

**Міністерство транспорту та зв'язку України
Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації**

Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова

Кафедра філософії та українознавства

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

МОДУЛЬ 1. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ ТА ФОРМИ ЇЇ ВИЯВЛЕННЯ

для студентів

Частина 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
для бакалаврів усіх спеціальностей

Одеса 2006

УДК 94 (477) (075)

План НМВ на 2006 р.

Навчальний посібник розроблений авторами: к.і.н., доц. Н.О.Котовою, к.і.н., доц. В.Ю.Пилипенко

Навчальний посібник розглянуто і схвалено на засіданні кафедри.

Протокол № 7 від 13.02.2006 р.

Зав. кафедрою,
професор

О.П. Пунченко

Навчальний посібник розглянуто і схвалено Вченою радою ННІ проблем інформаційного суспільства

Протокол № 4 від 14. 04. 2006 р.
Директор ННІ проблем
інформаційного суспільства,
професор

А.О. Сіленко

I. ПЕРЕДМОВА

Загальна характеристика навчального курсу „Історія України”

Предметом вивчення курсу історії України є складний процес формування та розвитку багатомільйонного українського народу, його боротьба за створення національної держави та форми виявлення державності на різних історичних етапах. Предмет курсу “Історія України” носить загальноосвітній характер, охоплює період з найдавніших часів до сьогодення і вивчається студентами усіх спеціальностей ОНАЗ ім. О.С. Попова. На вивчення дисципліни виділяється 1,5 кредити; модулів – 1: „Історичний досвід боротьби українського народу за державність та форми її виявлення”; змістових модулів - 2; загальна кількість годин – 81, у тому числі: лекції – 16 год., практичні заняття – 16 год., самостійна робота – 49 год. Семестри – 1-2, вид контролю – іспит.

II. Мета навчання дисципліни

Вивчення курсу “Історія України” дає можливість студентам на основі аналізу історичних подій і фактів глибше пізнати багатовікову історію своєї країни, розібратися в складних проблемах її сучасного розвитку в контексті головних тенденцій світового процесу.

Засвоєння курсу також сприяє формуванню національної самосвідомості майбутніх фахівців, розвитку політичної культури, розумінню загальнолюдських гуманістичних цінностей, вихованню патріотів Вітчизни, які можуть самостійно мислити, реалістично оцінювати події минулого і сучасності, прагнуть брати активну участь у розбудові незалежної держави.

Мета курсу – допомогти студентам засвоїти величезну історико-духовну спадщину українського народу, навчити їх бачити історичні явища і процеси у взаємозв’язку і взаємозалежності, вміти використовувати знання історичного минулого як засіб пізнання і перетворення на краще сучасної дійсності.

III. Зміст дисципліни „Історія України”

Модуль 1: Історичний досвід боротьби українського народу за державність та форми її виявлення (1,5 кредити, 81 год.)

Вихідні вимоги до вивчення модуля. Знання та вміння, які забезпечують вивчення модуля, починають формуватися ще у середній школі при вивченні навчальних дисциплін „Історія України”, „Всесвітня історія”.

Структура залікового модуля 1

„Історичний досвід боротьби українського народу за державність та форми її виявлення” (1,5 кредити, 81 год.)

Змістовий модуль	Лекції (год.)	Заняття практичні	Самостійна робота
1. Від історичних коренів до Козацько-гетьманської держави (найдавніші часи - кінець XVIII ст.)	8	8	25
2. На шляху до відродження державності (XIX-початок XX1 ст.)	8	8	24
Разом модуль 1, год.	16	16	49

Зміст змістових модулів (лекційних годин)

1.1. Від історичних коренів до Козацько-гетьманської держави (найдавніші часи-кінець ХУІІІ ст.) (8 год.)

Вступ. Історія як наука. Предмет та методологічні основи курсу „Історія України”	2 год.
Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	2 год.
Основні закономірності, суть і наслідки етапів і процесів українського державотворення. Київська Русь та Галицько-Волинське князівство	2 год.
Козацько-гетьманська держава та її відносини із зовнішнім світом (1648 – кінець XVIII ст.)	2 год.

1.2. На шляху до відродження державності (XIX – початок XX1 ст.) (8 год.)

Втрата української державності. Українські землі під владою Російської імперії та Австро-Угорщини (кінець XVIII ст.- XIX ст.)	2 год.
На шляху до відродження державності на початку XX ст. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)	2 год.
Радянська форма державності в Україні за умов тоталітаризму (1920 – 80-ті рр.)	2 год.
Історичні особливості пошуку оптимальних моделей будівництва незалежної України (кінець 80-х – 2005 рр.)	2 год.
Разом	16

Теми практичних занять модуля 1

№ пп.	Теми занять	Кільк. год.
1	2	3
1	Методика підготовки до семінарів та вивчення курсу „Історія України”	2 год.
2	Витоки українського народу	2 год.
3	Київська Русь. Галицько-Волинська держава	2 год.
4	Українська національна революція і становлення державності українського народу (1648 – кінець XVIII ст.)	2 год.
5	Українські землі в складі Російської та Австрійської імперій у XIX ст. Національно-культурне відродження	2 год.
6	На шляху до відродження державності. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)	2 год.
7	Радянська Україна в 20 – 30 рр. та Другій світовій війні (1939-1945 рр.)	2 год.
8	Проголошення незалежності України та розбудова суверенної держави (з 1991 р.)	2 год.
	Разом	16

IV. Методи навчання

Лекції з використанням технічних засобів, карт, таблиць та інших засобів наочності; практичні заняття із застосуванням різних педагогічних методів; підготовка і захист реферату; конспектування тем, винесених на самостійне вивчення, у робочому зошиті.

V. Методи оцінювання

Поточний контроль знань: атестації, іспит. Оцінювання проводиться за національною шкалою та за шкалою ОНАЗ (100 бал.)

VI. Література

Основна література з курсу „Історія України”

1. Бойко О. Історія України: Навч. посібн.- 2-ге вид., доп. – К.: Академія, 2002.
2. Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібн. – К.: Либідь, 1996.
3. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.

5. Давня історія України: Навч. посібн.: У 2 кн. - Кн. 1. - К.: Либідь, 1994; Кн. 2. - К.: Либідь, 1995.
6. Історія України: Навч. посібн. / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань та ін. / За ред. В.А.Смоля - К.: - Альтернатива, 1997.
7. Історія України: нове бачення : Навч. посібн. - 2-ге вид., доп. / За ред. В.А.Смоля. - К.: Альтернатива, 2000.
8. Історичні постаті України: Іст. нариси. - Одеса: Маяк, 1993.
9. Котова Н.О. Історія України: Навч. посібн. - Х.: ТОВ. «ОДІСЕЙ», 2005.
10. Крип'якевич І.П. Історія України. - Львів: Світ, 1992.
11. Малий словник історії України. - К.: Либідь, 1997.
12. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посібн. - К.: Знання-Прес, 2002.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. - Т. 1. До середини ХУП століття. - К.: Либідь, 1992; Т. 2. Від середини ХУП століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992.
14. Світлична В. Історія України: Навч. посібн. - 3-тє вид. - К.: Каравела, 2004.
15. Субтельний О. Україна: історія. - К. - Либідь, 1993.

Додаткова література

1. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. - К.: Либідь, 1993.
2. Брайчевський М. Конспект історії України. - К.: Знання, 1993.
3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К.: Вища школа, 1994.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ - ХХ ст.: Навч. посібн. - К.: Генеза, 1996.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів: Світ, 1991.
6. Ефименко А.Я. История украинского народа. - К.: Лыбидь, 1990.
7. Зарубіжні українці: Довідник. - К.: Україна. 1991.
8. Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з української державності. - К.: Український письменник, 1996.
9. Українська державність у ХХ столітті. - К., 1996.
10. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали.- Т. 1-2. - К., 1996-1997.
11. Ульяновський В., Крижанівський О., Плахій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. - К., 1994.
12. Шаповал Ю. Україна 20 - 50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ЛЕКЦІЙ, СЕМІНАРІВ ТА ТЕМ, ВИНЕСЕНИХ НА САМОСТІЙНЕ ВИВЧЕННЯ З КУРСУ „ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Лекційний курс

№ пп.	Теми занять	Кільк. год.
1	Вступ. Історія як наука. Предмет та методологічні основи курсу „Історія України”	2
2	Первісне суспільство і перші державні утворення на території України	2
3	Основні закономірності, суть і наслідки етапів і процесів українського державотворення. Київська Русь та Галицько-Волинське князівство.	2
4	Козацько-гетьманська держава та її відносини із зовнішнім світом (1648 - кінець XVIII ст.)	2
5	Втрата української державності .Українські землі під владою Російської імперії та Австро-Угорщини (кінець XVIII ст.- XIX ст.)	2
6	На шляху до відродження державності на початку XX ст. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)	2
7	Радянська форма державності в Україні за умов тоталітаризму (1920-80-ті рр.)	2
8	Історичні особливості пошуку оптимальних моделей будівництва незалежної України (кінець 80-х – 2005 рр.).	2
	Разом	16

Теми практичних занять модуля 1

№ пп.	Теми занять	Кільк. год.
1	Методика підготовки до семінарів та вивчення курсу „Історія України”	2
2	Витоки українського народу	2
3	Київська Русь. Галицько-Волинська держава	2
4	Українська національна революція і становлення державності українського народу (1648 – кінець XVIII ст.)	2
5	Українські землі в складі Російської та Австрійської імперій у XIX ст. Національно-культурне відродження	2
6	На шляху до відродження державності. Українська національно-демократична революція (1917-1920 рр.)	2
7	Радянська Україна в 20-30 рр. та в Другій світовій війні (1939-1945 рр.)	2
8	Проголошення незалежності України та розбудова суверенної держави (з 1991 р.)	2
	Разом	16

Теми та проблеми для самостійного вивчення

1. Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV - перша половина XVII століття).
2. Утворення українського козацтва та його роль у державотворчому процесі.
3. Україна на початку XX століття та в роки Першої світової війни.
4. Україна в умовах соціальних трансформацій і наростання кризи тоталітаризму (2-га пол. 1940-х – 80-ті рр.).

Програму курсу, плани семінарів, тематику комплексних контрольних завдань – рефератів та література до них подано у посібнику „Програма та плани семінарських занять з курсу «Історія України». // Пилипенко В.Ю. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів денної форми навчання. – Одеса: ОНАЗ, 2004.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Вивчати матеріал курсу слід в хронологічній послідовності, використовуючи поданий у посібнику конспект лекцій, рекомендовану літературу та методичні рекомендації щодо конспектування джерел та літератури, підготовки комплексних контрольних завдань – рефератів, питання для самоконтролю (див. відповідні розділи та вказаний список літератури).

Особливу увагу слід звернути на вузлові теми курсу, які винесені на семінарські заняття, а також на теми, рекомендовані для самостійного вивчення. Використовуючи подані в посібнику „Програма та плани семінарських занять з курсу „Історія України”. // Пилипенко В.Ю. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів денної форми навчання. – Одеса: ОНАЗ, 2004 – теми та плани семінарів, питання для самоконтролю та вказану літературу слід глибоко вивчити, скласти короткі тези відповідей у своїх робочих зошитах для виступу на семінарах. Також протягом семестру кожний студент повинен виконати індивідуальне завдання – підготувати і захистити реферат.

Заключним етапом роботи з вивчення курсу є підготовка до складання іспиту. При цьому слід звернути увагу на розділ даного посібника „Тести для перевірки знань і вмінь” і перевірити свої знання з курсу „Історії України”.

Поради по конспектуванню навчальної та наукової літератури

Слово „конспект” походить від латинського *conspektus*, що в буквальному перекладі означає „огляд”. Конспект є основою і найбільш поширеною формою запису лекції та опрацювання джерел. Ця форма самостійної роботи студента дає можливість коротко, але докладно зафіксувати зміст інформації, поданої в лекції або в рекомендованій літературі. Конспектування допомагає глибше засвоїти необхідні знання, зрозуміти їхню актуальність.

Конспект потрібен під час практичних семінарських занять, при написанні реферату, для підготовки до поточного та підсумкового контролю. Він є свідченням роботи студента протягом семестру, тому наявність та якість конспекту є складовою частиною здачі модуля чи іспиту.

Конспектування лекції починається з запису теми і плану лекції, за якими лектор буде викладати матеріал, та навчальної проблеми, яка виноситься для спільного обговорення та вирішення на семінарі.

У конспекті потрібно записати теоретичні положення і висновки до кожного пункту плану, а також загальні висновки лекції, адже вони містять вирішення проблеми, поставленої на початку лекції.

Конспектування джерел та літератури, перш за все, потребує уважного ознайомлення з текстом щодо його змісту та структури. Не слід починати конспектування, не прочитавши всього тексту. Треба попередньо виявити основні ідеї, поняття, висновки тієї чи іншої роботи, а потім прослідкувати їхній взаємозв'язок та значення для розкриття певного питання.

Студентам слід докласти зусиль, щоб виробити навички самостійно і творчо працювати над вивченням джерел та літератури, навчитися логічно мислити і синтезувати знання. Для цього потрібно працювати з текстом не взагалі, а конкретно, добре уявляючи, з якою метою ми звертаємося до даного джерела інформації.

Обсяг конспекту залежить від підготовленості студента та його ставлення до завдання, а також від характеру і складності джерела. В ідеалі він має бути „золотою серединою” між кількістю сторінок та якістю відображеної інформації.

Вимоги до підготовки реферату

Реферат – від. лат. „доповідати”, „повідомляти” – це послідовний виклад у письмовому вигляді (або виступі) результатів дослідження певної проблеми, що конкретизована у темі (назві роботи). Реферат є формою самостійної роботи студента. Він виконується з метою набуття навичок самостійної роботи та поглиблення теоретичних знань з проблем курсу і є обов’язковою формою комплексного завдання модуля. Тема реферату може обиратися студентом за його бажаннями і обов’язково затверджується викладачем. Студент повинен підготувати й захистити реферат в зазначений термін. Кафедрою не приймаються реферати з інтернету.

Реферат складається зі вступу, основної частини та висновків. У вступі викладається мета роботи, місце пов’язаних з нею питань курсу; також можна прослідкувати історію вивчення цієї проблеми в науці та зробити огляд використаної у рефераті літератури. На титульній сторінці зазначається назва вузу і кафедри, де виконана робота, тема реферату, прізвище та ініціали студента і викладача-рецензента.

Основна частина складається, як правило, з трьох розділів (але буває більше, залежно від плану роботи). Основний зміст потрібно викладати згідно з питаннями плану логічно, науково, грамотно.

У висновках формулюються загальні висновки; відзначається, що вдалося розглянути достатньо повно, а що – поверхово і чому; подається узагальнений підсумок предмету обговорення на підставі основних положень реферату. В кінці реферату додаються додатки (таблиці, схеми, ілюстрації); наводиться перелік використаної літератури (автор, назва видання, місце та рік, якщо це стаття – то ще назва журналу, рік видання та його номер).

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ І ВМІНЬ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ЧАСТИНИ ПРОГРАМИ МОДУЛЯ № 1 З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Тест 1

1. Етапи розвитку Київської Русі та її значення в історії українського народу.
  2. Розстановка політичних сил в Україні після повалення самодержавства.
- Історичні альтернативи розвитку України.
3. Союзний договір 1922 р. та його оцінка в контексті міжнародного права.
  4. Правозахисний рух.
  5. Дати, події:
    - 1.09.1939,
    - 9.05.1945.

Тест 2

1. Виникнення українського козацтва. Устрій Запорозької Січі.
2. Заснування Центральної Ради (УЦР), її соціальна база і програма.
3. Українізація: цілі, суть та наслідки.
4. Встановлення нацистського окупаційного режиму в Україні.
5. Дати, події:
  - лютий 1917,
  - 30 грудня 1922.

Тест 3

1. Причини, рушійні сили та періодизація української революції ХУІІ ст.
2. I та II Універсали УЦР, їх зміст.
3. Післявоєнна відбудова народного господарства: труднощі та протиріччя.
4. Декларація про державний суверенітет України, її зміст.
5. Дати, події:
  - 29 квітня 1918 р.,
  - оборона Одеси.

Тест 4

1. Переяславська Рада, Березневі статті 1654 р., їх оцінка в сучасній історіографії.
2. Україна в умовах загальнонаціональної кризи . Жовтневі події 1917 р. Прийняття III Універсалу і проголошення УНР.
3. Причини і характер Другої світової війни.
4. Акт проголошення незалежності України.
5. Складіть хронологію революційних подій 1917-1920 рр.

Тест 5

1. Руїна в Україні та боротьба гетьмана П.Дорошенка за об'єднання Гетьманщини.

2. Причини загострення внутріполітичної боротьби в Україні наприкінці 1917 р. Розкол політичних сил і проголошення Радянської УНР (Харків).
3. Договір про ненапад між СРСР і Німеччиною.
4. Суперечливість розвитку України в період застою.
5. Особистості:
  - Н.Махно,
  - В.Винниченко,
  - С. Петлюра.

Тест 6

1. Соціально-економічне становище на західноукраїнських землях у ХІХ ст.
2. Українська держава гетьмана П. Скоропадського.
3. Діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни.
4. Перебудовчий курс М. Горбачова і Україна: причина, суть і наслідки.
5. Дати, події:
  - заснування Народного Руху,
  - прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Тест 7

1. Утвердження християнства на Русі.
2. Україна на початку ХУІІІ ст. Гетьман , І.Мазепа.
3. Україна в Першій світовій війні.
4. Освітня політика в незалежній Україні . Болонський процес.
5. Дати:
  - заснування культурно-освітнього товариства «Просвіта».
  - ІУ Універсал Української Центральної Ради.

Тест 8.

1. Скасування царизмом Гетьманщини, руйнування Запорозької Січі.
2. Формування Рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, їх мета, функції.
3. Утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Акт злуки.
4. Національно-державні відносини в Україні у 20-30-х рр.
5. Категорії, поняття:
  - українізація.
  - колективізація.

Тест 9

1. Утворення Української козацько-гетьманської держави Б. Хмельницького.
2. Економічні перетворення в УРСР в 20-30 рр. ХХ ст. Індустріалізація.
3. Діяльність України в ООН.
4. Конституції України, її основні положення.
5. Визначення:
  - тоталітаризм,
  - дисиденти.

Тест 10

1. Культура України XIX ст. Т. Г. Шевченко.
2. Україна в системі міжнародних відносин 20-х років.
3. Початок Великої Вітчизняної війни. Причини перших невдач.
4. Пошуки оптимальних шляхів розвитку економіки і соціальної сфери в 60-х роках XX ст.
5. Дати, події:
  - оборона Києва,
  - створення УПА.

Тест 11

1. Суперечності імперіалістичних держав навколо українських земель. Четверний союз і Антанта. Австро-Угорський терор та антиукраїнська політика російської адміністрації.
2. Тоталітаризм як явище світового порядку, його суть і особливості в Радянському Союзі та Україні.
3. Проаналізуйте причини зростання політичної ваги повоєнної України в СРСР.
4. Заходи щодо демократизації суспільно-політичного життя в Україні після XX з'їзду КПРС. "Хрущовська відлига".
5. Дати, особистості:
  - створення Гельсінської групи,
  - М.Руденко,
  - В.Стус.

Тест 12

1. Культура Київської Русі.
2. ІУ Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР.
3. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки.
4. Національні проблеми в Україні в 60-70 рр. Політика русифікації.
5. Складіть хронологію головних битв Великої Вітчизняної війни.

Тест 13

1. Проаналізуйте процес створення Легіону Січових Стрільців та його участь в першій світовій війні.
2. Умови Берестейського мирного договору УНР з країнами Четверного Союзу. Вступ австро-німецьких військ в Україну. Дайте оцінку цих подій.
3. Колективізація українського села, методи її здійснення, соціально-економічні та демографічні наслідки.
4. Аварія на Чорнобильській АЕС, її наслідки, подальша доля АЕС.
5. Визначення, особистості:
  - шістдесятники,
  - Л. Лук'яненко,
  - В. Чорновіл.

Тест 14

1. Відродження УНР. Влада Директорії. Проаналізуйте її соціально-економічну програму та відносини з Антантою і Росією.
2. Українська культура в системі соціальних відносин 20 – 30 рр.
3. Українське питання як міжнародна проблема напередодні Другої світової війни.
4. Наростання кризи адміністративно - командної системи в Радянському Союзі в 70-80-ті рр. ХХ ст.
5. Визначення, дати:
  - „розстріляне відродження”,
  - 22 червня 1941 р.

Тест 15

1. Принципова відмінність владних режимів – Гетьманщина, Директорія, Радянська влада.
2. Розкрийте сутність українського інтегрального націоналізму, його ідеологію, політику ОУН.
3. Дайте оцінку приєднання до УРСР Західної України.
4. Формування багатопартійності в Україні. Сучасні політичні партії та їх програми.
5. Особистості:
  - Є. Коновалець,
  - А. Мельник,
  - С. Бандера.

Тест 16

1. Галицько-Волинське князівство.
2. Українська культура ХУІІІ ст. Г.Сковорода.
3. Радянське підпілля і партизанський рух в Україні у Великій Вітчизняній війні.
4. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 80 - початку 90-х років. Діяльність Верховної Ради.
5. Визначення, особистості:
  - «відлига»,
  - О. Теліга,
  - Р. Шухевич.

Тест 17

1. Запорозька Січ та її місце в історії українського народу.
2. Соціально-економічні перетворення в УРСР на основі непу.
3. Звільнення України від німецько-фашистських загарбників та відновлення радянських політичних структур.
4. Курс незалежної України на Євроатлантичну інтеграцію.
5. Визначення, дати:
  - перебудова,
  - створення СНД.

Тест 18

1. Піднесення та розквіт Київської Русі.
2. Особливості розвитку західноукраїнських земель у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії.
3. Дисидентський рух в Україні в 60-80-х рр. ХХ ст.
4. Демілітаризація і проблеми ядерного статусу незалежної України, їх вирішення.
5. Подайте хронологію подій на шляху України до незалежності.

Тест 19

1. Українські землі в первісну епоху.
2. Директорія УНР.
3. Соціально-економічний розвиток України в умовах переходу до мирного будівництва (друга половина 40-х – початок 50-х рр.) Наслідки війни та окупації.
4. Період «застою» і кризи радянського суспільства.
5. Особистості:
  - С. Ковпак,
  - О. Федоров,
  - Т. Строкач.

Тест 20

1. Українське питання на Паризькій мирній конференції. Завершення нового поділу України.
2. Мюнхенська угода і боротьба за „чехословацьку спадщину" – Закарпатську Україну.
3. Посилення репресивного режиму в Західній Україні. Політична платформа і тактика боротьби ОУН-УПА в 1945 - 1953 рр.
4. Формування зовнішньополітичного курсу незалежної України.
5. Особистості:
  - П. Шелест,
  - В. Щербицький,
  - Л. Брежнев.

Тест 21

1. Дайте оцінку економічної та культурно-освітньої політики гетьмана П.Скоропадського, його зовнішній політиці.
2. Насильницька колективізація в Україні в 30-х рр. та її наслідки.
3. Закінчення Другої світової війни. Вклад України в розгром фашизму.
4. Україна в новому геополітичному просторі кінця ХХ початку ХХІ ст. Орієнтація „Схід-Захід".
5. Дати:
  - Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною,
  - прийняття Конституції України,
  - Народний Рух України.

Тест 22

1. Гетьман Б. Хмельницький.
2. Сталінська антинаціональна політика в Україні. Утвердження тоталітарного режиму.
3. Державний статус української мови і мовна ситуація в сучасній Україні.
4. Зовнішня політика незалежної України.
5. Дати:
  - проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР),
  - прийняття Декларації про державний суверенітет України.

Тест 23

1. Нова економічна політика: сутність, наслідки, причини згорання.
2. Підписання Союзного договору 1922 р. та втрата Україною незалежності.
3. Проблеми міжконфесійних відносин в 20-30 рр. Вилучення релігії зі сфери культурного і духовного життя.
4. Україна і Євросоюз.
5. Особистості:
  - М. Горбачов,
  - Л. Кравчук.

Тест 24

1. Дисиденство, правозахисний та національний рух в Україні в 1960-1980-х роках.
2. Конституція України, її основний зміст.
3. Державна символіка України.
4. Законодавча та виконавча влада в Україні.
5. Особистості:
  - В. Ющенко,
  - Ю. Тимошенко.

Тест 25

1. Соціально-економічна й національно-культурна політика Центральної Ради.
2. Внесок українського народу в розгром фашизму.
3. Проблеми економічного розвитку сучасної України.
4. Українська діаспора та її зв'язки з Україною.
5. Суспільно політичні рухи в умовах становлення незалежності. Політика щодо молоді.

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ І ВМІНЬ ДЛЯ РЕКТОРСЬКОЇ ТА ГАЛУЗЕВИХ ПЕРЕВІРОК

Тест 1

1. Схарактеризуйте джерела вивчення історії України та її періодизацію.
2. Напередодні Першої світової війни Україна не мала власної державності й територіальної цілісності. Українські землі ще наприкінці XVIII - на початку XIX ст. були включені до складу
  - Росії, Польщі та Австро-Угорщини,
  - Росії та Австро-Угорщини,
  - Росії, Австро-Угорщини та Румунії,
  - Росії, Польщі та Румунії.

Тест 2

1. Яка теорія походження Київської Русі здається вам більш аргументованою? Поясніть чому.
2. Установіть відповідність:

А) Тимчасовий уряд	1) УНП, ТУП, УПРС, УСДРП
Б) Ради робітничих та солдатських депутатів	2) меншовики, есери, більшовики
В) Українська Центральна Рада	3) кадети

Тест 3

1. Оцініть значення запровадження на Русі християнства.
2. На переговорах у Брест-Литовську, що відбулися наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. між низкою країн – учасниць першої світової війни, інтереси УНР репрезентувала:
  - делегація українського радянського уряду,
  - делегація Центральної Ради,
  - делегація Центральної Ради та делегація українського радянського уряду.
  - Україна не брала участі в переговорах.

Тест 4

1. Доведіть, що X-XI ст. стали періодом розквіту Київської Русі.
2. Гетьманський уряд у промисловості:
  - продовжував курс Центральної Ради.
  - започаткував переведення промисловості на соціалістичні підвалини господарювання,
  - відновив старі порядки в промисловості, повернув націоналізовані підприємства колишнім власникам, значно обмежив права робітників.

Тест 5

1. Визначте історичне значення Київської Русі.
2. Головна мета плану ГОЕЛРО, прийнятого наприкінці грудня 1920 р. VII Всеросійським з'їздом Рад, полягала у:
  - А) забезпеченні електроенергією населення радянських України та Росії,
  - Б) забезпеченні безробітних робочими місцями на будівництві електростанції,
  - В) створенні в Україні та інших радянських республіках умов для індустріалізації,
  - Г) перетворенні енергетичної галузі на основну експортну галузь радянської економіки.

Тест 6

1. Схарактеризуйте становище українських земель у складі Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.).
2. Яке з тверджень відповідає історичній дійсності:

Двосторонній договір між РСФРР та УСРР, укладений наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р.:

  - А) сприяв розширенню державного суверенітету України, надавши їй незалежність у вирішенні військових, фінансових та господарських питань;
  - Б) підтвердив “військово-політичну” єдність України та Росії, що сформувалася в роки громадянської війни, закріпивши таким чином обмеженість державного суверенітету України;
  - В) сприяв подальшому обмеженню державного суверенітету України, передавши у спільне з Росією керівництво питання зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, праці, пошт і телеграфів.

Тест 7

1. Розкрийте соціально-економічні та політичні передумови виникнення українського козацтва. Походження назви „козак”.
2. Унітаризм – це:
  - А) урочиста грамота, декларація, маніфест,
  - Б) державний устрій для якого характерні централізоване керівництво адміністративно-територіальними одиницями та відсутність самоврядних засад,
  - В) союзна держава, яка складається з державних утворень (республік, штатів, земель тощо), що мають певну політичну самостійність.

Тест 8

1. Заснування Запорозької Січі, її устрій, історичне значення.
2. Основний підсумок розвитку промисловості України в роки перших (довоєнних) п'ятирічок полягав у тому, що:
  - А) Україна перетворилася на високо розвинену індустріальну країну,
  - Б) економіка України за характером залишалася аграрною, промисловість майже не розвивалася,

В) у республіці було створено індустриальну базу; характер економіки України змінився з аграрного на переважно індустриальний.

Тест 9

1. Розкрийте причини, рушійні сили та періодизацію української національної революції XVII ст.

2. Більшовикам вдалося реалізувати план форсованої колективізації українського села:

А) оскільки українське селянство щиро вірило в ідеали комунізму та підтримувало політику КП(б)У,

Б) завдяки насильницьким методам, масовим репресіям та голоду,

В) тому, що створені колгоспи швидко довели переваги колективного господарства над індивідуальним.

Тест 10

1. Дайте оцінку переяславсько-московському договору 1654 р.

2. Кримська (Ялтинська) конференція проходила:

А) 4-11 лютого 1945 р.,

Б) 17 липня – 2 серпня 1945 р.,

В) 12-15 грудня 1945 р.

Тест 11

1. Дайте оцінку діяльності гетьмана Б.Хмельницького.

2. В Берлінській (Потсдамській) конференції брали участь:

А) СРСР, США, Велика Британія,

Б) США, Велика Британія, Німеччина,

В) Франція, Німеччина, Велика Британія.

Тест 12

1. Дайте оцінку діяльності гетьмана І.Мазепи.

2. Економіка західноукраїнських земель у міжвоєнний період мала характер:

А) аграрний,

Б) індустриальний,

В) аграрно-індустриальний,

Г) індустриально-аграрний.

Тест 13

1. Ліквідація російським царизмом української автономії. Історичне значення Гетьманщини.

2. Творцем ідеології інтегрального націоналізму був:

А) В. Липинський,

Б) Д. Донцов,

В) В. Винниченко.

Тест 14

1. Схарактеризуйте становище українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини в дореформенний період.
2. Пакт Молотова-Ріббентропа був підписаний:
  - А) 23 серпня 1939 р.,
  - Б) 17 вересня 1939 р.,
  - В) 1 вересня 1939 р.

Тест 15

1. Селянська реформа 1861 р. та її наслідки в Наддніпрянській Україні.
2. Українська Повстанська Армія була створена у:
  - А) жовтні 1942 р.,
  - Б) жовтні 1943 р.,
  - В) жовтні 1944 р.,

Тест 16

1. Кирило-Мефодіївське братство. Т. Шевченко.
2. Ставлення нацистського керівництва Німеччини до ОУН у 1939 – першій половині 1941 р. полягало в тому, що воно:
  - А) погоджувалось на співпрацю з ОУН, сподіваючись використати її в боротьбі проти СРСР,
  - Б) не погоджувалося на співпрацю з ОУН, бо категорично відкидало ідею української державності,
  - В) поставило розв'язання питання про співпрацю з ОУН у залежності від перебігу воєнних подій на Східному фронті, а саме: передбачало співпрацю з ОУН, якщо потрібно буде залучити додаткові сили для перемоги над радянською армією.

Тест 17

1. Трагедія України в першій світовій війні.
2. Основними програмними положеннями українських дисидентських організацій кінця 50-х – середини 60-х років були:
  - А) вимога реалізації мирним шляхом конституційного права УРСР на вихід зі складу СРСР, продовження удосконалення соціалістичного ладу в УРСР,
  - Б) збройна боротьба за вихід України зі складу СРСР, відмова від соціалістичної ідеології, демократизація суспільного життя в УРСР,
  - В) повноцінна реалізація федеративних прав УРСР у складі СРСР, відродження національної культури, ліквідація диктатури КПРС, перехід влади до Рад народних депутатів.

Тест 18

1. Утворення та діяльність Української Центральної Ради.
2. Перша велика хвиля арештів дисидентів в Україні припадає на:
  - А) 1959 р.,
  - Б) 1965 р.,
  - В) 1972 р.,

Тест 19

1. У чому історичне значення ІУ Універсалу Центральної Ради?
2. “Українська Гельсінська спілка” – це:

А) громадська організація, яка не ставила за мету політичну боротьбу проти існуючого режиму, а керувалася у своїй діяльності гуманітарно-правовими мотивами, спрямовуючи її на ознайомлення світового співтовариства з фактами порушення прав людини в Україні,

Б) громадська організація, яка в своїй діяльності ставила політичні вимоги, а саме: реалізація Україною конституційного права на добровільний вихід зі складу СРСР, створення незалежної Української держави, демократизація суспільного життя республіки,

В) політична партія, яка проголосила непримиренну тотальну війну КПРС та радянському ладові в Україні і метою якої була повна національно-державна незалежність України, ліквідація диктатури КПРС, демократизація політичного життя та переведення економіки на ринкові засади.

Тест 20

1. У чому, на вашу думку проявилась слабкість Гетьманату?

2. У 1971 р. травневий пленум ЦК Компартії України усунув П. Шелеста з поста першого секретаря ЦК. Підставою для цього стало:

А) хвороба П. Шелеста, погіршення стану здоров'я,

Б) звинувачення П. Шелеста у місництві та потуранні націоналізмові, викликане його критикою політики центру щодо обмеження самостійності України у розв'язанні питань економічного розвитку республіки,

В) звинувачення П. Шелеста у протекціонізмі членам Компартії України – вихідцям з Дніпропетровщини.

Тест 21

1. Розкрийте причини поразки української революції 1917-1920 рр. та її історичне значення.

2. Економічна реформа 1965 р. була викликана бажанням радянського керівництва:

А) докорінно змінити основні принципи організації та управління народним господарством СРСР, реформувати соціалістичну економіку в бік вільно-ринкової,

Б) внести зміни в систему організації та управління народним господарством СРСР, не змінивши при цьому її суті,

В) повернутися до сталінських жорстких адміністративно-командних методів управління економікою, які виявилися значно ефективнішими порівняно з економічними методами.

Тест 22

1. Розкрийте соціально-економічні та політичні причини голодомору в Україні в 1932-1933 рр. та його демографічні наслідки.

2. У статті 6 Конституції, прийнятої у 1977 р. в СРСР, і у відповідній статті Конституції УРСР 1978 р. було записано, що КПРС є “керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи”. Це свідчило про:

А) зростання тоталітарних тенденцій у житті радянського суспільства, про підконтрольність усіх його сфер комуністичній ідеології та вказівкам партійних органів,

Б) подальшу демократизацію суспільного життя, зростання ролі Рад народних депутатів в його управлінні; вплив КПРС обмежувався лише сферою ідеології;

В) значний крок до побудови комунізму в СРСР, оскільки це положення сприяло відмиранню держави та переходу її функцій до партійних органів, які перетворювалися на органи народного самоврядування.

Тест 23

1. Схарактеризуйте Рух Опору в Україні в роки Другої світової війни.

2. Декларацію “Про державний суверенітет України” було прийнято Верховною Радою УРСР:

- А) 6 червня 1990 р.,
- Б) 16 липня 1990 р.,
- В) 3 серпня 1990 р.,
- Г) 17 березня 1991 р.

Тест 24

1. Формування багатопартійності в Україні. Сучасні політичні партії та їх програми (назвіть головні).

2. Реалізація положень Декларації “Про державний суверенітет України” сприяла ухвала Верховною Радою України 2 серпня 1990 р. закону про:

- А) верховенство українського законодавства,
- Б) основні принципи зовнішньополітичної діяльності УРСР;
- В) економічну самостійність УРСР,
- Г) власність.

Тест 25

1. Схарактеризуйте зовнішню політику незалежної України.

2. Державна незалежність України була законодавчо закріплена:

- А) Декларацією “Про державний суверенітет України” (липень 1990 р.),
- Б) Актом проголошення незалежності України (серпень 1991 р.),
- В) Конституцією України (червень 1996 р.).

ПЕРЕЛІК ЗНАНЬ І ВМІНЬ, ЯКІ ПОВИНЕН НАБУТИ СТУДЕНТ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ ДАНОГО МОДУЛЯ

Студент повинен знати:

- методологічні і теоретичні джерела та історіографію української історії;
- найбільш суттєві періоди та закономірності історичного розвитку українського народу:
  - найдавніші часи на території України, первісні суспільства і перші державні утворення на її території;
  - формування українського етносу в добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави;
  - становище українських земель у складі Литви та Польщі в XIV – першій половині XVII ст.;
  - виникнення українського козацтва та устрій Запорозької Січі;
  - події національної революції українського народу XVII ст. та створення козацької держави – Гетьманщини;
  - становище українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорщини (кінець XVIII – поч. XX ст.);
  - події національно-визвольних змагань українського народу в 1917-1920 рр., причини поразки української революції;
  - радянська форма державності в Україні за умов тоталітаризму;
  - Україна в роки Другої світової війни та післявоєнний період;
  - проголошення і розбудова незалежної України;
  - зовнішня політика України.

Студент повинен вміти:

- знаходити по каталогах, бібліографічних покажчиках необхідні історичні джерела та літературу, аналізувати та конспектувати їх;
- писати і правильно оформляти реферати;
- викладати в хронологічній та логічній послідовності програмний матеріал;
- вміти орієнтуватися в оцінках тих чи інших історичних подій і політичних діячів;
- аналізувати різноманітні аспекти – політичні, соціально-економічні, духовні – сучасного життя України, розуміти їх роль у розбудові незалежної держави.

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З КУРСУ „ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Тема 1. ІСТОРІЯ ЯК НАУКА.

ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУРСУ „ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

1. Історія як наука. Предмет курсу „Історія України”.
2. Методологічні основи курсу та сучасні концепції історії України.

Історія як наука. Предмет курсу „Історія України”

Слово „історія” в перекладі з давньогрецької мови означає „розповідь про минуле”. Але науковий термін "історія" – більш багатозначний. В контексті нашого курсу він означає, з одного боку, процес виникнення і розвитку українського народу, його минуле; з іншого, – науку про пізнання цього минулого.

Авторитет і популярність історичної науки полягає, насамперед, в тому, що вона має не тільки науково-пізнавальне, а і суто практичне значення, виступає як колективна пам'ять і мудрість народу. Вивчення минулого, уроків історії допомагають нам зрозуміти сучасне і краще визначитися на майбутнє. Віками підтверджена слушність давньоримського вислову про те, що "**historia est vitae magistra**" (історія – вчителька життя). Той народ, який краще засвоює уроки історії, досягає більших результатів в облаштуванні свого життя.

Таким чином, **предметом** курсу "Історії України" є вивчення розвитку людської спільноти на українських землях. Здебільшого – це історія українського народу, яка складалася дуже непросто, а іноді і драматично: протягом віків йому доводилося відстоювати своє право на існування, знову і знову розпочинати боротьбу за свою свободу і державну незалежність.

Сучасна історична наука дозволяє визначити причини таких поневірянь і об'єктивні передумови різноманітних поворотів у розвитку етносу. І хоч історичні знання, літописи і хроніки почали нагромаджуватись ще в стародавню добу, історія як справжня наука виникає у нас тільки в ХІХ ст. внаслідок теоретичного осмислення різноманітних фактів, соціальних явищ і процесів минулого. Виникнення і становлення української історії пов'язано, насамперед, з іменами М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Яворницького та ін. В останні роки, в умовах незалежної України, ми спостерігаємо відродження і докорінне оновлення історичної науки, що пояснюється важливими соціально-політичними змінами в нашому житті, стрімким поворотом усього українського суспільства до загальнолюдських цінностей.

Методологічні основи курсу та сучасні концепції історії України

Методологія – це наука про систему принципів, методів і засобів історичного дослідження. Особливість сучасної методології історії полягає в тому, що вона відкинула застарілі догматичні партійно-класові схеми радянських часів з їх класовою боротьбою та насильницькими соціальними експериментами і здійснила рішучий поворот до гуманістичного, національно-державницького світо-

гляду, загальнолюдських цінностей європейської цивілізації. Зроблено суттєвий крок до історичної правди, об'єктивності, ліквідації «білих плям» в історії і затвердження плюралізму в науці.

Вся **історіографія** історії України, яку можна розглядати як сукупність літератури з цієї проблеми, природним чином розпадається на три групи:

1) **історичні праці XIX - початок XX ст.**, в яких було закладено основи теоретико-філософського осмислення історії українського народу. Їх авторами були видатні українські історики, імена яких згадувались вище. Особливо важливе значення у цій літературі мала багатотомна праця М.Грушевського "Історія України-Руси";

2) **література 30-80 рр. XX ст.**, що складається з численних публікацій радянських часів, де історія українського народу подавалася у перекрученому вигляді на основі догматичного партійно-класового підходу і зайвої політизації. Навряд чи така література сьогодні може стати у нагоді при вивченні історії України;

3) **сучасна історична література з початку 90-х рр.**, яка відрізняється новим баченням історичних проблем у відповідності до принципів сучасної методології. За останні роки видано чимало цікавих розвідок і фундаментальних праць, в тому числі монографій та підручників українських провідних вчених-істориків В. Смоля, С. Кульчицького, П. Толочка, О. Бойка та ін. Увага студентів при вивченні історії України має бути зосереджена, насамперед, на масиві цієї літератури.

В новітній історичній літературі сформувалась сучасна концепція історії України, тобто сукупність поглядів на наше минуле, серед яких найголовнішими можна вважати такі положення:

1. Українці за своїми культурно-цивілізаційними ознаками є самодостатнім західним народом зі своєю самобутньою культурою, багатими традиціями та цікавим національним характером, тому має право в цьому світі на свою історію і національну державу. Втім, як наголошував М.Грушевський, в певний період своєї історії він зазнав найбільших „орієнтальних”, східних впливів, що певним чином позначається на його долі. Сучасні історики розвивають і поглиблюють цю думку, яка зараз вже сприймається і визнається практично всім цивілізованим світом.

2. Сучасні дослідження ґрунтуються на тому постулаті, що середньовічна історія України – це, насамперед, історія Київської Русі і Галицько-Волинської держави. Саме на цих землях проживав етнос, який став основою формування сучасної української нації.

3. Найголовніша тенденція тисячолітньої історії України полягає в невпинній боротьбі за свою свободу і наполегливе просування до утворення незалежної держави. На цьому шляху ми маємо історичний досвід різних форм української державності, які народжувались в процесі самоорганізації і творчої діяльності народу. Тут доречно згадати про Козацько-гетьманську державу, яка виникла внаслідок повстання українського козацтва під проводом Б. Хмельницького і проіснувала майже півтора століття; Українську Народну Республіку 1917-1920 рр., яка незабаром впала під ударами більшовизму, і, нарешті, нинішню незалежну Україну, яка існує вже майже півтора десятиліття і визнана всім світовим співтовариством.

4. У сучасній історичній літературі все повніше обґрунтовується думка про культурно-цивілізаційну рубіжність України, що визначається її розташуванням в центрі Європи на перехресті світових шляхів, на межі двох цивілізацій і значними східними впливами. Соціокультурна неоднорідність суспільства іноді призводить, не без допомоги деяких безвідповідальних політиків, до прояву тенденцій політичного протистояння в суспільстві, до вже традиційної нестачі його єдності. З іншого боку, сучасна наука все більше усвідомлює, що рубіжність країни за нормальних політичних умов культурно збагачує народ, створює ще не до кінця усвідомлені нами переваги і сприятливі умови для співробітництва з сусідами, використання загальноєвропейських транспортних коридорів, поширення інформації тощо. Не випадково вітчизняний вчений В. Дергачов називає рубіжність України “безцінним, потаємним багатством, відкриття якого може прокласти шлях до розквіту суспільства”.

5. Багатовікова непроста українська історія, неодноразові спроби відновити власну державу надають сучасним науковцям, політикам і всьому суспільству чимало корисних **уроків**, різноманітний досвід державотворення, всебічне теоретичне осмислення якого призвело навіть до виділення нової галузі науки – “етнодержавотворення”. Всім своїм пафосом українська історія закликає нас до затвердження і розбудови власної держави, консолідації суспільства, відродження національної культури та економіки. Саме історичний досвід народу переконливо доводить, що для гідної відповіді на новий “виклик історії” сучасна українська нація має все необхідне.

Таким чином, вивчення та глибоке розуміння минулого українського народу допоможе нам знайти відповіді на найскладніші питання сьогодення і забезпечити створення в Україні цивілізованого, заможного суспільства.

Поняття і терміни

Історія України – наука про розвиток людської спільноти на українських землях.

Методологія – наука про систему принципів, методів і засобів історичного дослідження; науково-дослідний підхід.

Історіографія – допоміжна історична наука чи сукупність історичної літератури з певної проблеми.

Концепція – тут: сукупність основних поглядів, що визначають загальне розуміння будь-якого історичного явища.

Рубіжність України – географічне і культурно-цивілізаційне розташування українських земель між двох світів – Сходом і Заходом.

Тенденція – напрям розвитку якогось явища.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основний зміст і предмет історії України як науки.
2. В чому полягає практичне значення історії?
3. Визначте основні особливості сучасної методології історичного дослідження.
4. На які групи розпадається література з історії України?

5. Які основні положення визначають сучасну концепцію історії України?
6. В чому сьогоднішня наука вбачає недоліки і переваги рубіжності України?

Додаткова література для поглибленого вивчення теми

1. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К., 2000.
2. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991.
3. Дергачев В. Геополітика. – К., 2000.
4. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т.— К.: Промінь, 2003.
5. Рузавин Г.И. Основы философии истории: Учебник для вузов. – М., 2001.

ТЕМА 2. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Формування людського суспільства на території України.
2. Дослав'янські народи на території України. Становлення державо-творчих традицій.
3. Східні слов'яни. Державно-племінні утворення IV – VIII ст.

Формування людського суспільства на території України

Доба первісного суспільства є найбільш тривалою в історії людства. Дослідники залежно від матеріалу виготовлення знарядь праці поділяють її на такі періоди: палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік), бронзовий та залізний.

Палеоліт. Первісна людина на землях України з'явилася приблизно один мільйон років тому. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію сучасної України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Архантропи, об'єм мозку яких коливався від 800 до 1300 кубічних см, а ріст сягав 160-170 см, пересувались на ногах, обличчям та будовою скелета нагадували сучасну людину. Основними заняттями архантропів було мисливство та збиральництво. Універсальним знаряддям слугувало рубило оббите та загострене з країв.

Рештки 30 найдавніших стоянок первісних людей на території України знайдені на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині та в Криму.

Приблизно 150 тис. років тому на території сучасної України з'являються люди нового фізичного типу – палеантропи, або неандертальці. Це був наступний ступінь фізичного та розумового розвитку типу людини, що розширила межі свого проживання. В Україні відомо близько 200 стоянок такої людини. Об'єм головного мозку неандертальця відповідає об'єму мозку сучасної людини, досягаючи 1600 см³. Значно удосконалюється технологія виготовлення знарядь праці, мисливської зброї; з'являються крем'яні вістря на списи, ножі, шкребла. Неандертальці живуть у довготривалих таборах, розташованих на берегах великих рік.

Боротьба за існування змусила людину виготовляти одяг зі шкур тварин, інтенсивно заселяти печери, будувати штучні наземні житла, не тільки використовувати, а й добувати вогонь. Але люди часто голодували, серед них була висока смертність – 55% вмирили, не досягши навіть 20-річного віку.

Приблизно 40 тис. років тому в Україні з'являється „*homo sapiens*” (людина розумна), ще її називають неантроп або кроманьйонець. Це вже були люди сучасного фізичного типу, які інтенсивно розселялись майже по всій Європі.

Кроманьйонець почав виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток

та рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали використовувати перші знаряддя з вкладишами, так звані складні знаряддя.

Суттєве удосконалення знарядь праці, підвищення продуктивності мисливства дали змогу кроманьйонцям відмовитися від міграцій у пошуках їжі і вести більш осілий спосіб життя.

У цю епоху склався родовий лад і відбулася племінна організація суспільства. Виникли давні форми релігійних вірувань: анімізм – культ предків і вшанування померлих; магія – віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на бажаний хід подій; тотемізм – віра в спільного для роду предка зі світу тварин чи рослин; фетишизм – поклоніння предметам неживої природи.

Мезоліт. Наступним в історії людства був мезоліт (середній кам'яний вік), який тривав з IX до VI тис. до н.е. і вважається перехідним від давнього кам'яного віку (палеоліту) до нового кам'яного віку (неоліту).

У результаті потепління клімат м'якшає і стає близьким до сучасного. Кліматичні зміни суттєво вплинули на флору і фауну. Тварини, які прийшли на зміну мамонтам, були значно дрібнішими і рухливішими. Необхідність полювати на здобич на відстані стала основним поштовхом до винайдення складнішої і більш досконалої зброї.

У результаті з'явилася перша механічна зброя дистанційної дії – лук і стріли.

Людина не тільки суттєво удосконалює старі знаряддя праці, а й створює новий інструментарій для обробки дерева – долото, сокиру, тесло, виготовляє вкладишеві знаряддя (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

Одним із основних занять стає рибальство. з'явилися різноманітні пристосування для ловлі риби: гачки, сітка з поплавками, система загородок на річках та озерах, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев.

На цей період припадає початок приручення диких тварин: собаки, свині.

На території України відомо майже 1000 пам'яток мезолітичного періоду.

Неоліт. Епоха неоліту, або нового кам'яного віку, завершальна стадія кам'яного віку, тривала з VI по IV тис. до н.е. Сучасні вчені одноставно вважають цей період переломним в історії людства. Недарма для характеристики цього періоду зараз все більше розповсюджується термін – неолітична революція, започаткований англійським археологом Г. Чайлдом. Суть її полягає в переході від традиційного привласнюючого господарювання (мисливство, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (землеробство і скотарство).

В добу неоліту для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина – камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їхнього оброблення – пиляння, шліфування, свердління.

З розвитком землеробства і тваринництва та появою харчових запасів міграцію замінила осілість. Житла людей доби неоліту були досить різноманітні: великі наземні споруди, напівземлянки та землянки.

Найбільшим досягненням людини неоліту стало вміння виробляти посуд. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, який створила людина. Керамічний посуд давав змогу не тільки тривалий час зберігати воду та запаси їжі, а й готувати страви.

Поверхня посуду вкривалася різноманітними візерунками. Кожне плем'я ліпило свій посуд, що відрізнявся від посуду інших племен формою, орнаментом, способом виготовлення. Ці особливості керамічного виробництва збереглися і в наступні епохи, і тому глиняний посуд допомагає визначати культурну та етнічну приналежність, хронологію та взаємовплив стародавнього населення. На землях України виділено понад 10 неолітичних археологічних культур.

Перехід до землеробства і скотарства сприяв політичним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквіту племінної організації суспільства, основою якого був матріархат.

Енеоліт. Перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу був мідно-кам'яний вік, або енеоліт, який датується IV-III тис. до н.е.

У цей час з'являються перші металеві вироби – мідні та золоті. Водночас продовжують розвиватись та удосконалюватись скотарство та землеробство, де використовують рало і тяглову силу. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт. За доби енеоліту з'являється одна з найяскравіших культур давньоєвропейської історії – трипільська.

Трипільська культура. У IV-III тис. до н.е. на території України, Молдови, Румунії жили ранні осілі племена знаменитої трипільської культури. Для цієї культури були характерні оригінальна мальована кераміка, будівництво двоповерхових жител, великі поселення, які називають протомістами, площею в кілька сотень гектарів, своєрідна міфологія, центральними образами якої були богиня-мати (як символ материнства і земної родючості), бик (як символ сили, родючості, неба і небесних явищ) і змія (як символ вічності, вічного руху). Пам'ятки цієї культури були вперше знайдені в 1893 р. біля села Трипільля на Київщині археологом В.В. Хвойкою (1850-1914 рр.).

За визначенням В. Хвойки трипільська культура стала містком між епохами каменю та бронзи, тому слід було б виділяти в ній два періоди: перший, пов'язаний з кам'яним віком, другий – з віком мідним. Для першого періоду характерні примітивність у формах посуду, використання знарядь праці з кременю або каменю, поступовий розвиток землеробства. Селилися трипільці здебільшого поблизу води, жили в землянках чи наземних глинобитних будинках. Для цього періоду характерні такі поселення, як Лука-Врублевецька, Бернашівка на Дністрі, П'янишків біля Умані та ін. У другому періоді використовуються знаряддя праці і зброї з міді, більш досконалою стає кераміка. Крім того, вже починають закріплюватися патріархально-родові відносини, хоча є думка, що такі відносини виникли раніше внаслідок того, що чоловіки вже тоді відігравали значну роль у скотарстві та полюванні, крім того, лісний характер землеробства вимагав великих затрат сили, що було неможливо для жінки. Найбільш великими поселеннями цього періоду були Усатове (біля сучасної Одеси) і біля Городська (Житомирська область).

На території Трипільля зустрічалось два типи житла: землянки – заглиблені житла глибиною 0,6-1,5 м, які склалися з житлової частини і господарських ям і наземні глинобитні житла. Це були будівлі правильної чотирикутної форми, що склалися з 4-5 кімнаток-камер, у кожній з яких була піч. Також було 2 камери без печей: одна – „сіни”, інша – комора для зерна. У камері з піччю на-

ліво проти печі знаходилося підвищення з посудом, проти входу – жертovníк у формі грецького хреста, а над ним – маленьке кругле вікно. Техніка будівництва таких жител була на високому рівні розвитку. Місце для будівництва згладжували, а потім на цю поверхню клали дерев'яні плахи, які обмазувались глиною, інколи декілька разів. Потім цю глину обпалювали. Дах був двосхилий з отвором для диму, долівку мазали глиною. Такі будівлі нерідко розташовувались колом, що могло вказувати на існування у трипільців перших релігійних вірувань.

Землеробство було найрозвинутішою галуззю у трипільців. Вже тоді вони вміли вирощувати не менш як 32 сільськогосподарських культури (в основному пшениця, жито, овес). Ділянки знаходилися близько від поселень. Крім мотик, вироблених з лосячого чи оленячого рога, використовувалися і серпи, але їх знайдено значно менше. Звичайно, екстенсивне ведення господарства призвело до виснаження ґрунтів, і, можливо, тому трипільцям доводилося кожні 30 - 60 років залишати засновані поселення й освоювати нові землі. Паралельно з землеробством розвивалося скотарство, а також такі невідтворюючі види господарства, як рибальство, мисливство, збиральництво.

Про існування скотарства свідчать знахідки кісток тварин. Так, на Коломийщині знайдено кістки биків, а також корів і овець (хоча їхня кількість була значно меншою), а в Халепії та Усатові – свиней. Також ймовірно, що на той час уже були приручені кінь, собака.

Полювали трипільці, здебільшого, на благородного оленя, лося, косулю, бобра, зайця, використовуючи при цьому такі знаряддя, як наконечники стріл з кременю, скребки, кам'яні сокири-клини.

Займалися також і рибальством, і це теж було характерно більш на ранньому етапі, оскільки для цього були сприятливі умови (поселення поблизу річок). Ловили шук, сомів, осетрів.

Прядіння та ткацтво було безпосередньо пов'язано зі скотарством, і тому, як і скотарство, набули свого розвитку у пізній період трипільської культури. Зокрема, було відоме в'язання простого панчішного типу, а матерії вироблялися двох видів – полотно і килими; також, ймовірно, трипільці вміли плести сітки.

Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли гаряче та холодне кування і зварювання міді.

Кераміка трипільців є однією з найкращих у світі, а керамічні вироби – просто витвір мистецтва для свого часу.

Керамічний посуд ліпився без гончарного кола на твердій основі, товщина його днища переважала товщину стін, а самі стіни були нерівномірної товщини і не завжди правильної форми. Зовнішня поверхня була рівною і вкривалася нанесеною до розпису і обпалення червоною фарбою. Посуд був розписним і нерозписним, і поділявся на кухонний, столовий та культовий. Розписний прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Посуд для приготування їжі прикрашали дуже бідним орнаментом; це були зображення людей та тварин.

Трипільські зображення були здебільшого жіночими, лише рідко чоловічими. Скоріш за все, це було пов'язано з ідеями матриархату.

Всю символіку умовно можна поділити на два види: ту, що сприяє добуванню харчів, родючості поля, і ту, яка оберігає людину, результати праці. Але на речах, у побуті часто поєднуються символи родючості і захисту в єдиній, цілісній картині космосу.

Трипільці у своїх великих селищах залишили багато побутових і сакральних глиняних виробів, серед яких – невеличкі жіночі фігурки богинь родючості.

Поховання, мабуть, належали до однієї із обрядових дій трипільців. Так, пізні поховання, де, на відміну від ранніх, труп не спалювався, а хоронився в скорченому вигляді відомі, наприклад, під Одесою (Красна Слобідка), Херсоном (Білозірка), в Усатові. У центрі захоронювався голова сім'ї (тоді це був уже чоловік), а біля нього – жінка та діти. Цей курган був оточений іншими курганами з каміння, де були поховані зображення людей і тварин. Мабуть, у пізніх трипільців вже існувало уявлення про те, що людина з одного світу переходила в інший, перенароджувалась, і тому хоронили її у скорченому вигляді, що нагадувало ембріон.

Саме в ті далекі часи на берегах Дніпра виникла й перша писемність. Літери пізніше перейняли давні фінікійці, а за ними й давні греки. Український історик М. Суслопаров, розшифровуючи написи трипільської культури, дійшов висновку, що абетка, яка пізніше лягла в основу європейської писемності, походить саме з регіону трипільської культури на Подніпров'ї.

За етнографічними ознаками трипільська культура дуже близька і подібна до української. Зокрема, багато провідних мотивів трипільського орнаменту до сьогодні збереглися в українських народних вишивках, килимах, народній кераміці, а особливо в українських великодніх писанках. Житло трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату XIX ст. Нарешті, основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство. Все це дає дослідникам підстави стверджувати, що населення трипільської культури стало праосновою українського народу.

Бронзовий вік. Наступний після енеоліту період історії людства тривав понад тисячу років (від II до I тис. до н.е.) і дістав назву бронзової доби від нового матеріалу – бронзи, з якого почали виробляти знаряддя і зброю.

Бронза – це перший штучно створений людиною сплав, який має великі переваги над міддю: більшу твердість і нижчу температуру плавлення, отже, виплавляти бронзу можна було в примітивних печах і навіть на відкритих вогнищах. У цей час існувало кілька металургійних осередків: на Закарпатті та Прикарпатті, у Північному Причорномор'ї.

Відбулися й інші зміни. Так, розвиток скотарства і землеробства сприяв завершенню процесу виділення скотарських племен із середовища землеробських.

Завдяки зростанню продуктивності праці з'являється додатковий продукт, що зосереджується в руках окремих осіб, що спричиняло диференціацію суспільства і вело до соціальних суперечностей.

Швидко удосконалюється зброя, зводяться укріплені поселення, формуються союзи племен, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутрішньоплеменних відносин, потребою захисту власних територій та матеріальних цінностей.

Залізний вік. Використання заліза призвело до різкого зростання продуктивності праці, вперше людина отримала можливість створювати додатковий продукт понад прожиткового мінімуму.

Відбувся другий суспільний поділ праці: ремесло виокремилася від сільського господарства. Основою господарства залишилося землеробство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг.

Додатковий продукт став економічною передумовою зародження станово-класових відносин.

Залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослав'янською культурами.

Дослав'янські народи на території України. Становлення державотворчих традицій

Кіммерійці. Войовничі кіммерійці – найдавніший народ української історії, назва якого дійшла до нас. На рубежі II-I тис. до н.е. вони населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра. Походження їх остаточно не з'ясоване. Однак дослідники вважають, що це був близький до ранніх скіфів давньоіранський кочовий народ.

Вперше про „уславлених кобилодойців” (так цей народ дуже часто називали в давнину) згадується у творі Гомера „Одіссея”, що дійшов до нас з VIII ст. до н.е. Проте детальніше про народи в Україні написав давньогрецький історик Геродот (бл.484 – бл. 420 рр. до н.е.), відомий як ”батько історії”.

Кіммерійський народ складався з племен, об'єднаних у союзи на чолі з царями-вождями. У давніх письмових джерелах вся інформація про кіммерійців пов'язана з їх військовими походами. Вони нападали на Малу і Передню Азію, вели війни з ассирійцями, завоювавши навіть в середині VII ст. до н.е. Лідію в Малій Азії.

Постійних поселень кіммерійці не мали, жили в тимчасових таборах і зимівниках. Вважають, що у кіммерійців існували ковалі і кузні, де виготовляли залізні та сталеві мечі й кинджали. Але своєї власної металургійної бази вони не мали і користувались залізом, добутим лісостеповими або кавказькими племенами.

Кіммерія розпалася внаслідок навали наприкінці VII ст. до н.е. скіфських племен, які витіснили частину кіммерійців за межі Причорномор'я. Основна ж маса поступово асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

Скіфи. Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н.е. – III ст. н.е., прибувши сюди, ймовірно, з Північного Ірану.

У другій половині VII ст. до н.е. було утворено політично консолідоване об'єднання племен – Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н.е.

За свідощтвами Геродота, територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який, прилягаючи до Чорноморського узбережжя, розташовувався в межиріччі Дунаю та Дону.

До складу Скіфії входило багато різних племен. Геродот, розповідаючи про скіфів, поділив їх на чотири групи: царські скіфи, скіфи-кочовики, скіфи-хлібороби і скіфи-орачі. Царські скіфи – панівна верства державного об'єднання – жили на берегах Азовського моря і в степовому Криму. Скіфи – кочовики випасали незліченні стада худоби в степах Наддніпрянщини.

Скіфську державу очолювали представники єдиної династії, влада яких була спадковою. Цар мав величезну, необмежену владу. Він очолював скіфське військо, а війна для скіфів була постійним заняттям, джерелом збагачення і благополуччя. Все життя скіфів було пронизане військовими традиціями і звичаями. В скіфському суспільстві існував і демократичний орган – народні збори всіх воїнів. Більшість населення Скіфії були вільними людьми, хоча були у скіфів і раби.

Основним заняттям кочових скіфів було скотарство. Воно давало все необхідне для життя: коней, м'ясо, молоко. Лісостепові племена займалися орним землеробством, тваринництвом, садівництвом.

Звичаї скіфів були суворими, культивувалися безпощадність до ворогів і вірність бойовим побратимам. Ударну силу скіфського війська становила кіннота. Кожний дорослий скіф був кінним воїном. Зброя скіфа-воїна складалася з лука зі стрілами, залізного меча, списа, бойової сокири, дротиків. Голову захищав бронзовий шолом, тіло – панцир і округлий щит.

Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, що дозволяло їм виготовляти зброю – невеликі мечі, дротики, наконечники для списів і стріл, військову амуніцію, знаряддя праці. Осілі племена спеціалізувалися на керамічному посуді, ткацтві та кушнірстві.

Скіфи досить активно торгували з грецькими містами Північного Причорномор'я – у могильниках археологи знаходять золоті та керамічні речі грецького виробництва.

Після розквіту скіфської держави, який тривав протягом VI-IV ст. до н.е., на межі VI-III ст. до н.е. почався раптовий спад. Серед його причин визначають як погіршення кліматичних умов, так і всезростаюча навала на землі Скіфії сарматів.

Скіфи відійшли на південь і створили дві Малі Скіфії: в Дніпровському Пониззі та північному Криму. Частина скіфів поступово переходили до осілого способу життя, займалася землеробством, садівництвом, торгівлею. Воюючи із грецькими містами та сарматами, ці царства проіснували до III ст. н.е., після чого були поглинуті новими поселенцями півдня України – сарматами, готами, аланами.

Сармати. У III ст. до н.е. у володіння „царських” скіфів з-за Дону вдерлися кочові племена сарматів. Як і „царські скіфи”, вони належали до кочових ірано-мовних племен.

Назва „сармати”, або „саврамати” означає підперезаний мечем.

Вже у II-I ст. до н.е. вони повністю займали степи між Доном і Дніпром, а іноді їхні поселення сягали навіть Південного Бугу й Дунаю.

Античні автори називали цю територію вже не Скіфією, а Сарматією.

Основним заняттям сарматів було кочове скотарство. Вони розводили велику рогату худобу, овець, коней. Окрім того, полювали на степових звірів і птахів, ловили рибу, займалися ремеслами.

Особливістю сарматського суспільного ладу було існування матріархату. Жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, брали участь у військових походах.

За переказом Геродота, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

Сарматський період закінчився на території України в середині III ст. н.е. внаслідок експансії готів, а потім гунів.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я. Грецькі міста і селища в Надчорномор'ї виникли під час „Великої грецької колонізації” в VIII-VI ст. до н.е., коли еллінські колонії засновувались навколо всього Середземного моря. Причини виникнення колоній полягали в перенаселенні Греції, нестачі земель, придатних для хліборобства, пошуках джерел сировини - металу, лісу, солі та ринків збуту, військовій агресії лідійців та персів, у внутрішній соціально-політичній боротьбі.

Північне Причорномор'я вабило своїми природними багатствами і сприятливими для життя умовами.

Колонізація відбувалася в кілька етапів: вибір місця для колонії, набір колоністів, призначення керівника, саме переселення, заснування поселення і розвиток нового поліса. Колоністи намагалися відразу стати політично і економічно незалежними від метрополії.

Найбільше переселенців було з іонійського міста Мілета.

У другій половині VII ст. до н.е. на острові Березань греки заснували місто Борисфеніду – перше еллінське поселення в цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей (Керч), Херсонес (Севастополь), Феодосія, Фанагорія та інші міста. У VI-IV ст. до н.е. вони перетворилися у великі політичні, виробничі, торговельні та культурні центри. Єдиним державним об'єднанням грецьких міст-держав було Боспорське царство зі столицею Пантікапей, що утворилося в V ст. до н.е. Воно охоплювало Керченський і Таманський півострови та північне узбережжя Азовського моря до гирла Дону.

Грецька колонія складалася із центра – поліса та сільськогосподарських округів (хори) – розташованих навколо міста селищ, хуторів. Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Місто мало чітко сплановану забудову. У центрі міста знаходилась головна площа – агора, навколо якої розташовувались адміністративні споруди, гімназії, крамниці. Поряд з містом знаходився цвинтар – некрополь.

За політичним устроєм грецькі поліси були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу.

Греки принесли в Північне Причорномор'я свої технічні досягнення, високу майстерність, культурні надбання: архітектуру, освіту, філософію, поезію, музику.

Греки-колоністи займались землеробством, скотарством, виноградарством, рибним промислом, добуванням солі. Були розвинені різноманітні ремесла: металургія і ковальство, гутництво, ткацтво, гончарство. Чи не перше місце в житті колоністів посідала торгівля з метрополією та іншими грецькими містами, з місцевими племенами.

Основним предметом грецького експорту з території України була пшениця. Вивозили також рибу, сіль, шкіри, хутра, мед, віск, будівельний ліс і рабів.

V-III ст. до н.е. були часом найбільшої самостійності і найбільшого розквіту античних міст, найвищого розвитку сільського господарства, ремесел, торгівлі, мистецтва та архітектури.

Справи колоній погіршуються починаючи з III ст. до н.е. Грецію і сусідні країни охоплює загальна криза, викликана багатьма причинами: розкладом рабовласництва, війнами, неврожайними роками.

Погіршуються стосунки зі скіфами, які намагалися підкорити собі грецькі міста, і це їм часто вдається. Крім того, з'являються нові войовничі племена – сармати, готи, які нападають і руйнують міста греків-колоністів.

У I ст. до н.е. - IV н.е. грецькі міста-держави втрачають свою економічну та політичну незалежність і входили до складу Римської імперії, яка під ударами готів у III ст. і гунів у IV ст. припинила своє існування. Уцілили лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Таким чином, дослідження археологів та істориків свідчать про неперервність етнокультурних процесів на землях України з I тисячоліття до н.е.

Східні слов'яни. Державно-племінні утворення IV–VIII століть

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов'янства – автохтонного (корінного) населення Європи індоєвропейського походження.

Ряд істориків ототожнюють слов'ян із венедами, перші письмові згадки про яких зустрічаються у римських авторів I-II ст. н.е. Плінія Старшого, Тацита, Птолемея. Пізніше Йордан повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: венедеві, антів і склавинів.

На рубежі нової ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота. На думку вчених, батьківщина слов'ян охоплювала територію від середньої течії Дніпра до Вісли. Звідси, в II-III ст. н.е. – в період Великого переселення народів – слов'яни широко розселилися в усіх напрямках.

Антське об'єднання. Уперше анти згадуються у писемних джерелах візантійських письменників середини VI ст. – Йордана і Прокопія Кесарійського.

Пишучи про антів VI ст., Йордан чітко локалізує їх між Дніпром і Дністром. Мабуть, уже пізніше, за даними Прокопія, анти розселилися в Приазов'ї, а також – і в Подунав'ї.

Йордан і Прокопій свідчать про близьку спорідненість антів і склавинів. Вони мали спільну мову, звичаї, богів.

За Йорданом, і анти, і склавини мають спільні корені, та походять від венедів. Їх розвиток був пов'язаний з поширенням зарубинецької та черняхівської культури, що охоплювала значні регіони європейської території.

Найбільш могутніми серед стародавніх слов'ян були антські племена, які проживали між Дніпром і Дністром (досліджено понад 2 тис. поселень).

У сільському господарстві антив поширилося орне землеробство, практикувалося двопілля. Анти вирощували пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплю; вивозили зерно на зовнішні ринки. В антських поселеннях знайдено залишки залізо- та бронзоплавильних майстерень та виявлено близько 100 найменувань виробів із заліза. Розвиток економіки обумовив розклад общинного господарства, соціальне розшарування, появу нових форм політичної організації.

Письмові джерела підтверджують, що анти утворили міжплемінне об'єднання ранньодержавного типу (Антський союз), яке виникло у Середньому Подніпров'ї в IV ст. і значно зміцнилося в другій чверті VI ст. Не відома загальна кількість племен, що входили до складу цього об'єднання. Але з повідомлення готського історика Йордана випливає, що їх було не менше 70.

М.Грушевський вважав, що антське племінне об'єднання в основі своїй становить генетичне коріння українського народу.

Антське об'єднання хроністи вважають „царством”, влада царя була спадковою. Найближче оточення царя становили старійшини племен, що входили до складу об'єднання.

Маючи досить сильну військову організацію, анти вели успішні війни зі своїми сусідами.

Певний час анти межували з готами, які проживали в причорноморських степах у II-IV ст. Відносини між обома народами були досить нестабільні. В IV ст. у володіння Готського королівства вторглися гуни. Вони не загрожували існуванню антського об'єднання і тому анти підтримали їх в боротьбі з готами. В результаті останні були розгромлені й покинули територію України. Невдовзі на захід вирушили і гуни. В середині V ст. вони також були розбиті та розпошені серед місцевих народів.

Після падіння готського політичного панування у Східній Європі з антським ранньодержавним об'єднанням щось сталося, в результаті чого воно розпалося. Візантійські автори зазначають, що у VI-VII ст. анти „не управляються однією особою”, мають багато царів. Єдиної держави у них уже не існувало.

Анти зникають з історичної арени на початку VII ст. Значною мірою цей факт пояснюється розгромом антського племінного союзу аварами.

Проте, як стверджував М. Брайчевський, „зникнути або піти кудись цілий народ, що налічував кілька мільйонів чоловік, не міг.” Антсько-полянська конфедерація повністю не зникла, а лише змінила свою форму. Окремі її частини почали жити своїм власним життям. Панівною назвою для всіх давньослов'янських племен стає назва „слов'яни”.

Державно-племенні утворення VII –VIII століть. Друга половина I тис. – це час, коли загальнослов'янська спільнота розпадається на три гілки: східну, західну та південну.

По-різному склалася доля праукраїнських племен східних слов'ян. У VII-IX ст., згідно з літописом „Повість временних літ”, на території сучасної України проживали такі племенні об'єднання: поляни - заселяли сучасну Київщину і Канівщину; древляни – Східну Волинь; сіверяни – Подніпров'я і Побужжя; хорвати – Прикарпаття та Закарпаття; волиняни – Західну Волинь; тиверці – землі над Дністром.

На початку VII ст. племена дулібів (волинян) утворили на Волині державу волинян. Проте проіснувала ця держава недовго. Приблизно в середині VII ст. волиняни зазнали тяжкої поразки від кочівників й опинилися під їхньою владою.

Успішніше відбувалася етнічна консолідація праукраїнських племен у Середньому Подніпров'ї. Головну роль у цьому процесі відігравали племена полян. На чолі полян стояв легендарний князь Кий, а також його брати Щек, Хорив й сестра Либідь, які за легендою заснували в кінці V - на початку VI ст. місто Київ. Першими ж київськими князями, існування яких зафіксовано письмовими джерелами, були Дір і Аскольд, які правили в 30-50-х рр. IX ст. до 882 р.

Поляни проживали у вигідному геополітичному середовищі, на перехресті важливих торгових шляхів. Через їхні землі здійснювалися зв'язки між Сходом і Заходом. До полян за економічними, політичними й етнічними інтересами тяжіли сусідні племена сіверян і древлян. Саме поляни, західні сіверяни й древляни у VII ст. почали об'єднуватися у федерацію племен. Вже в VII ст. праукраїнську державу сучасники почали називати Руссю. Одночасно зі зміщенням позицій київських князів федеративна форма правління еволюціонувала в самодержавну.

Наприкінці VIII – у першій половині IX ст. постало стабільне праукраїнське державне об'єднання Руська земля.

Соціально-економічний розвиток. Система господарювання східних слов'ян ґрунтувалася головним чином на землеробстві. Значно удосконалюється техніка землеробства: поширюються залізні наральники, серпи, мотики, ручні жорна. Починають активно вирощувати пшеницю, жито, ячмінь, овес.

Поряд із землеробством розвивалось тваринництво. У IV-VII ст. у східнослов'янських племен значного поширення набувають ремесла – залізообробне, ювелірне, косторізне, гончарне та ін. Найрозвинутішими були залізодобування та металообробка, що значною мірою визначало рівень розвитку суспільства. Поступово ремесла зосереджувалися у городищах, які з часом ставали центрами племінних об'єднань.

Виокремлення ремесла від сільського господарства, зародження товарного виробництва в VIII-IX ст. сприяли активізації не тільки внутрішнього обміну, а й розширенню зовнішньої торгівлі. Особливо жвавими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Візантією, Болгарією, Хазарією.

Поняття і терміни

Еволюція - процес розвитку.

Адаптація - пристосування.

Трипільська культура - стародавні землеробські племена, які проживали на території України в IV-III тисячолітті до н. е. і досягли високого рівня розвитку.

Кіммерійці, скіфи, сармати - стародавні кочові племена, які проживали на території України.

“Неолітична революція” — перехід в епоху неоліта від збиральницького до відтворюючого господарства – скотарства і землеробства.

Автохтони – аборигени, корінне населення; народи, які проживають на тих землях, де сформувались .

Питання для самоконтролю

1. Чому саме на українських землях з'явилися найдавніші в Східній Європі людські поселення?
2. В чому проявлялася адаптація людини до природних умов?
3. Який шлях подальшої еволюції обрав homo sapiens?
4. Чому відбулася "неолітична революція" і в чому вона полягала?
5. Що таке „трипільська культура” ?
6. Розкажіть про особливості скіфсько-сарматського періоду.
7. В чому полягала антична колонізація Причорномор'я?
8. Як сформувалися слов'янські племена ?

Теми рефератів

1. Кам'яний вік на території України.
2. Трипільська культура
3. Залізний вік на території України. Кіммерійці, скіфи, сармати.
4. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
5. Формування Києва та інших адміністративних та ремісничо-торговельних центрів.

Додаткова література для поглибленого вивчення теми

1. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. – К., 1991.
2. Брайчевський М. Вступ до історичної науки. – К., 1995.
3. Залізник А.К. Нариси стародавньої історії України. – К., 1996.
4. Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібн. – К., 1999.
5. Чмихов М. О. Давня культура: Навч. посібн. – К., 1994.

Тема 3. КИЇВСЬКА РУСЬ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Київська Русь

2. Галицько-Волинська держава

Київська Русь

Теорії походження Русі. Через багато причин питання походження Київської Русі до цього часу далеко від свого розв'язання. Але проблема залишається одною з найактуальніших у вітчизняній історіографії. Вперше до цього питання звернувся літописець Нестор в літопису “Повість минулих літ”. У середині XVIII ст. німецькі історики, члени Петербурзької Академії наук Г. Байєр та Г. Міллер обґрунтували концепцію норманізму. Посилаючись на літописну легенду про покликання варягів на Русь, ці вчені висунули тезу щодо скандинавського походження Давньоруської держави. М.Ломоносов виступив з запереченням цієї теорії. Так було започатковано дискусію між двома таборами науковців – “норманістами” та “антинорманістами”.

“Норманісти” вважали, що як державність, так і саму назву “Русь” на київській землі принесли варяги – нормани, вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Давньоруської централізованої держави вели активну військову, торгову й політичну діяльність. “Анинорманісти” рішуче заперечували проти абсолютизації “варязького фактора” в становленні державності русів і підкреслювали, що слово “Русь” є слов'янського походження і жодним чином не стосується варягів.

Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, визнає, що нормани протягом IX – XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію, однак вони не були засновниками держави. Насправді держава на українських землях почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Цей процес був тривалим і перші ознаки виявляються ще в Антському об'єднанні (II – поч. VII ст.).

Початки державності. Виникнення держави у східних слов'ян було безпосередньо пов'язане з утвердженням феодальних відносин. Цей процес був складним і тривалим. Він охопив майже все I тис. н.е. і завершився в середині IX ст. Формування державності у середовищі східнослов'янських племен відбувалося нерівномірно в різних районах їх розселення, що пояснювалося неоднаковим рівнем їх економічного і політичного розвитку. Найсприятливіші умови для швидкого поступу мало населення, яке заселяло територію України.

Державотворчі традиції здавна існували у південній частині східнослов'янського етнічного масиву і були пов'язані з існуванням антського та склавинського політичних об'єднань. На їх основі сформувалися об'єднання племен, серед яких виділялося полянське в Середньому Подніпров'ї. На Волині та Прикарпатті існувало сильне дулібське об'єднання, якому окремі вчені відводять обширну територію між Західним Бугом і Дніпром, включаючи землі полян. Саме на території цих об'єднань виникають найдавніші укріплені гради

– Київ і Зимнівське городище, які стали адміністративно – політичними центрами племен.

Розгром дулібського об'єднання аварами висунув на чільне місце полян. Вони стали ядром формування Київської держави, перебравши ім'я одного з племен “рос”, або “рус”. Важливим моментом консолідації цього об'єднання стало заснування Києва. Щодо особи Кия, то деякі автори припускають, що він походив із східнослов'янського племені хорватів, після розгрому якого аварами побував у Візантії. За допомогою візантійського імператора підняв повстання проти аварського кагана, досягши успіхів у цій боротьбі, заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але не зміг там закріпитися і відправився в Подніпров'я, де заклав Київ. Спочатку Київська Русь була невеликим об'єднанням племен, згодом до неї були приєднані деревляни, частина сіверян, а відтак і дреговичі.

На середину IX ст. у різних частинах східнослов'янської території сформувалися три великі політичні утворення, відомі в арабських джерелах під назвою Куявії, Славії та Арсанії. Куявію ототожнюють з Київською Руссю, Славія – це об'єднання ільменських словен та окремих неслов'янських народів, майбутня Новгородська земля. Її столицею була Ладога. Арсанія знаходилася в Приазов'ї та Причорномор'ї, де пізніше утворилося Тмутараканське князівство.

В часи Аскольда Київська держава вперше заявила про себе світу. Внаслідок вдалих походів на володіння Візантії вона уклала дуже вигідні договори. Після особливо вдалого походу 860 р. Аскольд прийняв християнство і здійснив перше хрещення Русі, яке однак, торкнулося тільки верхівки суспільства. Київська держава впевнено почала виходити на міжнародну арену.

Рюрик. На півночі у Славії близько 860 р. внаслідок внутрішніх суперечок на ладозький престол було запрошено норманського князя Рюрика. Для нього та його оточення Київська Русь стала головним об'єктом політичних інтересів. У 879 р. Рюрик помер і престол було передано його малолітньому сину Ігорю. Хоча насправді фактичним правителем був опікун останнього – воєвода Олег.

У 882 р. Олег організував похід на Київ, вбив Аскольда і захопив владу. По суті, це був, династичний переворот, коли замість династії Києвичів з'являється династія Рюриковичів, оскільки все ж таки формальним правителем вважався Ігор Рюрикович. Київ став столицею об'єданого князівства.

Князювання Олега в Києві (882-912) характеризувалось послідовним включенням до складу Руської держави слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи. Олег приєднав до Русі сіверян, деревлян, уличів, тиверців, північні племена кривичів, радимичів та новгородських словен. Таким чином поступово замість федерації племен, з'являлась централізована держава із самодержавною формою правління. Приєднані землі одразу ж обкладалися даниною, мали постачати військо під час воєнних походів. Важливу роль на початковому етапі формування Київської держави відігравали воєнні походи. Основним напрямком закордонних воєнних походів залишалася Візантія – багата держава, яка до того ж була одним з торгових центрів, де Русь збувала свою продукцію і з якою, відповідно, потребувала вигідних торгових угод. Зміцнивши свою владу, князь Олег у 907 р. пішов на неприхильну Візантію, щоб змуси-

ти її до торгівлі з Руссю, і домогся вигідного, для своєї держави, договору. Окрім значних дарів війську Візантія мала платити Русі щорічну данину, надавати руським купцям право безмитної торгівлі, утримувати їх у столиці за свій рахунок протягом шести місяців, а послів – увесь час їхнього перебування у Константинополі. За це Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та іншими кочівниками. У 911 р. договір між Візантією і Руссю було поновлено. Це сприяло утвердженню Київської держави як рівноправного партнера імперії.

Князь Ігор. Після смерті Олега великим київським князем став Ігор (912-945). Продовжуючи політику централізації держави він організував похід проти деревлян, які намагалися відокремитися від Києва, вів тривалу війну з уличами.

Головним змістом зовнішньої політики Ігоря було зміцнення авторитету держави й забезпечення інтересів торгівлі з іноземними країнами, особливо Візантією. Намагання оволодіти Чорноморським узбережжям призвело до війни 941 р., яка закінчилася втратою основної частини флоту. В 944 р. був здійснений ще один більш вдалий похід. Мирний договір, хоч і вводив деякі обмеження купцям з Київської держави, все ж забезпечував її основні інтереси.

Правління Ігоря закінчилося, як і почалося, повстанням деревлян. Розлючені непомірною даниною, вони у 945 р. розгромили київську дружину, а самого князя вбили.

Княгиня Ольга. Після смерті Ігоря влада перейшла до його вдови княгині Ольги (945-964), яка правила від імені свого малолітнього сина Святослава. Перш за все вона жорстоко помстилася за вбивство чоловіка. Водночас, щоб запобігти новим народним виступам, Ольга здійснила ряд важливих реформ, які були спрямовані на впорядкування збирання данини, регламентацію повинностей залежного населення, створення осередків центральної князівської влади на місцях. Адміністративна і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі племінних князів.

У міжнародній політиці Ольга намагалася боронити інтереси своєї держави дипломатичним шляхом. З цією метою вона у 946 р. здійснила візит до Константинополя де була прийнята візантійським імператором, який, згідно з літописною розповіддю, був зачарований її красою і розумом. У переговорах йшлося про відносини двох держав й актуальну для Русі справу християнізації. Вчені вважають, що й сама Ольга була хрещена під час відвідин Константинополя. Але існують докази і на підтримку іншої версії, про те що на цей час Ольга вже прийняла християнство і вела переговори, щоб зробити його державною релігією. Княгиня також прагнула встановити з Візантією династичні зв'язки, одруживши Святослава з донькою імператора, але зазнала невдачі. Основним результатом правління Ольги було зростання міжнародного авторитету Київської держави.

Князь Святослав. Після Ольги, досягнувши повноліття, в Києві став князувати Святослав (964-972). За своїм покликанням він був більше воїном, ніж політиком і державним діячем. Він останній з київських князів, що так наполегливо проводив експансивну політику за оволодіння Чорним морем і прилеглими до нього землями. На першому етапі князування Святослав спрямував свою

військову активність на Схід. Протягом 964 – 967 рр. він приєднав до складу Київської Русі в'ятичів над Окою, підкорив на Північному Кавказі ясів і косогів, оволодів Таманським півостровом, започаткувавши там Тмутараканське князівство, переміг волзьких булгар. У 968 р. остаточно розгромив Хозарський каганат. Ліквідація Хазарії відкрила шлях на Русь кочовим племенам, насамперед, печенігам, які зуміли блокувати торговельні шляхи на схід, підпорядкувавши собі південноруські степи.

Не принесли бажаних наслідків походи Святослава на Балкани. Маючи на меті поширити свою владу на Дунаї та Балканах, він втрутився у боротьбу між Болгарією і Візантією. Підбурюваний Візантією, Святослав на початку 968 р. вирушив у Болгарію, розгромив її військо і розташувався у Переяславці на Дунаї. Проте візантійський двір вважав таке сусідство небезпечним для імперії. Підкуплені греками печенізькі орди напали на Русь і Святославу з військом довелося повернутися назад. Але київський князь не мав наміру відмовлятися від завоювань у Болгарії. Він навіть хотів перенести столицю своєї держави у Переяславець на Дунаї. Перед другим походом Святослав розділив землі між своїми синами. У Києві сів старший син Ярополк, у Деревлянській землі – Олег, у Новгороді – Володимир. В 969 р. Святослав вирушив у новий у новий похід на Балкани. Відчуваючи серйозну загрозу, Візантія, яка до цього часу не втручалася і провадила політику, спрямовану на знесення обох сторін виступила з великим військом проти Русі. Після першої поразки руських дружин справа дійшла до вирішальної битви під Доростолом, де укріпилися основні сили Святослава. Протягом трьох місяців русичі відбивали атаки. Обидві сторони змушені були піти на переговори. За договором Русь відмовлялась від будь-яких претензій на візантійські володіння в Криму та на Дунаї. Імператор зобов'язувався відпустити військо Святослава додому, забезпечити його харчами на дорогу і в майбутньому ставитись до нього і його дружини “як до друзів”. Повертаючись додому 972 р., Святослав у районі дніпровських порогів зіткнувся з печенігами, які діяли за вказівками Візантії, і загинув у бою.

Дбаючи про зміцнення міжнародних позицій своєї держави, Святослав мало займався її внутрішніми проблемами. Його військові походи свідчать про недостатнє розуміння реальної обстановки і разом з тим відбивають зростання ролі Київської держави у вирішенні міжнародних питань. В історію Київської Русі він увійшов як видатний полководець, улюбленець свого війська, справжній лицар у ставленні до суперників.

Піднесення та розквіт Київської Русі за часів князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Після смерті Святослава його сини розпочали міжусобну боротьбу за великокнязівський престол у Києві. Спочатку в сутичці з Ярополком загинув Олег, а згодом було вбито і Ярополка, проти якого виступив Володимир, підтримуваний новгородською дружиною та найманим військом зі Скандинавії.

Князювання Володимира Великого (980 - 1015) вважається початком розквіту Київської Русі і розпочалось воно в скрутні для Русі часи. Країна була знесилена постійними війнами Святослава та міжкнязівськими чварами; завоювання у Причорномор'ї та на Балканах були втрачені; договір 971 р. позбавляв

Київ переваг у відносинах з Візантією; печенізька навала спустошувала південні землі. Як наслідок у суспільстві активізувалися відцентрові тенденції. Тому новий правитель перш за все спрямовує свої зусилля на зміцнення внутрішнього становища держави, посилення великокнязівської влади. В часи його правління завершився тривалий процес формування території Київської держави.

Замість далеких походів Володимир зосередився на захисті власних кордонів. Щоб протистояти загрозі печенігів, він збудував розгалужену мережу укріплень, а також нові міста на південь від Києва. Порушуючи традицію попередників, він звернув погляд на захід і додав до своїх володінь землі сучасної Західної України, тим самим поклавши початок тривалому суперництву з поляками за цей регіон. Він також змусив литовських ятвягів визнати його верховенство. Володимир установив загалом дружні стосунки з поляками, мадрами і чехами. В основі цієї нової західної орієнтації лежало його прагнення підпорядкувати собі головні шляхи на захід, а також прокласти інші шляхи на Константинополь. Внаслідок цих надбань володіння Володимира стали найбільшими в Європі, охоплюючи близько 800 тис. кв. км.

Поряд зі зміцненням кордонів Київської Русі Володимир розгортає широку програму реформ, метою яких було посилення великокнязівської влади та внутрішньої консолідації країни. Одною з найважливіших була адміністративна реформа (бл. 988 р.), спрямована на ліквідацію племінних князівств і запровадження нового адміністративного поділу держави на діли – землі довкола найбільших міст. Туди призначали врядувати синів великого князя або його довірених осіб – посадників, які в свою чергу створювали місцевий апарат управління. Так Володимир усунув від влади племінних князів, зосередивши її виключно у руках своєї династії. Сепаратизм було подолано, Київська Русь стає об'єднаною державою, в якій родоплемінний поділ суспільства поступається місцем територіальному.

Значне місце як у посиленні обороноздатності країни, так і в зміцненні особистої влади великого князя посідала військова реформа. Вона спрямовувалась на ліквідацію “племінних” збройних формувань і заміну їх загальнодержавною системою оборони. Також було запроваджено феодалську організацію війська, коли земельні володіння надавалися за умови несення служби. Це сприяло залученню нових сил із народного середовища, які стали опорою князівської влади.

Політичне об'єднання Київської держави потребувало відповідних зрушень і в релігійній сфері. Тому спершу Володимир здійснив спробу запровадити єдиний пантеон язичницьких богів на чолі з Перуном – т. зв. “шестибожжя” – і зробити його обов'язковим для всього суспільства. Однак досить швидко збагнув, що язичництво перешкоджає зв'язкам з іншими країнами Європи, більшість з яких були вже християнськими. Правлячій верхівці потрібна була релігія, що захищала б її права, багатства і привілеї, владу над залежним населенням. Тому в середині 980-х років, після ретельного ознайомлення з провідними віровченнями великий князь і його соратники схилилися до думки про необхідність прийняття християнства. За літописом, у 988 р. з наказу князя духовенство хрестило киян на березі Почайни, притоки Дніпра, а згодом – і населення

інших міст та сіл. Процес християнізації в Київській державі відбувався повільно, зі значним опором народу. Вчені вважають, що за князювання Володимира більшість населення країни була навернута, принаймні формально, у нову віру.

Хрещення Київської держави було подією великої ваги. Воно зміцнило державну єдність, освятило владу великого князя і його “божественний” авторитет, сприяло розвитку культури. Цим актом Київська держава остаточно визначила своє місце в Європі, увійшовши як рівна до кола християнських народів. Значно розширилися її політичні, економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами.

Отже, за князювання Володимира Великого Київська держава досягла найбільшої політичної могутності. Його діяльність сприяла розквіту Русі і зміцненню її міжнародного авторитету. Значного розвитку набуло господарство. За Володимира розпочалося карбування перших у Русі золотих і срібних монет – златників і срібників. На них з одного боку було зображено образ Христа, з другого – великого князя, який сидить на троні в царських шатах із хрестом у руці. На деяких монетах вперше, як герб князя, було викарбовано знак тризуба.

Вже останні роки правління Володимира були тривожними. Після його смерті у 1015 р. між його синами почалася жорстока боротьба за владу. Старший син Володимира Святополк, претендуючи на престол, підступно вбив трьох своїх братів – Бориса, Гліба та Святослава, за що літописець назвав його “Окаянним”. З трьох братів, які ще залишалися, найнебезпечнішим суперником Святополка був новгородський князь Ярослав. Боротьба, що точилася між ними завершилася цілковитою перемогою Ярослава 1019 р. на р. Альта біля Переяслава. Впертою була також боротьба Ярослава з Мстиславом, яка однак закінчилася мирною угодою, за якою великокняжий престол залишився за Ярославом. Останній з братів – Судислав був ізольований від міжусобної боротьби і провів 24 роки у київській в'язниці. Після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав остаточно об'єднав Русь.

Часи Ярославового князювання (1019 - 1054) – період найвищого розвитку Київської держави. Він розвинув і удосконалив багато з того, що започаткував Володимир. Ярослав продовжував розширювати кордони своїх і без того величезних володінь: він відвоював на заході землі, захоплені поляками в період внутрішньої смути, підкорив нові прибалтійські племена й нарешті розгромив печенігів. У результаті цих завоювань володіння Ярослава простягнулися від Балтійського до Чорного моря та від р. Оки до Карпатських гір. Однак його воєнні досягнення затьмарив невдалий похід на Константинополь, який, до речі, був останньою війною русичів проти Візантії. Київ підтримував з Константинополем загалом дружні взаємини. Все ж у зовнішній політиці Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам налагодження зв'язків з різними країнами, підкріплюючи їх династичними шлюбами.

Важливі заходи здійснив Ярослав у справі внутрішньої організації своєї держави. Він розбудував і укріпив Київ, оточив його муром, звів Золоті ворота – головний парадний в'їзд до міста, цілу низку інших архітектурних споруд, так що столиця Русі стала, за словами єпископа Адама Бременського “суперником Константинополя”. Було також розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир.

Дбав князь про розвиток освіти – засновував школи. Князівською підтримкою користувалося християнство, яке мало величезне ідеологічне значення в житті країни. Важливою ознакою доби стало домінування руського люду в державному управлінні. Функція варягів зводилася до військової служби.

Важливим державним заходом Ярослава Мудрого було започаткування першого писаного зводу законів – “Руської правди”, який базувався на “Уставі земляному” – зведенні норм усного звичаєвого права, запровадженого ще князем Володимиром. Новий документ узагальнив правові норми для громадян усієї держави, узаконив зміни, які сталися в суспільстві та свідомості людей. Старі звичаєві норми поступово усувалися, наприклад, кровну помсту згодом замінили грошовими карами.

В останні роки правління Ярослав Мудрий спробував вирішити проблему престолонаслідування, щоб запобігти князівським міжусобицям після його смерті. Для цього було запроваджено принцип сеньйорату, коли розподіл земель і політичної влади у державі здійснювався на основі старшинства у великокнязівському роді. Усі князі повинні були поважати старшого брата – великого князя київського і разом з ним правити всією Київською державою. У разі смерті великого князя його місце посідав найстарший за віком брат, і всі князі пересувалися на один щабель вгору у князівській ієрархії. Таким чином кожному з князів гарантувалося формальне право на київський престол. Але дуже скоро виявилось що заповіт Ярослава Мудрого недосконалий.

Київська держава в другій половині XI - на початку XII ст. Після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. розпочинається феодалне дроблення Русі, що було цілком закономірним явищем у розвитку тогочасної держави і в основі своїй мало економічні чинники. Спершу верховним землевласником залишався великий князь київський. Він роздавав землі своїм сподвижникам – васалам. Непокірний васал міг негайно втратити свій наділ і тому не був зацікавлений у дбайливому господарюванні. Поступове затвердження приватної власності на землю сприяло зростанню продуктивності праці, робило власника цілковитим господарем і його залежність від великого князя була незначною. Почалися численні усобиці за владу і землю.

Ярослав Мудрий перед смертю заповідав кожному з п’яти синів окремих уділ. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав – Чернігів, Всеволод – Переяслав. Молодші Ярославичі Ігор і В’ячеслав одержали відповідно Волинь і Смоленщину. Внукові Ростиславу було виділено Галицьку землю. Після смерті Ярослава троє його найвпливовіших синів – Ізяслав, Святослав та Всеволод – утворили своєрідний тріумвірат на чолі зі старшим київським князем. Впродовж двох десятиліть вони проводили спільну політику, підтримуючи єдність держави. Вони внесли зміни і доповнення до кодексу законів, створивши таким чином новий кодекс законів “Правда Ярославичів”. Однак союз трьох братів не був міцний. Суперечливості особливо загострилися після поразки руських військ 1068 р. на р. Альта під час першого великого нападу половців на Русь і повстання в Києві, що вибухнуло після цього. Кожен з Ярославичів виступав претендентом на київський престол. Численні міжусобні війни спустошували і послаблювали державу, чим і скористувалися зовнішні вороги – половці, лито-

вці, поляки, угорці. Спроби зупинити ці негативні процеси на зібраннях князів у Любечі (1097) та під Києвом (1100, 1101, 1111) не дали помітних результатів.

Певна стабілізація настала після чергового повстання міського люду в Києві проти бояр і лихварів. Щоб заспокоїти повсталих, великокняжий престол віддали Володимирі Мономаху (1113 - 1125), який відзначився у боротьбі з половцями. Силою свого величезного авторитету новому правителю вдалося об'єднати більшість розпорошених руських земель. Вчені вважають, що з тих пір уже ніколи на Русі не пануватимуть такі єдність і згода, як за Мономаха. Володимир продовжив законодавчу діяльність своїх попередників, спрямовану на побудову правової держави та нормалізацію соціальних відносин. Його "Устав" суттєво доповнював "Руську правду", значно обмежуючи сваволю місцевої адміністрації та лихварів. Він установлював єдиний процент на взяті у позику гроші, обмежував використання рабської праці й джерела її поповнення. Мономаху належить знамените "Повчання", де він заповідав дітям не забувати убогих і не давати "сильним" погубити людину.

Припинення усобиць, відновлення централізації держави, відвернення половецької загрози сприяли суспільно-економічному розвитку Київської Русі. Знову зросло політичне значення Києва як центру держави, зміцніли її міжнародні позиції.

Після смерті Володимира Мономаха київський престол перейшов до його найстаршого сина Мстислава (1125 - 1132), який продовжив політику батька, підтримуючи єдність Русі і захищаючи її кордони від половецьких орд. Але він був останнім київським правителем якому це було під силу. Його смерть у 1132 р. позначила кінець історичної доби, в якій Київ відігравав роль основного центру руських земель, і поклала початок періодові політичної роздробленості.

Діяльність Мономаха та його сина Мстислава були останніми спробами зберегти єдність Київської держави. Після них Київська Русь розпалася на окремі князівства і землі. Зокрема, на землях України сформувалися князівства Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке.

У середині 30-х рр. XII ст. відокремився Новгород. В ті ж часи остаточно відійшла Полоцька земля. На крайньому північному сході держави в середині XII ст. формуються Суздальська і Ростовська землі, які входили до цього часу до складу Чернігівського і Переяславського князівств. Усі ці процеси мали своїм наслідком зміни не тільки політичні, а й етнічні. На теренах Полоцької землі та Псковщини і Смоленщини формується білоруська етнічна спільність. Основне населення північно-східної Русі (Суздальська та Ростовська землі) становили племена угро-фінського походження. Внаслідок слов'янської колонізації, діяльності Юрія Довгорукого та його сина Андрія Боголюбського з другої половини XII ст. тут виділилося окреме економічно сильне князівство. Яке стало територіальною основою формування російського народу.

Землі південної та південно-західної Русі на чолі з Києвом і такими містами, як Галич, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, що ще за часів антського царства, полянського та дулібського племінних об'єднань відігравали провідну роль в історії східних слов'ян, стали генетичною базою формування українського народу.

Галицько-Волинська держава

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. давньоруська держава занепадає. Внаслідок цього в історичній науці тривалий час панувала думка, що на її руїнах виникло – як наступник Київської Русі – Володимиро-Суздальське князівство, а потім і Московське царство. Проте видатний український історик М. Грушевський переконливо довів, що безпосереднім наступником державності Київської Русі було Галицько-Волинське князівство.

Галичина. Галицька земля була першою на українських теренах, яка стала на шлях самостійного розвитку, відокремившись наприкінці XI ст. від Києва. Її економічне та політичне піднесення зумовлювалося надзвичайно вигідним розташуванням, важкодоступним для кочових нападників зі степу; наявністю стратегічно важливих торговельних шляхів на Захід, що сприяли збагаченню та проведенню активної зовнішньої політики; великими покладами солі, значення яких істотно зросло після того, як кочівники відрізали Русь від Чорного моря; віддаленістю від Києва, що послаблювало вплив центральної влади.

Помираючи, Ярослав Мудрий заповів Галичину своєму внукові Ростиславові Володимировичу. Після смерті Ростислава залишилися сини – Рюрик, Василько і Володар. Вони були законними спадкоємцями Галичини. Головну увагу брати спрямовували на захист своїх володінь від агресивних сусідів – Польщі, Угорщини, київських та волинських князів.

Після смерті братів Ростиславичів, син Володаря князь Володимирко (1124 - 1152) поступово об'єднав Звенигородське, Перемишльське, Галицьке й Тербовлянське князівства в одне і переніс у 1144 р. свою столицю до Галича, який лежав на перехресті торговельних шляхів. Від імені нової столиці весь край став називатися Галицьким князівством, Галичиною. Талановитий дипломат зумів дати відсіч спробам Польщі та Угорщини захопити Галицьку землю, поклав край намірам київського князя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва, уклав союзні угоди з Візантією та Суздальщиною. За його правління розширилися межі князівства.

Смерть Володимирка не перервала державотворчого процесу в Галичині. За правління його сина – Ярослава Осмомисла (1152 - 1187) Галицьке князівство стало наймогутнішим на українських землях. Воно розширилося до узбережжя Чорного моря, у період свого найвищого піднесення володіло Бессарабією, частиною нинішньої Румунії, низкою придунайських міст. Князівська столиця перетворилася на торговельний, ремісничий і культурний центр України на Заході. В місті звели десятки палаців та храмів. Дністром, Прутом, Дунаєм купці з Галича й інших міст вивозили свої товари на ринки причорноморських держав, у тому числі й у Константинополь. Добрі стосунки було також встановлено з Угорщиною, Польщею та Німеччиною.

Створивши в Карпатах систему оборонних ліній, Ярослав Осмомисл надовго зупинив угорську агресію. Сформувавши дисципліноване, добре озброєне і вишколене військо, не дозволив полякам розоряти край. Успішно воював проти половецьких орд. Утверджуючи авторитет князівської влади в Галичині, Ярослав Осмомисл зіткнувся з активною протидією місцевого боярства, яке дедалі

зміцнювалося в економічному і політичному відношенні. В цей час можна говорити про значний вплив боярства на внутрішню політику. Незабаром після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславович на запрошення галицьких бояр зайняв Галич. Але довго його не втримав. Лише 1199 р. після смерті Володимира Ярославича, останнього представника династії Ростиславичів, Романові Мстиславичу вдалося поновити князювання.

Волинь. Волинська земля отримала назву від свого давнього політичного центру – міста Волинь на Західному Бузі. Вже на початку XI ст. він зійшов з історичної арени і поступився місцем новій столиці – Володимирі, заснованому ще князем Володимиром Великим. Волинь завдяки своєму географічному розташуванню була захищена від зовнішніх ворогів лісами, озерами, болотами, мала розвинене сільське господарство, різні промисли. Розташована на перехресті шляхів, вела прибуткову торгівлю з Литвою, Польщею, Західною Європою. Володимир перетворився в одне з найбагатших міст України.

До середини XII ст. Волинська земля не мала власної князівської династії: вона або безпосередньо управлялася з Києва, або ж на володимирському престолі перебували київські ставленики. Тільки за князювання Ізяслава Мстиславича Волинь отримала статус спадкової вотчини й надовго закріпилася за його родом. У період політичної роздробленості Київської Русі, Волинське князівство в окремі періоди своєї історії перетворювалося у своєрідну федерацію дрібніших удільних князівств.

Відновити розпорошені й занедбані володіння свого роду вдалося Романові Мстиславичу, який у 1170 р., після смерті батька, став волинським князем, а згодом – і володарем Галицько-Волинської держави.

Утворення Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславович. Об'єднанню Галицького і Волинського князівств значною мірою сприяли тісні економічні та культурні взаємовідносини, які здавна підтримувалися між ними, незважаючи на міжусобні війни поміж окремими князями. До єдності спонукала також і необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом монголо-татар. У 1199 р. Роман Мстиславович повернувся в Галичину та об'єднав її з Волинню. Водночас Роман здобув Київ (1202), де посадив залежного від себе князя, і фактично зосередив під своєю владою всі, за винятком Чернігівського князівства, українські землі від Карпат і Дунаю до Дніпра. Так на політичній карті Східної Європи з'явилася нова величезна держава на чолі з енергійним і талановитим князем.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави з центром у Галичі було подією великої історичної ваги, оскільки сформувався міцний політичний організм, що мав перейняти та продовжити державницьку традицію Київської Русі. Галицько-Волинське князівство спиралося на міцну економічну основу. На його території, не спустошеній зовнішніми ворогами, інтенсивно розвивалося господарське життя. Важливе значення мало і те, що держава князя Романа розташовувалася на шляху Буг – Дністер, і мала у своїх руках частину балтійсько-чорноморської торгівлі. Істотне значення мало і те, що на відміну від багатотетнічної Київської держави, Галицько-Волинська охоплювала лише українські етнічні землі, а тому її легше було консолідувати.

У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, тобто ослабленні бояр, багато з яких він відправив у заслання чи стратив. Як і в інших країнах Європи, союзниками князя в боротьбі з олігархією виступали міщани та дрібні бояри. Проте найбільшу славу Романові принесли його успіхи в зовнішній політиці. Щоб захистити українські князівства, Роман провів ряд успішних походів на половців, разом із тим він заглибився далеко на північ у польські та литовські землі. Прагнення розширити межі своїх і без того величезних володінь стало причиною його смерті. В 1205 р., йдучи польськими землями, Роман потрапив у засідку й загинув. Територіальне об'єднання, яке він створив, протрималося всього лише шість років. Сучасники Романа на визнання його видатних досягнень називали його «Великим» і «повелителем усієї Русі».

Відразу ж після смерті князя Романа знову розгорілися чвари між князями, посилюючись чужоземне втручання. Його синам Данилу було всього чотири, а Василькові – два роки, й галицькі бояри прогнали їх разом з матір'ю княгинею Анною. Натомість вони запросили на князювання до Галича Володимира, Романа і Святослава Ігоревичів (1206 - 1212). Запрошуючи Ігоревичів, галицькі бояри сподівалися, що ті будуть слухняними виконавцями їхньої волі. Але брати не збиралися коритися боярській сваволі. Така поведінка дуже розлютила бояр. Потім бояри вчинили нечуване – 1213 р. вони обрали зі свого середовища князем Владислава Кормільчича (1213 - 1214). Це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів. Скориставшись обуренням такими діями, польські та угорські феодалі, начебто захищаючи права Данила та Василька, захопили Галичину й розділили її між собою.

Князь Данило. За таких обставин молоді Данило та Василько почали “збирати докупи” землі, якими колись володів їхній батько. Насамперед, Данило утвердився на Волині (1221), де його династія й далі користувалася прихильністю як у знаті, так і у простого люду. У 1238 р. він зміг повернути собі Галич і частину Галичини. Наступного року Данило здобув Київ і послав свого тисяцького Дмитра захищати місто від монголо-татар. Тільки у 1245 р. він остаточно підкорив собі всю Галичину. Таким чином 40 років знадобилося князеві Данилу, щоб повернути володіння свого батька. Залишивши за собою Галичину Данило віддав Волинь молодшому братові Василькові. Хоча незважаючи на такий поділ, обидва князівства продовжували існувати як єдиний організм під зверхністю старшого князя Данила Романовича, прозваного Галицьким (1238 - 1264). У внутрішній політиці Данило, як і його батько, для протидії боярам прагнув забезпечити собі підтримку серед селян та міщанства. Він укріпив багато існуючих міст, а також заснував нові, в тому числі в 1256 р. Львів, названий на честь сина. Для заселення нових міських осередків Данило запросив ремісників та купців із Німеччини, Польщі, а також із Русі. Багатонаціональний характер галицьких міст, що аж до ХХ ст. залишався їхньою типовою рисою, посилювався великими вірменськими та єврейськими общинами, що із занепадом Києва прийшли на захід. Для захисту смердів від сваволі бояр по селах призначалися спеціальні урядники, формувалися військові загони із селян.

Найсерьйознішою зовнішньополітичною проблемою князя Данила були монголо-татари. На початку 1241 р. орди Батия, вже завоювавши майже всю

Русь, пройшли Галичиною та Волинню, хоч і не завдали тут таких нищівних руйнувань, як в інших руських князівствах. У той час Данила Галицького не було у князівстві. Повернувшись на рідні землі після відходу монголо-татарських полчищ, Данило Романович застав руїну. Водночас він знову зіткнувся зі сваволею галицьких бояр. Вони запросили на престол представника чернігівської династії Ростислава Михайловича, який був зятем угорського короля і претендував на Галич. У 1245 р. Данило в битві під Ярославом на Сяні розгромив Ростислава разом із військом його союзників – угорців і поляків – та дружинами бунтівливого галицького боярства. Ярославська битва на ціле століття зупинила експансію Угорщини та Польщі на українські землі.

Зміцнення Галицько-Волинської держави занепокоїло монголо-татарського хана. І в 1245 р. Данило був змушений відправитися до монголо-татарської столиці Сараю і там визнати васальну залежність від Золотої Орди (1246), на відміну від інших земель колишньої Київської держави. Якихось чітко визначених форм підпорядкування Орді Галицько-Волинське князівство в той час не мало. Данило періодично мав надавати татарам допоміжні військові підрозділи під час нападів на Польщу й Литву; інколи сплачувати річну данину – так звану татарщину, віддавати певні ознаки шани ханові, який був суддею у міжкнязівських суперечках. Натомість українська держава фактично зберігала незалежність у внутрішній і зовнішній політиці. Разом з тим, Золота Орда уважно стежила, щоб ця незалежність не набрала небажаних для неї масштабів. Формальне визнання залежності від хана давало можливість виграти час для збирання сил та підготовки боротьби проти золотоординців. В той час столицю було перенесено зі зруйнованого Галича до Холма, де звели фортифікаційні споруди. Саме в ці часи споруджуються перші муровані фортеці та потужні замки у Бересті, Кам'янці-Подільському, Хотині тощо. З ініціативи Данила було зміцнено Карпатську оборонну систему.

Прагнучи звільнити українські землі від монголо-татарського іга, Данило Галицький значну увагу приділяв ідеї створення міжнародної антиординської коаліції. З цією метою він налагоджує союзницькі відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством, зміцнює їх династичними шлюбами. Але Захід не мав наміру серйозно прилучатися до збройної боротьби проти ворога, тим більше споряджати воєнні експедиції далеко від дому. Ще однією спробою князя Данила знайти собі спільників у боротьбі проти золотоординського іга були зносини з папою Римським Інокентієм IV, який мав значний вплив на європейські країни. Данило звернувся до папи з проханням допомогти зібрати слов'ян на хрестовий похід проти монголо-татар. За це Данило погоджувався на перехід своїх володінь під церковну юрисдикцію Риму. Щоб заохотити галицького князя, папа послав йому королівську корону, й у 1253 р. в Дорогочині на Бузі представник папи коронував Данила як короля. Коронування Данила Романовича і надання Галицько-Волинському князівству статусу королівства істотно піднесло авторитет української держави серед європейських народів. Однак сподівання, що католицька Європа допоможе, не справдилося. Та все ж у 1254 р. Данило розпочав військовий похід, щоб відвоювати Київ у монголо-татар, основні сили яких були далеко на сході. Незважаючи на перші

успіхи, йому не вдалося здійснити свій задум. В 1259 р. велике монголо-татарське військо на чолі з Бурундаєм несподівано рушило на Галичину та Волинь. Монголо-татари поставили Романовичів перед вибором: або розібрати стіни всіх укріплених міст, лишаючи їх безборонними й залежними від милості монголо-татар, або стати перед загрозою негайного знищення. Так в 1259 р. Данило був змушений зруйнувати укріплення найбільших фортець: Володимира, Кременця, Луцька, Львова. Лише Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

В останні роки свого життя король Данило Галицький знову повернувся до ідеї створення антиординської коаліції. Але вона, як і раніше, не увінчалася успіхом. У 1264 р. Данило Галицький помер і був похований у своєму улюбленому місті Холмі. Заслуга цього визначного правителя і дипломата полягала насамперед у тому, що він зумів в умовах складного зовнішнього оточення, монголо-татарської навали перетворити Галицько-Волинське князівство, а згодом королівство, у міцну й велику загальноукраїнську державу, з якою рахувалися на Заході й на Сході.

Галицько-Волинська держава в другій половині XIII – першій половині XIV ст. Протягом 100 років після смерті Данила на Волині та Галичині не відбулося особливо помітних змін. Установлений князями Данилом і Васильком стереотип правління – з енергійним і діяльним князем у Галичині й пасивнішим на Волині – до певної міри наслідувався їхніми синами, відповідно Левом (1264 - 1301) та Володимиром (1270 - 1289). Честолюбивий Лев був постійно втягнутий у політичні конфлікти. Коли в Угорщині помер останній з династії Арпадів, він захопив Закарпатську Русь. Активно діяв Лев у Польщі, що поринула в міжусобні війни; він навіть домагався польського трону в Кракові. Завдяки агресивній територіальній політиці Галицько-Волинська держава стала найбільшою за всю її історію. Водночас Лев був змушений визнати залежність від Золотої Орди, яка виявлялася у сплаті данини та участі у зовнішніх походах монголо-татар. Незважаючи на таку політику Лева наприкінці XIII – на початку XIV ст. Галичина й Волинь переживали період відносного спокою, оскільки їхні західні сусіди були тимчасово ослаблені.

Князь Володимир Волинський виявився протилежністю свого галицького кузена. Не бажаючи брати участь у війнах і дипломатичній діяльності, він зосередився на таких мирних справах, як будівництво міст, замків та церков. За Галицько-Волинським літописом, він був “великим книжником і філософом” і проводив найбільше часу за читанням і переписуванням книжок та рукописів.

Після смерті Лева на Галичині й Волині князував його син Юрій (1301 - 1308), виступає вже як одноосібний правитель з королівським титулом, іменуючи себе “королем Русі та князем Володимирії”. Столицею князівства став Володимир-Волинський. Джерела змальовують правління Юрія Львовича як добу розквіту, спокою та економічного добробуту країни.

Після смерті Юрія галицько-волинська спадщина перейшла до його синів Андрія і Лева (1308 (1315) - 1323). Вони правили спільної, підтверджуючи спадкоємність традицій Київської держави, титулувалися “князями всієї Русі”. Українські володарі сприяли зовнішній торгівлі, насамперед, між галицько-

волинськими і польськими купцями, добивалися забезпечення торгових відносин з Балтикою. Занепокоєні зростанням могутності Литви, вони вступили в союз із лицарями Тевтонського ордену. Відносно монголо-татар князі провадили незалежну, навіть ворожу політику. Деякі вчені вважають, що вони загинули в боротьбі з монголо-татарами. Оскільки жоден з них не мав синів, то з їхньою смертю 1323 р. династія, яку започаткував князь Роман Мстиславович припинилася.

З припиненням династії Романовичів Галицько-Волинська держава поступово занепадає. Знову посилюються політичні впливи галицького боярства, яке протидіяло установленню міцної князівської влади. Зростає втручання у внутрішні справи іноземних країн, насамперед, Польщі, Угорщини та Литви. Які, подолавши міжусобну анархію, стали сильними централізованими державами. Внаслідок цього галицько-волинський престол певний час залишався вакантним. Лише у 1325 р. внаслідок компромісу між місцевими боярами і правителями згаданих країн, володарем Галицько-Волинської держави було обрано польського кузена Романовичів – Болеслава Мазовецького. Змінивши ім'я на Юрій і прийнявши православ'я, новий правитель узявся за продовження політики попередників. Попри своє польське походження він відвойовував землі, раніше захоплені поляками, а також відновив союз із тевтонцями проти литовців. У внутрішній політиці Юрій-Болеслав продовжував підтримувати міста й намагався розширити свою владу. Такий курс, ймовірно, призвів до сутички з боярами, які й отруїли його у 1340 р. нібито за намагання ввести католицизм і потурання чужоземцям. Так власна знать позбавила Галичину й Волинь останнього князя. З того часу західні українці потрапили під владу чужоземних правителів.

Поняття і терміни

Гривня – вагова, лічильна й монетна одиниця в Київській Русі. Вагова гривня використовувалася у VIII – IX ст. У XI – XIII ст. дорівнювала 51,9 г. золота або срібла. Монетна гривня відома із середини XI ст. і являла собою зливок срібла стандартної форми та ваги. Першими були київські гривні, потім новгородські, чернігівські.

Київський літопис - одна з найдавніших історичних і літературних пам'яток княжої доби. Складова частина Іпатіївського літопису, продовження „Повісті минулих літ”. Охоплює події з 1111 – 1117 рр. до 1200 р. До Київського літопису увійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, військові повісті, оповідання про народні повстання. Переклад цього літопису увійшов до „Літопису руського”.

Князь – у східних слов'ян воєначальник племені або союзу племен у період раннього феодалізму, глава держави-князівства. Князівська влада спочатку була виборною, згодом стала спадковою. Князі, які очолювали феодальні держави Київську Русь та Литву, називалися великими князями. До XVIII ст. князівський титул був виключно спадковим, пізніше дарувався дворянам за особливі заслуги.

Християнство – одна з основних світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Виникло в I ст. н.е. в східних провінціях Римської імперії. Має три напрямки: католицизм, православ'я, протестантизм, а також багато сект. Спільною ознакою, яка об'єднує ці напрями, є віра в Ісуса Христа – боголюдину, рятівника світу. Головне джерело віровчення – Біблія.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте причини виникнення державності у східних слов'ян.
2. Чому саме Київ став центром держави Київська Русь?
3. Змалюйте історичний портрет князя Святослава. Виділіть притаманні йому людські риси та якості полководця і державного діяча.
4. Чи можна стверджувати, що Русь, прийнявши в X ст. християнство, увійшла в лоно європейської цивілізації, стала „своєю” серед європейських держав,
5. Розкрийте основні тенденції політичного розвитку Київської Русі в другій половині XI – першій половині XII ст. Яка з них стала домінуючою і чому?
6. Порівняйте язичництво і християнство.
7. Змалюйте історичний портрет князя Данила Галицького.
8. Розкрийте причини загибелі незалежної Галицько-Волинської держави та наслідки цієї події для українців як нації.

Теми рефератів

1. Історичні постаті історії Київської Русі.
2. Утвердження християнства в Київській Русі.
3. Роль Галицько-Волинського князівства в історії української державності.
4. Виникнення назви Русь і Україна.

Література для поглибленого вивчення теми

1. Бойко О.Д. Історія України: Навч. посібн. – 2-ге вид., доп. – К., 2002.
2. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968.
3. Брайчевський М.Ю. Утворення християнства на Русі. – К., 1989.
4. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
5. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
6. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1994.

Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV ст. – перша половина XVII ст.)

1. Українські землі у складі Литви та Польщі (XIV-XVI ст.)
2. Національний та релігійний рух в Україні у XVI – першій половині XVII ст.
3. Українське козацтво

Українські землі у складі Литви й Польщі (XIV – XVI ст.)

Експансія литовців в Україну. Саме в період політико-економічного та культурного занепаду України почали підноситися її сусіди – Литва, Польща та Московія. Цілком природно їх приваблювало безвладдя на півдні, тим більше, що протягом тривалого часу Київ навіть не мав свого князя. Після смерті останнього князя галицько-волинської династії західноукраїнські землі теж опинилися без свого провідника. Майже 80 років титул володаря українських земель належав монголо-татарам.

Ослабленням скористалося Литовське князівство. У боротьбі з німецькими хрестоносцями, розрізнені язичницькі литовські племена об'єдналися у сильну державу під керівництвом князя Міндовга. У 30-х роках XIV ст. вони почали завойовувати українські землі. До 1350-х років великий князь Альгердас (Ольгерд) (1345 - 1377) поширив свою владу на дрібні князівства, розташовані на лівому березі Дніпра. А у 1362 р. його військо зайняло Київ. У 1363 р. литовці вирушили на Поділля, завдавши нищівної поразки Золотій Орді. Підпорядкувавши велику частину Білорусії та України (приблизно половину земель Київської Русі), Велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Щодо процесу захоплення литовцями українських земель, то значна більшість українських істориків трактує литовців як визволителів колишніх українських князівств з-під Золотої Орди, що набагато, порівняно з Московським князівством, скоротило монголо-татарське іго на наших землях.

Утвердження литовського правління відбувалося практично без опору з боку місцевого населення. Це пояснювалося тим, що литовські князі виявляли повагу до тутешніх звичаїв, проголошуючи: “Ми старини не рушаємо, а новини не вводимо”. Литовці потрапили під вплив державних і громадських форм, релігії, побуту, писемності. Руська мова стала державною у Литовському князівстві. В основі Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) – кодексів середньовічного права, лежали звичаєві і писані норми українського права. Православна церква у Литовській державі також зберігала міцні позиції: багато князів із династії Гедимінасів прийняли християнство. Українські землі перебували на правах рівноправних, а не підкорених земель. Українська знать, зберігаючи свої володіння, отримувала право обіймати найвищі адміністративні посади і тому відчувала себе співгосподарем у Литовській державі. Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: “Великий князь Литовський і Руський”. Тому й державу ряд істориків за традицією визначають як Литовсько-Руську.

Литовські правителі розглядали свої завоювання, як місію “збирання земель Русі”. Саме тому М.Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія. Інші українські історики навіть твердили, що по суті воно стало відновленою руською державою, а не чужоземним формуванням, що поглинуло Україну.

Експансія Польщі в Україну. Більш тривалий і всеохоплюючий вплив на долю українців справила експансія Польщі. Початок їй поклав Казимир Великий (1320 - 1370).

Для поляків захоплення українських земель не відбувалося так легко, як для литовців. Протягом понад двох десятиліть поляки у союзі з угорцями боролися з литовцями за Галичину й Волинь.

У 1366 р. війна закінчилася польською окупацією всієї Галичини й невеликої частини Волині. Решта Волині лишалася за литовцями. У 1370 р. Казимир помирає, лишивши тільки чотири доньки. Відповідно до договору 1339 р. між Казимиром та Людовіком Угорським, угорці займають Галичину. Однак те, що було втрачено внаслідок династичних угод, поляки повернули шляхом тим самих династичних угод. У 1385 р. королевою Польщі стала дочка Людовіка Угорського Ядвіга, яка через два роки рішуче й остаточно приєднала Галичину до володінь Польської корони.

Кревська унія. Після Альгердаса до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377-1392). З самого початку він зіткнувся з: внутрішньою нестабільністю в державі; виснаженням держави; посиленням агресивних сусідів – Тевтонського ордену та Московського князівства. Ягайло був змушений шукати зовнішньої підтримки. У 1385 р. він погодився на пропозицію Польщі, яка мріяла про українські та білоруські землі, захоплені Литвою, й уклав із нею у замку Крево, неподалік Вільно, унію. Кревська унія передбачала об'єднання Польщі і Литви в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги і литовського князя Ягайла і разом із виконанням інших умов зобов'язання повернути литовців у католицизм. Унія відразу ж викликала сильну протидію. Як наслідок, протягом майже двох століть після укладення Кревської унії зберігалася державна окремішність Литви та Польщі, які незважаючи на спільного володаря, залишалися двома самостійними політичними організаціями.

З самого початку опозиція полякам згуртувалася навколо двоюрідного брата Ягайла князя Вітовта (1392 - 1430), котрий у 1392 р. змусив короля визнати його фактичну владу над Великим князівством Литовським. У той же час, намагаючись зміцнити внутрішньополітичну єдність усередині країни, Вітовт рішуче проводив курс на її централізацію, обмежуючи тим самим автономію українських земель.

Городельська унія. Ще більше зміцнив своє становище Вітовт після блискучої перемоги над Тевтонським орденом у Грюнвальдській битві 1410 р. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), яка, фактично заперечуючи положення Кревської унії, підтверджувала існування Великого князівства Литовського як окремої незалежної держави. Разом з тим визнавалася політична зверхність польського короля. Важливим положенням унії було зрівняння у правах і привілеях польської і литовської шляхти католицького віросповід-

дання. На православну шляхту це положення не поширювалося. Така нерівноправність вела до розколу між православними і католиками на українських землях. Невдоволення цим становищем у православному середовищі проявилось у 1430 р. після смерті Вітовта.

У тому ж році, спираючись на підтримку деяких литовських магнатів, що не схвалювали тісних зв'язків із Польщею, українці обрали великим князем молодшого брата короля Ягайла – Свидригайла. У відповідь поляки окупували Поділля та Волинь і організували серед литовців пропольську партію, яка оголосила недійсним обрання Свидригайла великим князем і обрала натомість Сигізмунда Стародубського, молодшого брата Вітовта. Після кількох сутичок були розпочаті переговори. Сигізмунд, надавши православній знаті однакові з католиками права, привернув на свій бік багатьох українських прихильників Свидригайла. Внаслідок цього конфлікту під Польщу потрапила ще одна українська земля – Поділля.

Люблінська унія. У середині XV ст. стосунки між литовською та українською знаттю погіршилися, особливо після того як Казимир Ягеллонович провів ряд реформ, спрямованих на централізацію влади. У 1452 р. окупована литовськими військами Волинь була на польський зразок перетворена на звичайну провінцію. У 1471 р. подібна доля спіткала й Київ із прилеглими територіями.

На противагу литовським, великі князі московські, навпаки плекали прихильність українських підданих. А вони були тепер силою, з якою належало рахуватися. Протягом поколінь князі московські поступово посіли провідне місце серед усіх російських князівств. В 1480 р. Москва скинула вікове монголо-татарське іго. Поширення експансії, Москва виправдовувала так званою доктриною “третього Риму”. Там проголошувалося, що після падіння Риму й Константинополя Москві було призначено стати третьою священною імперією. Водночас князь московський Іван III прибрав собі титул “государя всієї Русі” і проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві. Литва була дуже занепокоєна діями Москви.

У середині XVI ст. Велике князівство Литовське опинилося в дуже скрутному становищі. Виснажені воєнними втратами литовці вимушені були звернутися до Польщі за допомогою. Поляки погодились, але поставили головною умовою об'єднання в одне політичне ціле Польщі і Литви. 1 липня 1569 р. було затверджено, окремо польським і литовським сеймами, Люблінську унію. Внаслідок підписання унії утворилася Річ Посполита, що мала єдиного виборного короля, сейм, гроші, податки та єдину зовнішню політику. Велике князівство певною мірою зберігало автономію, зокрема місцеве врядування, військо, скарбницю та систему судочинства. Тепер до Польської корони відходили всі українські землі, що раніше належали литовцям.

Щодо позиції української еліти на Люблінському сеймі, то її вимоги були мінімальними: збереження станових привілеїв та руської мови в офіційному діловодстві, свобода віросповідання.

Чи не єдиним позитивним наслідком Люблінської унії для України було об'єднання більшості її земель у складі однієї держави – Польщі.

Україна у складі Речі Посполитої. Прийняття Люблінської унії мало для українців фатальні наслідки. Після 1569 р. ситуація докорінно змінилася: розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права українського населення. Він охоплював насамперед економічну сферу. Різко посилювався національний, релігійний і культурний гніт. Як свідчила доля Галичини, із переходом українських земель від Литви до Польщі було поставлено під сумнів саме існування українців як окремої етнічної спільноти.

Згідно з новим адміністративно-територіальним устроєм, українські землі, що опинилися у складі Польщі, було поділено на 6 воєводств: кожне воєводство мало свої сеймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сейм.

У XV-XVII ст. українських міщан витіснили до окремих кварталів, забороняли купувати чи будувати будинки в центрі міста, належати до ремісничих цехів. Українці не могли бути обрані чи призначені бургомістрами, здійснювати християнські процесії, навіть дзвонити на похоронах.

Включення українців у польсько-литовську Річ Посполиту уможливило для них благодатні й стимулюючі впливи Заходу, але одночасно заклало підвалини протиріч, що існуватимуть упродовж століть між українцями і поляками. Вся економічна діяльність України зосередилася на сільському господарстві, і стала вкрай неврівноваженою. Водночас міста й промисловість перебували у стані застою.

Національний та релігійний рух в Україні у XVI – першій половині XVII ст.

Полонізація української знаті. Особливу увагу поляки приділяли українській знаті, намагаючись отримати її підтримку. Найшвидше спольщення суспільної верхівки розпочалося на західноукраїнських землях, які ще в XIV ст. увійшли до складу Польщі. У результаті на національних позиціях залишилися переважно дрібні роди, без засобів і значення.

Нового імпульсу полонізації надала Люблінська унія, яка втягнула в цей процес панівну верству більшості українських земель. Економічні і політичні інтереси спонукали українське панство інтенсивно інтегруватися в польське суспільство.

До XV ст. православна церква у Великому князівстві Литовському відіграла значну роль. Усе змінилося у XV ст., коли під впливом Польщі великий князь, а з ним і його оточення перейшли до католицизму. У той час, коли польські римо-католики підготували добре вишколених, високоосвічених богословів, українське православ'я ледве животіло. Це й стало основною причиною того, що православ'я, а також українська мова та звичаї пов'язувалися насамперед із нижчими верствами.

Посилення польсько-католицької експансії в Україні викликали занепокоєння та опір патріотичної шляхти, серед заможних кіл міщанства, православно-го духовенства, селянства, козацтва. Найбільше відзначився князь Василь-Костянтин Острозький, якого називали «некоронованим королем України», один із найбагатших і наймогутніших магнатів Речі Посполитої. Близько 1576

р. він заснував у своєму маєтку на Волині Острозьку академію – першу українську школу вищого рівня, навколо якої згуртувалися найкращі культурно-освітні сили України. При академії діяла друкарня, де у 1581 р. з'явилося перше повне видання Біблії слов'янською мовою – так звана Острозька Біблія. Князь Острозький також заснував школи в Турові, Володимирі, протегував різноманітним українським православним інституціям.

Братства. Проте найбільш яскравими проявами і водночас організаційними осередками загальнонародного руху проти польсько-католицької експансії стали братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації, які виникали при церковних парафіях в Україні в XV- XVII ст. В XVI ст., із посиленням національного гніту на українських землях, братства набули значного громадсько-політичного і національно-культурного значення. Вони активно виступали на захист прав українського населення – зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилали посольства до короля тощо.

З кінця XVI ст. братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність, організовували навчальні заклади, підтримували книгодрукування, збирали бібліотеки.

Берестейська унія. Кризовий стан православної церкви в Україні, що проявлявся у занепаді церковної дисципліни, непорозумінні між церковними братствами та ієрархією, різкому зменшенні матеріальної підтримки тощо, привів її керівників до переконання, що унія з високоавторитетною і добре організованою католицькою церквою забезпечить серед православних порядок та дисципліну, а отримання ними рівного з католицькими ієрархами статусу, в тому числі й місць у сенаті, сприятиме зростанню їхнього авторитету серед духовенства та мирян.

Першим думку про необхідність укладення церковної унії з Римом висловив у 1590 р. львівський православний єпископ Гедеон Балабан. Таємно узгодивши до 1595 р. з представниками короля та католицької церкви основні питання про збереження традиційної православної літургії та обрядів, право священників брати шлюб тощо, православна церква погодилися на об'єднання своєї церкви з католицькою. Наприкінці 1595 р. папа Климент VIII проголосив офіційне визнання унії та гарантовані права і привілеї української церкви.

Коли стало відомо про наміри православних єпископів, українська громада вибухнула від обурення.

Для остаточного вирішення у жовтні 1596 р. у м. Бересті був скликаний церковний собор, який розколовся на два непримиренні табори, які провели фактично два собори. Православні засудили унію. Уніатський собор проголосив об'єднання з католицькою церквою, визнавши її догмати й зверхність Папи Римського, але зберігши православні обряди й церковнослов'янську мову в богослужінні. Уніати діставали значні привілеї: духовенство звільнялося від податків, шляхтичам відкривався доступ до державних посад, міщани зрівнювалися у професійних правах із католицьким міщанством. Уніатським єпископам обіцяли місця в сенаті. Відразу разу ж після Берестейського собору з восьми єпархій Київської митрополії унію прийняли шість.

Отже, Берестейська унія не тільки не пододала розколу 1054 р., а й збільшила його: до двох досі існуючих церков – католицької та православної – додався ще й третя – уніатська, або греко-католицька, як її згодом стали називати.

Українське козацтво

Формування козаччини на українських землях. Козацтво-було центральним явищем історії України XVI - XVIII ст. Воно, втілюючи найкращі риси українського народу, виступало оборонцем рідного краю від зовнішніх ворогів, чинило активний опір соціальному та національно-релігійному гнобленню, стало творцем нової форми державності на українських землях.

Слово “козак” тюркського походження, перше зафіксовано у Початковій монгольській хроніці під 1240 р. й означає самотню людину, «схильну до завоювання».

В Україні термін «козак» поступово набув значення особисто вільної, мужньої й хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України й оборонця православної віри. Водночас козак - дрібний власник і виробник, який перебував осторонь кріпосницької системи й був її принциповим ворогом.

Створення Запорозької Січі стало імпульсом для консолідації українського козацтва та утвердження організаційної структури. Першу велику Січ у 50-ті рр. XVI ст. заснував на о. Мала Хортиця (*нині на території м. Запоріжжя*) Дмитро Вишневецький («Байда») – український князь зі старовинного волинського роду Гедиміновичів, власник земельних маєтків у Кременецькому повіті (*нині територія Тернопільської обл.*), обіймав високу посаду черкаського і кнівського старости. Своє життя присвятив боротьбі проти татарських і турецьких загарбників. Тому зв'язав свою долю безпосередньо з козацтвом.

Устрій козацтва. Вибір місця для Січі зумовлювався природними умовами, обов'язково прив'язувався до Дніпра – найголовнішого шляху для морських походів проти турків і татар. Січ як військовий і політичний центр козацтва, його столиця, протягом другої половини XVI ст. перебувала на острові Томаківці, з 1593 р. – на острові Базавлуку (Чортомлицька, або Стара Січ). Кілька тисяч козаків жили в Січі у простих куренях з хмизу, накритих від дощу кінськими шкірами. Кожна Січ обов'язково мала церкву, а навколо неї – великий майдан. В часи розквіту козацтва Січ була великим містом з передмістям, в якому жили тисячі ремісників, торговців, спеціальна будівля призначалася для проживання іноземних послів.

Вся повнота влади в Січі належала загальній раді, всі козаки вважалися рівними й мали однакові права. Перевагу мали хіба що найдосвідченіші козаки “діди сивоусі”, як і ті, хто мав найбільші здібності й бойові заслуги. В мирний час найвищим начальником у козаків був кошовий отаман і старшина – осавули, судді, писар, обозний, курінні отамани. Всі ці посади були виборними, і старшина звітувалася перед радою щороку. Якщо ж у діях когось зі старшини чи кошового козаки вбачали якесь порушення своїх прав і вільностей, безвідповідальність чи шкоду для загалу, то рада в будь-який час могла позбавити їх уряду, а іноді навіть скарати. Рада, особливо у відповідальні історичні моменти,

скликалася часто, часом навіть по кілька разів на день. Рішення приймалося переважною більшістю голосів і йому мала скорятися меншість. У пізніші часи демократичні традиції козацтва були дещо обмежені зростанням значення козацької старшини, нової української аристократії, а з кінця XVII ст. на вибори старшини впливала й царська адміністрація.

На початковому етапі існування господарство Запоріжжя мало здобичницький характер. Козаки займалися мисливством, рибальством, бджільництвом, скотарством, видобутком солі і селітри. Вони виступали постійними посередниками в торгівлі з Кримом і Туреччиною.

Реєстрове козацьке військо. Зростання козацтва викликало занепокоєння серед правлячих кіл Польщі й Литви. Для приборкання непокірної козацької вольниці було вирішено взяти частину козаків на державну службу та надати їм певні привілеї. Таким чином уряд планував, з одного боку, зміцнити свої збройні сили на українсько-татарському прикордонні, а з іншого – розколоти козацький рух, протиставивши офіційно визнану частину решті козацтва. Ідея була реалізована лише в 1572 р., коли за наказом короля Сигізмунда-Августа 300 козаків склали реєстрове військо. В подальшому ця цифра збільшувалася. Так було покладено початок реєстровому козацькому війську, основними завданнями якого були охорона кордонів та контроль за нереєстровим козацтвом, що фактично опинилося поза законом.

Реєстровці звільнялися від усяких податків і поборів, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевого керівництва, судовий імунітет, що полягав у принципі «де три козаки, там два третього судять». Вони підлягали владі й судові лише власної козацької старшини, яку спершу призначав уряд, отримали військові клейноди - корогву (прапор), бунчук, печатку із зображенням козака з мушкетом тощо.

Створення реєстру, по суті, санкціонувало виокремлення козацтва в адміністративно-правовому відношенні від решти населення Речі Посполитої та оформлення його в окремий соціальний стан.

У 1625 р. уряд офіційно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорізького реєстрового, за яким воно поділялося на 6 полків по тисячі чоловік у кожному. Очолював реєстрове військо та судову владу в ньому «старший», або ж гетьман, якого призначав король. Однак, реєстровці з часом добилися дозволу на вільне обрання своїх старшин, а польський король лише формально затверджував їх.

Турецько-татарська загроза. Однією з головних причин зародження козацтва була турецько-татарська експансія, що ставила під загрозу саме існування українців як нації. Ситуація ускладнювалася тим, що Україна була позбавлена власної державності, а заходи урядів Литви та Польщі, пізніше Речі Посполитої, спрямовані на відсіч агресорам, були малоефективними.

Кримське ханство як держава існувало у 1449-1783 рр. на землях Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання. Ще в XIII ст. ця територія була захоплена монголо-татарами й увійшла до складу Золотої Орди.

Незважаючи на існування Кримського ханства, претензії на північне узбережжя Чорного моря заявила Туреччина. З метою зміцнення своєї присутності

та для контролю Чорного й Азовського морів, турки почали споруджувати в стратегічно важливих місцях фортеці. Найпотужніші з них заснували в гирлах рік: Дніпра – Кінбурн, Дністра – Аккерман, Дунаю – Ізмаїл, Дону – Азов та ін. У результаті склалася ситуація, коли Кримське ханство фактично було відмежоване від Чорного моря. У 1478 р., зваживши на могутність Туреччини, воно визнало васальну залежність від неї.

Живим муром від нападів турків і татар для України стало козацтво. Для своєчасного виявлення ворога козаки заснували прикордонну службу. Зміцнившись, козацтво не тільки відбиває турецько-татарські напади на Україну, а й саме розганяє наступ на володіння наймогутнішої держави тодішнього світу Туреччини та її васала - Кримське ханство, де визволяло бранців, руйнувало фортеці та інші укріплення, захоплювало значну здобич.

Чорноморські походи. З другої половини XVI ст. запорожці, крім походів суходолом почали організовувати й походи на Чорне море, використовуючи для цього великі човни – «чайки». На озброєнні «чайка» мала 4-6 фальконетів (дрібнокаліберних гармат) та вміщала від 50 до 70 козаків. Крім чайок козаки широко використовували трофейні турецькі судна: галери, сандали та ін. На переломі XVI - XVII ст. козацькі флотилії вже зважувалися вступати у відкритий бій з потужними турецькими ескадрами.

Гучна слава про запорізьких козаків ширилася по всій Європі, адже тодішня військова могутність Туреччини вважалася нездоланною. Значною мірою козацькі успіхи були зумовлені талановитим керівництвом П. Сагайдачного, який, на думку дослідників, був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. Хмельницького й одним із найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів усіх часів.

Петро Сагайдачний (бл. 1570-1622) народився у родині дрібного українського шляхтича. Навчався в Острозькій академії, згодом подався на Запорізьку Січ. Його успіхи в боротьбі з турецько-татарською експансією дозволили йому зайняти почесне місце в антитурецькій «Лізі християнської міліції», що виникла у Західній Європі. За відвагу в боях, за великий розум і дипломатичний хист козаки обрали його спочатку кошовим отаманом, а згодом і гетьманом Війська Запорізького реєстрового. Як гетьман (1614-1622) П. Сагайдачний провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових партизанських формувань на регулярне військо. Серед козаків було запроваджено порядок, ієрархію і дисципліну.

Головною заслугою Сагайдачного було те, що він зумів поєднати інтереси трьох найактивніших частин українського суспільства – козацтва, культурно-освітньої верстви та духовенства. Гетьман демонстративно засвідчив, що готовий силою зброї захищати українську інтелігенцію та православну церкву від будь-яких утисків і переслідувань. У 1620 р. він разом з усім Військом Запорізьким відкрито вступив до Київського братства. Поєднавши зусилля трьох провідних верств українського суспільства, П. Сагайдачний спричинився до активізації як козацтва, котре поступово виходить за межі своїх станових інтересів, так і міщансько-духовної інтелігенції, яка, відчувши підтримку Війська Запорізького, почала сміливіше та енергійніше реалізовувати свої плани.

Хотинська війна. Тим часом міжнародне становище Речі Посполитої різко ускладнилося після розгрому польського війська влітку 1620 р. під Цецорою, що в Молдавії. Навесні наступного року 160-тисячна турецька армія під проводом самого султана вирушила, щоб довершити розпочатий розгром. Уряд Речі Посполитої звернувся за допомогою до козаків, обіцяючи розширення їхніх прав і привілеїв. Оскільки турецько-татарська навала загрожувала й українському народові, Козацька рада ухвалила надати допомогу й одночасно домогтися своїх вимог щодо розширення козацьких прав.

Центральним пунктом бойових дій стала фортеця м. Хотина, де поляки зайняли оборону. 1 вересня 1621 р. козацьке військо прибуло під Хотин, а наступного ранку з'явилися турки. Майже на протязі усього вересня велися бої поблизу Хотина, але турки, втративши близько 80 тис. чол., так і не змогли взяти фортеці. 9 жовтня був підписаний мир. Загалом умови Хотинського миру були вигідні для поляків: 1) кордон Польщі з Туреччиною устанавлювався по Дністру; 2) турки й татари зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на територію Речі Посполитої; 3) польський уряд погодився заборонити козацькі експедиції проти Криму і Туреччини. Проте, козацькі умови не були виконані, що незабаром стало джерелом нового конфлікту з Польщею.

Після смерті П.Сагайдачного у 1622 р. польське панство посилювало наступ на запорожців, намагаючись відібрати у них завойовані привілеї. А це призвело до нових збройних повстань. У 30-х роках XVII ст. відбулися масові козацько-селянські повстання під керівництвом Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Івана Сулими, Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні, Карпа Скидана. Вони відзначалися величезним розмахом і широкою участю в них селян, запорізьких та реєстрових козаків, жителів міст. Їх об'єднувала спільна „боротьба за віру християнську і ....вольності”.

В історії українського народу Запорозька Січ відігравала значну роль. Вона зосереджувала свободолюбіві елементи козацтва, була осередком боротьби із зовнішніми ворогами, провідною силою народу за соціальне та національне визволення. Січ стала зародком нової української козацько-старшинської державності.

Поняття і терміни

Гетьман – воєначальник. У Польщі згадується із 70-х років XV ст. у значенні ватажка найманих загонів, згодом – заступника короля у військових справах, головнокомандувача. Першим гетьманом Великого князівства Литовського в 1497 р. став Костянтин Острозький. Стосовно козацтва в офіційній урядовій термінології частіше вживалося поняття старший Війська Запорізького.

Кіш – центральний орган управління Запорозької Січі, який відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Обирався і контролювався козацькою радою.

Клейноди – дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва, що використовувалися в XVI – XIX ст. Після ліквідації козацтва і знищення Запорозької Січі клейноди було зібрано і віддано на збереження до Росії.

Кошова старшина – адміністративне і військове керівництво (уряд) Запорізької Січі: кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, осавул, які разом становили Кіш Січі. Обиралися щорічно на загальновійськовій раді.

Кримське ханство – кримсько-татарська держава в 1449 – 1783 рр. на землях Кримського п-ова. У середині XIII ст. цю територію захопили монголо-татари, і вона увійшла до складу Золотої Орди. У 1449 р. намісники Золотої Орди, що розпалася, сформували нове політичне утворення – Кримське ханство. Правила ним представники династії Гіреїв. Під час набігів на українські землі татари захоплювали полонених.

У 1783 р. уряд Катерини II змусив останнього хана Шагін-Гірея зректися влади і виїхати з країни. Кримське ханство перестало існувати як незалежна держава, а його територію було включено до складу Російської імперії.

Османська (Оттоманська) імперія – офіційна назва Туреччини до 1922 р. Її утворив на початку XIV ст. правитель турків-огузів Осман I (1288-1326 рр.). У XIV – XVI ст. турецькі володіння поширилися на всю територію Малої Азії, Балканського півострова, на Волощину, Крим. Під натиском турків припинила існування Візантійська імперія, а її столиця Константинополь стала столицею Османської імперії під назвою Стамбул (Істамбул).

Січ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте політичний устрій Великого князівства Литовського у XIV-XV ст. та Русі в XI-XIII ст.

2. Чи є підстави характеризувати Литовську державу як литовсько-руську, як це роблять деякі українські історики? Аргументуйте свою точку зору.

3. Охарактеризуйте становище православної церкви у Великому князівстві Литовському в XIV – XV ст. Яка, на Вашу думку, роль церкви в житті тогочасних українців.

4. Визначіть причини Люблінської унії (1569 р.) між Королівством Польським і Великим князівством Литовським та її наслідки для українських земель.

5. Чому литовські та українські магнати виступали проти створення єдиної польсько-литовської держави, а шляхта обох земель цю ідею підтримувала?

6. Яку роль у господарському житті України у XIV – XVII ст. відіграло Дике поле. Чому саме в XVI ст., незважаючи на постійну татарську загрозу, відбувається його повільне, але невпинне освоєння українцями?

7. Опишіть устрій та органи управління Запорозької Січі. Чому, на Вашу думку, її називають “козацькою християнською республікою”?

Теми рефератів

1. Братства як осередки збереження української культури.

2. Литовсько-польські унії та їх наслідки для українських земель.

3. Берестейська церковна унія.

4. Культура України в XIV – XVI ст. Острозька академія.

5. Виникнення козацтва та заснування Запорозької Січі.

6. Козацькі традиції

Література для поглибленого вивчення теми

1. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
2. Бойко О.Д. Історія України: Навч. посібн. – 2-ге вид., доп. – К., 2002.
3. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
4. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін. / За ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернатива, 1997.
5. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1994.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1993.

Тема 5. КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З ЗОВНІШНІМ СВІТОМ (1648 р. – кінець XVII ст.)

1. Початок національно-визвольної революції.
2. Поділ козацької України і боротьба за возз'єднання та незалежність.
3. Україна на початку XVIII ст.
4. Занепад та ліквідація української автономії.

Початок національно-визвольної революції.

Причини революції Найголовнішими причинами національно-визвольних змагань українців проти польсько-шляхетського режиму в Україні були:

1. «Ординація» 1638 р., у результаті якої правлячі кола Речі Посполитої обрали курс на обмеження прав та ліквідацію козацтва.

2. Економічний фактор. Польське панство започаткувало на українському чорноземі власне фільваркове господарство і стало експортувати зерно через Балтійські порти. Фільварки могли існувати тільки за рахунок підневільної праці селян. Із середини XVI ст. власники великих маєтків почали зганяти селян з землі й закріпачувати їх.

3. Важливим фактором було й релігійне протистояння.

Таким чином, національно-визвольна революція була викликана жорстким соціальним, національним і релігійним гнітом польсько-шляхетських магнатів і католицької церкви.

Визвольну боротьбу українського народу очолив Богдан Хмельницький (1595-1657).

Безпосереднім приводом до виступу Хмельницького проти Польщі була особиста образа, якої йому завдав чигиринський підстароста Д. Чаплинський.

Вже у лютому 1648 р. Хмельницький оволодів Січчю і був обраний гетьманом Війська Запорозького. Саме ці події й ознаменували початок революції.

До середини березня йому вдалося завершити переговори з Кримським ханством. За Бахчисарайським договором хан Іслам-Гірей III зобов'язався надати допомогу проти поляків, причому, татари обіцяли не чинити шкоди українцям. Зі свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських походів. На допомогу повстанцям було направлено 3-4 тис. татар під керівництвом Тугай-бея. Заключивши військовий союз з Кримським ханством, Хмельницький посилив свою армію татарською кіннотою.

Бойові дії розпочалися у квітні. 1648 р. – Жовті Води, Корсунь, Пилявці. Цей період історики вважають періодом перемог. Завдяки перемогам 1648 р. змінився політичний та економічний лад України: було ліквідовано польсько-шляхетську владу й закладалися підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави на чолі з гетьманом.

Зборівський договір. На початку літа 1649 р. війна розгорілася заново. Через зраду татарського хана, Хмельницький був змушений припинити бій та почати переговори.

18 серпня 1649 р. було підписано Зборівський договір, за яким козаки здобували численні права:

1) Українська держава мала охоплювати територію Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств; на ній не мали права з'являтися коронні війська. Урядові посади тут мали право займати тільки православні.

2) Козацький реєстр встановлювався у кількості 40 тис. чол., а селяни, які не потрапили до нього, поверталися у кріпацтво. Підтверджувалися всі права і вольності Війська Запорозького.

3) Всім учасникам повстання проголошувалася амністія. Водночас магнати і шляхта мали право повернутися до своїх маєтків.

4) Католицька і православна шляхта зрівнювалися у правах, а православний митрополит отримував місце у польському сенаті. Питання про унію передавалося на розгляд сейму.

5) Польський король погодився на виплату щорічних упоминок Криму та у таємній статті дозволив татарам «вільно спустошувати край, повертаючись назад», тобто грабувати й брати ясир на українських землях.

Білоцерківська угода. Зміцнення Української держави насторожувало Польщу, і в середині лютого 1651 р. Польща розпочала новий наступ на Брацлавщину. Через нову зраду хана, який покинув поле бою і фактично захопив в полон Хмельницького, козаки зазнали великих втрат і змушені були відступити.

28 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківську угоду, за якою значно обмежувалася автономія держави:

1) Козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство. У Брацлавське і Чернігівське воєводства поверталась польська адміністрація, а магнатам і шляхті віддавалися їхні маєтки.

2) Козацький реєстр скорочувався до 20 тис. чол.; ті, хто залишився за межами реєстру, верталися у підданство до панів.

3) Гетьман підпорядковувався польському королю, зобов'язувався розірвати союз із Кримським ханством і позбавлявся права дипломатичних зносин з іноземними державами.

4) Підтверджувалися права православної церкви та української шляхти.

В результаті підписання угоди тисячі незадоволених людей втікали за московський кордон – на Слобожанщину. В Україні знову почалися повстання проти польської шляхти.

Б. Хмельницький розглядав Білоцерківський договір як можливість для відновлення сил. У квітні 1652 р. було вирішено заручитися підтримкою Криму й відновити воєнні дії проти поляків.

Протягом воєнних дій 1652-1653 років: Берестечко – 1651, Батіг – 1652, Жванець – 1653 стало очевидним, що українське військо не може постійно протистояти намаганням шляхти відвоювати Україну.

Б. Хмельницький, частина духовенства ще з 1648 р. зверталися до Московської держави з проханням допомогти Україні в боротьбі з польською шляхтою. Тільки 1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Москві ухвалив прийняти Україну «під високу государеву руку», а 10 січня 1654 р. царські послы прибули до

Переяслава. Таким чином, Москва намагалася уникнути небезпечного для себе союзу України з Туреччиною.

«Березневі статті». Остаточний текст українсько-московського договору було ухвалено у Москві в березні 1654 р., звідси і його назва – «Березневі статті» (їх оригінали не збереглися):

1) Українська держава зберігала республіканську форму правління на чолі з гетьманом, який пожиттєво обирався на Козацькій раді.

2) Незмінними залишалися адміністративно-територіальний устрій, суд і судочинство, фінансова система, незалежна внутрішня політика.

3) Підтверджувалися права, вольності та привілеї української шляхти, духовенства та Війська Запорозького, реєстр якого становив 60 тис. чол.

4) Збір податків в Україні здійснювала українська скарбниця під контролем призначених царем чиновників; певна частина зібраної суми як данина мала передаватися до московської казни.

5) Зовнішньополітична діяльність Української держави обмежувалася заборонаю зносити гетьмана з польським королем та турецьким султаном.

6) Москва діставала право мати у Києві свого воєводу разом із невеликою залогою.

7) Московська держава зобов'язувалася надати Україні допомогу у війні проти Польщі тощо.

У відповідь на українсько-московську угоду поляки і татари об'єднали свої сили, уклавши влітку 1654 р. так званий Вічний договір, і почали новий етап війни. Але Москва проігнорувала вимогу українського гетьмана надати допомогу.

Тим часом Москва, занепокоєна успіхами Швеції, пішла на зближення з Річчю Посполитою, яка висунула проект обрання московського царя Олексія Михайловича на польський престол після смерті Яна Казимира. На початку листопада 1656 р. було укладене так зване **Віленське перемир'я**, яке передбачало згоду Московії залишити Україну в складі Речі Посполитої після обрання її царя на польський престол.

Антипольської коаліції. В таких умовах Б.Хмельницький спрямовує свою увагу на створення антипольської коаліції без Москви і навіть всупереч її інтересам. До складу Антипольської коаліції увійшли крім України, Швеція, Трансільванія, Молдавія, Валахія, Бранденбург. Але дії коаліції виявилися непродуктивними, а після смерті Б.Хмельницького вона фактично розпалася.

Поділ козацької України і боротьба за возз'єднання та незалежність

Політична формація. Запорізьке Військо. По смерті Хмельницького козаки контролювали Київщину, Брацлавщину та Чернігівщину. Територія з півтора мільйонним населенням була поділена на 16 округів, відповідно до кількості розміщених на ній козацьких полків. На чолі військово-політичної козацької формації стояв гетьман, що спирався на генеральну старшину, своєрідну раду міністрів. Нова політична формація називалася Запорізьким Військом. Росіяни називали її Малоросією, поляки продовжували називати Україною.

І. Виговський. Прагнути заснувати власну династію, Б.Хмельницький заповів, щоб його спадкоємцем став шістнадцятирічний син Юрій. Однак дуже швидко виявилось, що юнак не здатний керувати державою, і на Корсунській раді 25 жовтня 1657 р. гетьманом було обрано генерального писаря Івана Виговського. Новий гетьман схилився до заснування незалежного українського князівства. Проте Україна була надто слабкою, тому Виговський зосередився на пошуках протидії московським впливам в Україні і зробив ставку на зв'язки з Польщею. Така політика не знайшла підтримки серед народу, хоча верхи козацтва і духовенства підтримували таку тенденцію.

Гадяцький трактат. У 1658 р. українські та польські послы підписали Гадяцький трактат, який передбачав: 1) Україна у складі Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Князівства Руського об'єднувалася з королівством Польським і Великим князівством Литовським персональною унією, тобто особою спільного короля; 2) найвища законодавча влада належала Національним зборам депутатів від усіх земель Князівства Руського; 3) на чолі виконавчої влади мав стояти гетьман, який обирався пожиттєво і затверджувався королем; 4) князівство Руське повинно було мати свій суд, скарбницю, грошову одиницю, 40-тисячне військо, українське діловодство; 5) перебування польських та литовських частин на українській території заборонялося; 6) загальна свобода віри, слова, друку тощо.

Укладаючи Гадяцький договір, Виговський прагнув щоб Україна увійшла до Речі Посполитої як рівноправний суб'єкт федерації. Розцінивши підписання договору як початок війни, Москва послала в Україну велику армію, яка, була розбита під Конотопом об'єднаними українсько-польсько-татарськими військами. Проте загальне незадоволення стало причиною того, що гетьман у жовтні 1659 р. відмовляється від гетьманства й тікає до Польщі.

Ю. Хмельницький. Сподіваючись, що авторитет роду Хмельницьких допоможе припинити внутрішні конфлікти, старшина обрала гетьманом Юрія Хмельницького (1659-1663). Москва примусила молодого гетьмана переглянути статті Переяславської угоди. Нові домовленості були значним кроком у намаганнях росіян посилити свої позиції на українських землях: збільшувалося кількість урядовців та російських гарнізонів, гетьманові заборонялося вступати у зовнішньополітичні контакти без дозволу царя, обране козацьке керівництво затверджувалося Москвою. Розчарований Ю.Хмельницький у жовтні 1660 р. виступив на боці Польщі і підписав з Річчю Посполитою новий договір. Окупована польськими та російськими військами, розірвана конфліктами козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі з власним гетьманом. Неспроможний опанувати ситуацію Ю.Хмельницький на початку 1663 р. зрікся влади і постригся у ченці.

У цей час, що дістав назву «Руїна», Україну у 1663 р. було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську – на Правобережній Україні та московську – на Лівобережній, включно з Києвом. Турецька присутність відчувалася на півдні. Всі козацькі гетьмани у цей період залежали від підтримки тих чи інших зовнішніх сил.

У цей період гетьманом Лівобережної України був Іван Брюховецький (1663-1668), Правобережної – Павло Тетеря (1663-1665).

Павло Тетеря. Після Ю.Хмельницького гетьманом Правобережної України, завдяки підтримці татар, став Павло Тетеря. П.Тетеря висунув ряд вимог до польського короля, які передбачали підтвердження прав і вольностей Війська Запорізького, відміну залежності православної ієрархії від римо-католицької, надання гетьманові права самостійних дипломатичних зв'язків з Кримом, Молдавією та Волощиною тощо. Більшість з них король задовольнив. Тетеря, що тримався чіткої пропольської орієнтації, у 1664 р. спільно з поляками вторгся на Лівобережну Україну і спробував підняти козаків у похід на Москву, але наступ зазнав поразки, і він повернувся на Правобережну Україну. У 1665 р. Тетеря зрікся гетьманства і втік до Польщі.

Іван Брюховецький. Московські угоди. На Лівобережній Україні Іван Брюховецький проводив цілковито московську політику. Він став першим українським гетьманом, що їздив до Москви, де віддав Україну під безпосередню владу царя, отримавши за це боярство, численні помістя та дочку князя Долгорукого у дружини. Брюховецький підписав у 1665 р. Московські угоди, які значно посилили російський контроль на Україні у політичній, військовій та податковій галузях.

Андрусівський мир. На початку 1667 р. Москва потай, без порозуміння з українцями підписала з Польщею Андрусівський мир, укладений на 13,5 років. Документ передбачав: 1) Україна поділялася по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишалося у складі Московії; Правобережжя, крім Києва, а також Білорусь переходили під владу Польщі; 2) Київ з околицями на 2 роки передавався Московії; 3) Запорізька Січ мала перебувати у спільному володінні обох держав; 4) Московії поверталися Смоленськ і Сіверщина. Андрусівське перемир'я фактично узаконювало поділ України та створювало перешкоди на шляху до збереження Української держави й возз'єднання в її межах усіх земель, де проживали українці. У відповідь на промосковську політику вибухнуло повстання проти Брюховецького та російських гарнізонів і у червні 1668 р. він був убитий розгніваним натовпом.

Петро Дорошенко. З поділом України на польську та російську сфери впливу, з загостренням міжусобиць знайшлася людина, мета життя якого полягала в об'єднанні всіх українських земель у складі незалежної держави. Ним виявився Петро Дорошенко.

Після втечі П.Тетері до Польщі, у серпні 1665 р. його було обрано гетьманом (1665 - 1676).

П.Дорошенко провів ряд важливих реформ: 1) відновив скликання козацьких рад, сподіваючись таким чином зміцнити єдність суспільства; 2) створив регулярне 20-тисячне наймане військо так зване сердюків, що стало його особистою гвардією; 3) для зміцнення фінансової системи установив на кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету; 4) недопускав до маєтків польських панів і урядовців; 5) проводив колонізацію спустошених окраїн Правобережжя, утворив з цією метою новий Торговицький полк на степовому прикордонні.

На початку гетьманування Дорошенко проводив пропольський курс. Але його політика докорінно змінилася після підписання Андрусівського миру і він звернувся по допомогу до Оттоманської Порти. Восени 1667 р. об'єднане турецько-козацьке військо напало на польські сили в Галичині, змусивши короля Яна Казимира надати Дорошенку на Правобережжі широку автономію. Щоб цілком позбутися поляків, він передає Україну під відносно символічну зверхність Туреччини. У 1668 р. Дорошенко підпорядковує як Право-, так і Лівобережжя та проголошує себе гетьманом усієї України. Але під час його відсутності на Правобережжі татари проголосили гетьманом Петра Суховія, а невдовзі поляки – Михайла Ханенка. Вирушаючи на приборкання самозваних конкурентів, Дорошенко залишив на Лівобережній Україні тимчасовим гетьманом Дем'яна Многогрішного (1668-1672). Проте Лівобережжя зайняло російське військо, і Многогрішний змушений був присягнути у 1669 р. московському цареві.

Україну знову було поділено. Війська Дорошенка виступили на турецькому боці й у боротьбі з московським царем та новим гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем. Скомпрометований участю в мусульманських нападах, Дорошенко втратив підтримку козаків, розуміючи безвихідь становища, він поступається гетьманськими клейнодами на користь Івана Самойловича, нового гетьмана Лівобережжя.

Щоб замістити Дорошенка у боротьбі за Правобережну Україну, турки у 1677 р. підтримали Юрія Хмельницького як нового правителя України. Згодом, не потребуючи більше Ю. Хмельницького, турки стратили його в 1681 р. Того ж року Москва підписала з турками Бахчисарайський договір, за яким визнавалися володіння сторін в Україні. Через п'ять років аналогічну угоду Москва підписала й з Польщею. На 1686 р. вся Україна виявилася розділеною між сусідніми державами.

Дем'ян Многогрішний. Глухівські статті. Хоча Дем'ян Многогрішний не бачив іншого виходу, ніж підпорядкуватися московському цареві, але завзято боронив автономію. У січні 1669 р. делегація Многогрішного у Москві висловила бажання Лівобережжя приєднатися до Москви. В березні того ж року в Глухові відбулася рада, що затвердила так звані Глухівські статті, які, хоч і поступалися Березневим статтям Хмельницького, проте певною мірою відновлювали автономію України (Лівобережної): 1) московські воєводи залишалися в п'яти українських містах без права втручатися в місцеві справи; 2) податки мав збирати гетьманський уряд; 3) козацький реєстр становив 30 тис. чол.; 4) створювалися так звані компанійські полки для приборкання непокірних; 5) Україні заборонялися зносини з іноземними державами. 13 березня 1672 р. стався державний переворот: за доносом старшини, яку не влаштувало самовладне панування Многогрішного, гетьмана заарештували і відіслали до Москви. Там його судили і заслали до Сибіру, де він і помер.

Іван Самойлович. Конотопські статті. Побоюючись сильною гетьманської влади старшина три місяці зволікала з виборами. Та коли у 1672 р. гетьманом обрали Самойловича, йому поставили умови і поновили з ним договір – так звані Конотопські статті, які доповнювали Глухівські 1669 р. деякими додатка-

ми про обмеження гетьманської влади: 1) новообраному гетьманові заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з гетьманом Дорошенком; 2) козацькі послы не мали права брати участь у переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, які стосувалися Війська Запорізького; 3) лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу Правобережній Україні в її боротьбі проти Польщі; 4) гетьман не мав права позбавляти старшину посад або карати без згоди старшинської ради чи вироку військового суду; 5) скасовувалися компанійські полки, що були реальною військовою силою, на яку міг опертися гетьман.

Щоб забезпечити прихильність старшини, Самойлович щедро роздавав своїм прихильникам землі й тим посилив зростання родової аристократії на Лівобережній Україні.

“Вічний мир”. Ударом по надіях об’єднати Україну стало підписання у 1686 р. “Вічного миру” між поляками та росіянами. За ним Київ і землі Війська Запорозького переходили під постійний суверенітет царя. Все ж попри всі звернення до Москви протести гетьмана проти передання полякам Правобережжя та Східної Галичини (Руського воєводства), що по праву належали українцям, ці землі лишалися під зверхністю Польщі. Розчарований Самойлович не взяв активної участі у московському поході на Крим 1687 р., за що був усунений і висланий до Сибіру.

Гетьманщина. Після того як минув хаос доби Руїни все більшого значення набуває новий політичний центр, що зорганізувався на Лівобережжі й увійшов під назвою Гетьманщина. Як окреме державне утворення у формі автономії в складі Московського царства вона існувала з часу поділу Української держави на два гетьманства в 1663 р. до скасування в 1764 р. самого інституту гетьманства, а на початку 1780-х років і полкового адміністративного устрою. У Гетьманщині майже в незмінному вигляді збереглися ті атрибути національної державності, що склалися в роки національно-визвольної революції, її територія в адміністративному відношенні поділялася на 10 полків зі столицею у Гадячі, а згодом — у Батурині та Глухові. Вища влада продовжувала залишатися за гетьманом, який обирався Козацькою радою з числа осіб, раніше визначених старшиною. Дорадчим органом при ньому була Генеральна старшинська рада, до якої входили генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, бунчужний, осавул і хорунжий. Гетьманщина зберігала свою судову систему, мала власні збройні сили. Водночас тут спостерігалось поступове зміцнення московської присутності та обмеження компетенції місцевих органів влади.

Україна на початку XVIII ст.

Мазепа. Коломацькі статті. 25 липня 1687 р. над р. Коломак (тепер Харківська обл.) гетьманом було обрано генерального осавула Івана Мазепу (1687 - 1709), який присягнув цареві на вірність і підписав нові так звані Коломацькі статті, які регламентували українсько-російські відносини. У цьому документі традиційно формальна гарантія “прав і вольностей народу малоросійського”

була доповнена низкою пунктів, які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували самостійну політику України. Зокрема, гетьман не мав права без царського указу зміщувати з посад козацьку старшину, в Батурині при гетьмані розташовувався московський стрілецький полк, Війську Запорозькому заборонялися міждержавні відносини України, козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам.

Ставши гетьманом, І. Мазепа прагнув об'єднати усі українські землі. Його ідеалом була станова держава західноєвропейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою. За його гетьманування в Україні відбувалося зародження дворянства – зі спадковою владою, титулами, землями і залежними селянами. Це викликало незадоволення у середовищі окремих суспільних груп. Багато дослідників вважають, що саме соціальна політика гетьмана стала помилкою, через яку він не отримав підтримки широких мас козаків і селян.

У 1690 р. завдяки його підтримці зведено нове приміщення Києво-Могилянської колегії, а в 1701 р. вона одержала статус академії. Саме тут формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької аристократії і мали значний вплив на українську державну політику. За допомогою І. Мазепи створено Чернігівський колегіум (1700), засновано ряд інших шкіл і друкарень. Значну частину своїх особистих прибутків гетьман віддавав на розвиток релігії та культурних установ.

Одним з головних напрямків зовнішньої політики гетьмана Мазепи було – добрі відносини з Москвою. Він, як талановитий дипломат, розумів наскільки важливо захищати як загальноукраїнські інтереси, так і зберігати добрі стосунки з Москвою. Коли в 1689 р. на трон зійшов Петро I гетьман був радником царя у польських питаннях, надавав йому активну допомогу в походах на турків і татар.

Завдяки дружнім стосункам із Петром I Мазепа зміг скористатися козацьким повстанням на чолі з полковником Семеном Палієм, що вибухнуло на підлеглому полякам Правобережжі у 1702 р. Повстання збіглося в часі з початком Північної війни (1700-1721), між Московською державою і Швецією за вихід до Балтійського моря. У Польщу вторгається король Швеції Карл XII. Скориставшись ситуацією, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати Правобережжя і знову обидві частини Наддніпрянської України були об'єднані. Палія було заарештовано та заслано до Сибіру.

Але у ході Північної війни незадоволення українців московською владою зростало дедалі більше. Реформи Петра I загрожували українській автономії та незалежності козацького війська від царської армії. Мазепа зрозумів згубність альянсу України з Москвою, хоча через обставини вів лояльну щодо неї політику. Розвиток подій відбувався таким чином, що перемога кожного з могутніх противників – Швеції чи Московії – несла Українській державі загибель. У разі успіху Карла XII українські землі стали б здобиччю його союзника польського короля С. Лещинського. Перемога Петра I призвела б до остаточної ліквідації будь-якої автономії України.

У 1705 р. польський король Станіслав Лещинський, союзник Карла XII, запропонував І.Мазепі включити Україну у Польсько-Литовську федерацію. У

жовтні 1708 р., після того, як цар повідомив Мазепу, що не зможе підтримати його, якщо шведи і поляки вторгнуться в Україну, гетьман вирішив приєднатися до шведської армії Карла XII, що наступала на Україну. На переговорах з Карлом XII І. Мазепою була висунута головна вимога - незалежність Української держави з довічною владою гетьмана, її територія мала охоплювати всі землі, що належали українському народові в давні часи. Рішення про об'єднання зі шведським королем стало повною несподіванкою для абсолютної більшості українського населення. Як наслідок, на з'єднання зі шведами гетьман привів лише 4-6-тисячне військо. На допомогу йому прийшли 8 тис. запорожців під проводом кошового Кості Гордієнка. У травні 1709 р. московськими військами було зруйновано Січ, а також видано наказ страчувати на місці кожного спійманого запорожця.

Дізнавшись про об'єднання, Петро I видав універсал до українського народу, де проголосив гетьмана зрадником та звинуватив у тому, що він нібито хоче віддати Україну в польську неволю й силоміць нав'язати українцям католицьку віру. У той же час цар наказав О.Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси продовольства й фуражу, стояла майже вся козацька артилерія – 70-80 гармат (тоді як у шведів на початку кампанії 1708 р. було всього 40 гармат), та застосувати жорстокий терор, щоб відлякати українське населення від союзу зі шведами. Заволодівши Батурином, московити вчинили нещадну розправу, знищивши не тільки козаків, а й усе цивільне населення міста разом з немовлятами – всього близько 15 тис. осіб. По всій Україні почалося винищення прихильників гетьмана.

8 липня 1709 р. відбулася вирішальна Полтавська битва, під час якої війська Карла XII та І.Мазепи зазнали поразки. Вони були змушені тікати до Молдавії, що перебувала тоді під владою Туреччини, де 2 жовтня 1709 р. 70-річний гетьман помер.

Таким чином, спроба гетьмана І. Мазепи вирвати Україну з лабет московського царизму зазнала невдачі.

П. Орлик і Конституція України. Пилип Орлик, еміграційний гетьман України з 1710 р., походив з Литви; корені його роду виводилися з Чехії і Польщі, але під впливом Мазепи й українського середовища став палким українським патріотом. При виборах між майбутнім гетьманом і козаками було укладено своєрідні статті, згодом названі Конституцією Орлика. Вони ніколи не були втілені в життя, але увійшли в історію як перша в Європі конституція демократичного суспільства. Вже у вступі проголошувалося, що Україна обох сторін Дніпра "має бути на всі часи вільною від чужого панування". Окремі статті обмежували владу гетьмана: державні справи гетьман мав вирішувати спільно з генеральною радою, до якої, крім генеральної старшини й полковників, мали входити виборні депутати від полків. Тричі на рік планувалося скликати раду полкової, сотенної старшини, представників Низового Війська. Вирішення судових справ проти старшини передавалося генеральному судові. Планувалося чітко розмежувати державний скарб (ним мав керувати генеральний підскарбій) і особисті фінанси гетьмана. Полкова й сотенна старшина мала вільно обиратися, а гетьман тільки затверджував її. На гетьмана покладався

обов'язок захищати козаків від надмірних утисків, забезпечувати козацьких вдів і сиріт. Старшині заборонялося використовувати козаків і селян на власні потреби, відбирати у них землю та інше майно. Окремо обумовлювалися права православної церкви, підпорядкованої константинопольському патріархові. Кордон України знову мав проходити, як за Хмельницького, по Случі. Запровадження постійних генеральних рад з широким представництвом свідчило, що засади парламентаризму зародилися в середовищі українських політиків уже на початку XVIII ст.

Орлик та його соратники, спираючись на реальну військову силу козаків-емігрантів розгорнули активну дипломатичну діяльність, уклали нові договори з Карлом XII, кримським ханом і турецьким султаном, спрямовані на визволення України від московського панування. Навесні 1711 р. Пилип Орлик з Іб-тисячним українським військом розпочинає спільний похід запорожців і татар проти росіян в Україні. Але після кількох успіхів цей похід провалився.

Занепад та ліквідація української автономії

Після перемоги над шведами Петро I значно зміцнив своє становище. Після закінчення Північної війни і прийняття в 1721 р. Петром I титулу імператора за Росією було встановлено офіційну назву «Російська імперія». Тоді Гетьманщину почали офіційно називати Малоросією, а згодом (1796) на цих землях створили Малоросійську губернію.

Російська централізаторська політика в Україні передбачала три основні мети: 1) цілком підкорити собі українську верхівку і простий люд; 2) підпорядкувати українську економіку, культуру; 3) максимально користатися людськими й господарськими ресурсами України.

Іван Скоропадський. Решетилівські статті. Новим гетьманом, обраним за наказом Петра I став старий і ненаполегливий Іван Скоропадський (1708-1722). Після обрання новий гетьман звернувся до московського царя з «Просительними статтями» – проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. У відповідь були прислані так звані Решетилівські статті, які ще більше посилювали залежність України від Москви: 1) гетьманові без дозволу царя заборонялося змінювати старшину, надавати і відбирати маєтності; 2) устанавлювався російський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату тощо; 3) українське військо мало знаходитися під командуванням російських генералів. Водночас із відповіддю гетьманові цар призначив при ньому свого наглядача, який мав право втручатися у міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини, стежив за гетьманом і старшиною. Гетьманську резиденцію було перенесено ближче до російського кордону, з Батурина до Глухова.

Були також накладені обмеження на видання книг. У 1721 р. указом Петра I Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонено друкувати всі інші книжки, крім церковних, та й ті треба було пристосовувати до російських норм. З 1719 р. українцям було заборонено безпосередньо експортувати пшеницю та інші товари на Захід. Все повинно було відправлятися через Ригу та Архангель-

ськ під російським контролем. Ціни на експортовану українську продукцію установлював російський уряд. Російські купці отримали великі пільги в торгівлі з Гетьманщиною. В рамках репресивних заходів десятки тисяч козаків були відправлені – на спорудження Ладозького каналу та будівництво нової столиці Санкт-Петербургу.

Малоросійська Колегія. Найбільшим ударом по автономії було заснування Петром I 29 квітня 1722 р. Малоросійської Колегії – урядового органа Москви, що складався з шести російських урядовців, які постійно перебували в Україні, і діставала право ділити з гетьманом владу. Створена начебто для нагляду за фінансовими справами та розгляду скарг на порушення старшиною законів, Колегія підривала позиції гетьмана. Скоропадський рішуче протестував, але даремно. Незабаром, у липні 1722 р., він помер.

Павло Полуботок. У 1722 р. владу перебрав як наказний гетьман чернігівський полковник Павло Полуботок (1722-1724) – людина шанована й тверда. Полуботок негайно вживає енергійних заходів проти Малоросійської колегії. Наказний гетьман добився того, що імперський Сенат віддав колегії розпорядження, аби та знайомила гетьмана зі своїми планами й узгоджувала свої дії з українською адміністрацією. Оскільки колегію було створено нібито для розгляду скарг українців на адміністрацію й систему судочинства, Полуботок реорганізує суди на засадах колегіальності, забороняє хабарі та призначає інспекторів для нагляду за виконанням його наказів. Але енергійні домагання Полуботка відновити права Гетьманщини і розпустити Малоросійську Колегію розгнівали царя, він збільшив повноваження Колегії. Незабаром Полуботок і автори петицій до царя, були викликані до Санкт-Петербургу та ув'язнені. Полуботок у в'язниці помер. З ув'язненням Полуботка у Колегії були розв'язані руки. 1722 р. вона обклала прямим податком українське населення. Проте можливість нової війни з Туреччиною вимагала заспокоєння українців. З цієї причини імператор Петро II під впливом Меншикова скасував у 1727 р. Малоросійську Колегію і дозволив вибори нового гетьмана.

Данило Апостол. “Рішительні пункти”. Новим гетьманом став миргородський полковник, соратник Мазепи, Данило Апостол (1727— 1734). Вже під час першої поїздки до столиці Апостол 1728 р. подав петицію про поновлення статей Хмельницького. У відповідь царська канцелярія ухвалила "Рішительні пункти", що стали конституцією України аж до кінця її автономії. Зовнішні зносини Україна могла мати тільки з Польщею і Кримом, але з відома царського резидента. Українське військо (кількість найманих полків з того часу обмежувалася трьома) в час війни підлягало фельдмаршалові. Полкова й сотенна старшина затверджувалася гетьманом, а генеральна – імператором. В Україні створювався Генеральний суд з шести осіб, причому троє з них мали бути росіянами. Для удосконалення судочинства проводилась кодифікація українського права, яке досі було звичаєвим. У галузі торгівлі іноземним купцям дозволялося торгувати в Україні, але індукта (ввізне мито) надходила до російського скарбу. Московитам знову дозволялось купувати землі, але за умови місцевої юрисдикції, і заборонялось привозити російських кріпаків.

Новий гетьман взявся впорядковувати і внутрішні справи України. На основі "рішительних пунктів" гетьман, вперше установив державний бюджет. Значну увагу звертав на торгівлю. На початку 1728 р. скликав до Глухова перший з'їзд українських купців, усіляко підтримував і захищав українських купців, чумаків від зловживань місцевої і прикордонної адміністрації. В 1730 р., продовжуючи заходи Полуботка, Д. Апостол затвердив судову інструкцію про колегіальність судів і порядок апеляції. Генеральний суд визначався як найвищий апеляційний. Гетьман намагався підпорядкувати своїй юрисдикції місто Київ, але після його смерті кияни, вперто захищаючи свою автономію, домоглися повернення під владу російського генерал-губернатора.

Успіхи гетьмана у внутрішній політиці, його активність сприяли й поверненню запорожців на батьківщину. Росія готувалася до війни з Кримом і висловила принципову згоду на повернення запорожців. За угодою з російським урядом, укладеною вже після смерті Апостола влітку 1734 р., запорожці отримали від Росії повну амністію, всі свої землі, вольності і права. У військовому плані вони підпорядковувалися російському воєначальникові в Україні й отримували на все військо щорічно 20 тис. крб. платні.

Нажаль поступки Апостолові були тимчасовими. Козаків і далі десятками тисяч висилали на фортифікаційні роботи. Гетьман Д. Апостол помер 17 січня 1734 р. і з його смертю закінчилася світла смуга в житті України післяпетрівського терору.

“Правління гетьманського уряду”. Зразу ж після смерті Апостола нова імператриця Анна Іоаннівна знову заборонила вибори гетьмана й заснувала ще одну колегію під назвою “Правління гетьманського уряду”. Складалася вона з шести осіб, половина з яких була українцями, а половина — росіянами, на чолі з російським князем О. Шаховським. За таємною інструкцією йому доручалося пильнувати "колег"-українців і, якщо хтось видасться підозрілим, арештувати його й замінити росіянином, незважаючи на жодні правила. Серед іншого, таємна інструкція доручала дбати про русифікацію української старшини, водночас не допускаючи її зближення з польською, білоруською шляхтою і взагалі з іноземцями, поширювати думку про неефективність гетьманського правління та переконати українців, що вони виграють від ліквідації Гетьманщини.

Кирило Розумовський. Під час царювання Єлизавети Петрівни, таємно повінчаної з українським козаком Олексієм Розумовським, в Україні було відновлено гетьманство на чолі з його молодшим братом Кирилом Розумовським (1750-1764).

Останньому українському гетьманові вдалося дещо розширити автономію України. Запоріжжя і Київ знову підпорядковувалися гетьманові. Але одночасно законодавчо було ліквідовано кордон між Україною і Росією, припинено функціонування державних митниць у цьому районі, по всій Гетьманщині запроваджено загальноімперську митну систему. Царський уряд відмовив гетьманові у праві призначати полковників та мати дипломатичні зносини з урядами зарубіжних держав, взяв під контроль фінансову політику.

За правління К. Розумовського було проведено деякі реформи. Зокрема, у війську було уведено однакову уніформу та озброєння, запроваджено система-

тичне військове навчання для козацької молоді. В усіх полках функціонували школи для обов'язкового навчання дітей козаків. Вживалися заходи, щоправда невдалі, для заснування університету в Батурині. У 1760 р. запроваджено новий порядок судочинства, згідно з яким Генеральний суд очолили два генеральних судді, до його складу увійшли вибрані від старшин десять представників, по одному від кожного з десяти полків. Генеральний суд став органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Полкові суди перетворювалися в гродські, де розглядалися кримінальні справи. Крім того, запроваджувалися підкоморські суди (розглядали справи про землю та межування) і земські (розглядали цивільні справи старшини і шляхти на право власності). Розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення залишався в компетенції сотенних управлінь і магістратів. справи селян знаходилися в юрисдикції козацької старшини і шляхти.

Деяко непослідовною була соціальна політика. Так, гетьман пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок і в той же час ініціював царський указ 1752 р. про заборону перетворювати українців на хлопів. У 1760 р. він же видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого.

Коли в 1762 р. у Росії до влади прийшла Катерина II, К. Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, де була ухвалена петиція до імператриці з проханням відновити права Гетьманщини та установити спадковість гетьманства для свого роду. Однак Катерина II, за порадою наглядча в українських справах Г.Теплова, відхилила прохання гетьманського уряду. Натомість 10 листопада 1764 р. вийшов «Маніфест до малоросійського народу» про звільнення К.Розумовського від гетьманства. Про вибори нового гетьмана у маніфесті не згадувалося.

Ліквідація гетьманства та автономії. Для України політика Катерини II означала цілковиту ліквідацію всіх проявів автономії. Маніфест імператриці сповіщав, що влада в Україні переходить до Малоросійської колегії на чолі з генералом П. Румянцевим. Малоросійська колегія складалася з чотирьох російських урядовців та чотирьох довірених представників старшини. Щоб підготувати ґрунт для скасування української автономії, генерал-губернаторові радилося повторювати селянам, що погіршення їхнього становища було насамперед наслідком відсталості “малоросійських звичаїв”. Заможна старшина не могла протиставитися централізаторській політиці Росії і досить спокійно сприйняла ліквідацію полкового устрою 1765 р. Обрані 1767 р. за наказом імператриці депутати до Комісії з перевірки законів і укладення нового кодексу – українські представники від козацтва, духовенства, шляхти й міщан – досить часто, але безрезультатно домагалися відновлення давніх прав і повернення гетьманства.

Зруйнування Запорозької Січі. Реформи Румянцева в Україні перервала війна з Туреччиною, що почалася 1769 р. Гетьманські й запорізькі війська знову взяли в ній участь. За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Росія отримала вихід до Чорного моря між Дніпром і Південним Бугом, а Крим фактично опинився під протекторатом Росії. Це створило царизмові сприятливі умови ліквідувати й запорізьке козацтво з неавтономною Січчю.

Як тільки закінчилася російсько-турецька війна 1768-1774 рр. і татари вже не становили загрози, Катерина II віддала наказ про зруйнування Запорозької Січі.

4 червня 1775 р., коли більшість запорожців перебувала ще на турецькому фронті, російські війська під командуванням генерала П. Текелі несподівано оточили Запорізьку Січ. Лише 5 тис. козаків зуміли втекти за Дунай, де створили Задунайську Січ. Почалися руйнування Січі та арешти запорізької старшини. Останнього кошового отамана 85-річного Петра Калнишевського заслали до Соловецького монастиря, де 27 років він провів у монастирській в'язниці. Майно старшини та заможних козаків конфіскували. Близько половини всіх запорізьких земель розподілили між російськими вельможами, а решту передали німецьким і сербським колоністам. Після того вся територія «Вольностей» увійшла до Азовської та Новоросійської губерній, Запорозька Січ припинила існування.

Ліквідувавши Січ, царат почав скасовувати рештки автономних прав України. У 1781 р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва (губернії): Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, що разом утворили Малоросійське генерал-губернаторство. Частина українських земель відійшла до Новоросійської губернії. У 1782 р. ліквідовано Малоросійську колегію. В усіх губерніях замість українських заведено російські адміністративні та податкові установи. У 1783 р. скасовано давній військовий устрій: козацьке військо було реорганізовано у 10 кавалерійських полків. Тоді ж в Україні запровадили загальне кріпацтво, селян остаточно прикріпили до землі.

Проте українська знать від цих змін виграла. В 1785 р. за “Жалуваною грамотою дворянству”, виданою Катериною II, знать звільнялася від усякої військової служби для уряду, зрівнявшись у правах із російським дворянством.

Поняття та терміни

Гайдамаки – народні повстанці в Правобережній Україні, яка до кінця XVIII ст. перебувала під владою Речі Посполитої. Гайдамацькі рухи тривали до кінця 60-х років і зрештою вилилися в грандіозне повстання, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина.

Гетьманщина – назва Лівобережної України, яка з 1654 р. перебувала під протекторатом Росії. Спершу ці землі мали широку автономію. В офіційних документах російського уряду Гетьманщину називали Малоросією. У 1781 р. царизм скасував полково-адміністративний лад, і Гетьманщина припинила існування.

Держава Війська Запорозького – офіційна назва козацької держави, яка утворилася на визволених землях після Зборівської угоди 1649 р.

Коліївщина – народне повстання гайдамаків на Правобережній Україні 1768 р. проти національного й соціального гноблення та утисків з боку місцевих і польських магнатів.

Опришки – народні борці проти феодального й національного гноблення в Галичині, на Закарпатті й Буковині. Найбільшого розмаху опришківський рух набрав у 30 – 40-х роках XVIII ст. під проводом Олекси Довбуша.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте причини, рушійні сили та періодизацію революції.
2. Які факти засвідчують суверенітет (у його внутрішньому та зовнішньому вимірах) Української держави, створеної Б. Хмельницьким.
3. Покажіть основні етапи національно-визвольної боротьби українського народу в роки революції.
4. Розкрийте причини Руїни в Україні.
5. Державотворча політика Івана Мазепи.

Теми рефератів

1. Богдан Хмельницький: історичний портрет.
2. Переяславська угода 1654 р. (історичне значення).
3. Гетьманування Івана Виговського.
4. Іван Мазепа – людина і патріот України.
5. Пилип Орлик і Конституція України 1710 р.
6. Павло Полуботок і антимосковська опозиція.
7. Ліквідація Запорозької Січі та подальша доля козацтва.

Література для поглибленого вивчення теми

1. Бойко О.Д. Історія України: Навч. посібн. – 2-ге вид., доп. – К., 2002
2. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
3. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994.
4. Гетьмани України: Історичні портрети: Збірник. – К., 1991.
5. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін. / За ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернатива, 1997.
6. Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991.
7. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. – К., 1997.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1993.
9. Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.

Тема 6. ВТРАТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА АВСТРО – УГОРЩИНИ (кінець XVIII ст. — XIX ст.)

I. Українські землі під владою Російської імперії

1. Суспільно-політичне та економічне становище в кінці XVIII - першій половині XIX ст.
2. Початок національного відродження.
3. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.
4. Український національний рух у 1860-1890-ті роки.

II. Західна Україна в складі Австро-Угорщини

1. Україна в умовах реформ «освіченого абсолютизму».
2. Початок національного відродження.
3. Революція 1848 – 1849 рр. та її вплив на розвиток краю.
4. Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.).

1. Українські землі під владою Російської імперії.

Суспільно-політичне та економічне становище в кінці XVIII - першій половині XIX ст.

Адміністративний поділ. У 1774 р., після чергової війни з Туреччиною, Росія приєднала до себе Крим і північночорноморські степи; після другого розподілу Польщі (1793) до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); після третього (1795) - Берестейщина. Такий стан без великих змін тривав до 1914 р. Таким чином, кількість держав, до складу яких входили українські землі наприкінці XVIII ст., зменшилась з чотирьох до двох.

Серед українських земель, що у XIX ст. становили південно-західну частину Російської імперії, виділялося чотири великих регіони: Лівобережна Україна, Слобожанщина, Правобережна Україна та Південна (Степова Україна).

У 1796 р. було проведено зміни в адміністративному устрої України: Лівобережжя перетворене в Малоросійську губернію, а Слобожанщина – в Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменована в Харківську губернію). Правобережну Україну поділили на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. Південна Україна і Крим увійшли до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Після приєднання в 1812 р. Бессарабії було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з Херсонською, Катеринославською і Таврійською губерніями та Бессарабською областю.

Національна політика. Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав – установлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною.

Русифікаторська політика ліквідувала українську мову, як одну з основоположних національних ознак, із навчальних закладів і адміністративних установ. Навчання у школах Лівобережжя і Слобожанщини здійснювали російською мовою.

Кріпосницький гніт. Царат усіляко зміцнював в Україні самодержавно-кріпосницький лад. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, остаточно закріпачені. В дореформений період основними групами були поміщицькі та державні селяни. Панщина, що охоплювала в Україні майже 99% загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмірів податків як хотіли.

Сільськогосподарське виробництво в цілому було відсталим, екстенсивним. Лише частина поміщиків, особливо на півдні України, намагаючись впровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовувала машини і новітній інвентар. Це, насамперед, стосувалося маєтків, де сіяли цукрові буряки. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви технічних культур (коноплі, тютюну, льону), які також значною мірою надходили на внутрішній та зовнішній ринки.

Поряд з товарним землеробством поміщики розвивали й торгове тваринництво. Розводили дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема, тонкорунних.

Промисловий розвиток. Один з найважливіших показників формування індустріального суспільства в першій половині ХІХ ст. – подальший розвиток промисловості. Засновували машинобудівні заводи, що постачали промисловості і сільському господарству машини, робочі механізми, удосконалені знаряддя, а також парові двигуни. У 20-х рр. ХІХ ст. в Україні виникли перші цукроварні. Разом зі зростанням кількості відбувалося їх технічне удосконалення.

У дореволюційний період в Україні існувала металургійна і кам'яновугільна промисловість. Проте перша з них, базуючись на болотній руді Полісся, занепадала. На початку ХІХ ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовували працю державних та поміщицьких селян, була дуже незначна. До 1860 р. видобуток вугілля тут набрав уже промислового характеру і становив 6 млн. пудів і за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Разом зі зростанням промисловості зароджувалося робітництво. Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив подальше поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів. А це, у свою чергу, сприяло подальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Причиною повільного економічного розвитку України була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для російської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

Початок національного відродження

Передумови відродження. У результаті становлення національної інтелігенції в Україні, як і в усій Східній Європі, починається відродження національної свідомості. Поштовхом до цього став той факт, що із запровадженням кріпацтва, маса людей почала претендувати на дворянство зі страху бути записаними до простих селян й потрапити таким чином у кріпаки. Для вирішення даного питання російський уряд створив спеціальний орган – Герольдію, яка розпочала перевірку підстав претендентів на дворянство. У процесі пошуку відповідних документів у родинних архівах з'являється зацікавлення національною історією, етнографією та фольклором.

Чималу роль у національному відродженні відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою подією стала публікація в 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського. Іншим твором, що мав величезний вплив на подальше формування ідеології українського національного руху «Історія Русів» – твір, що з'явився на межі XVIII-XIX ст. Анонімний автор цього трактату доводив, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремим, відмінним від росіян народом зі своїми традиціями, а тому Україна має всі права на відновлення самоврядування.

Наступний імпульс до свого розвитку українське національне відродження одержало ззовні. Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція та російсько-французька війна 1812 р. Оживилися надії на реформи внутрішнього ладу країни.

Таємні організації. Поширення західних інтелектуальних та політичних течій створило сприятливе підґрунтя для виникнення в Україні таємних політичних товариств.

Перші таємні товариства з'являються у формі модних на той час масонських лож. У 1818 р. такі ложі виникли у Києві (“З’єднані слов’яни”) та у Полтаві (“Любов у істині”). Хоч ці ложі були створені в Україні, їхня діяльність не мала українського національного характеру. Однією з цілей, яку ставили перед собою організатори перших таємних товариств в Україні, було залучення малоросійського дворянства до опозиційного всеросійського руху. Українські дворяни-масони не висували специфічно національних вимог; чи не єдиним винятком був Василь Лукашевич, який виступав за від’єднання України від Росії і приєднання її до Польщі.

Багато з членів масонських лож в Україні увійшли до складу декабристських організацій. Україна поряд з Санкт-Петербургом стала основним полем діяльності декабристів – лише у цих двох центрах декабристського руху дійшло до відкритого збройного виступу проти самодержавства.

У 1821 р. в Тульчині, на Поділлі, утворилося Південне товариство декабристів, головою якого був полковник Павло Пестель. Крім Тульчина Південне товариство мало свої осередки у Кам’янці і Василькові. У Новограді-Волинському 1823 р. виникло Товариство з’єднаних слов’ян, очолене молодшими офіцерами братами Борисовими. Так само як і масонські ложі, декабри-

стський рух на загал проявив байдужість до політичного майбутнього України. Теоретик декабристського руху П. Пестель у своїй «Руській правді» виступив як прихильник централізації, засуджуючи федералізм, і не визнавав за націями, які заселяють Російську імперію, права на окреме політичне існування (виняток робив тільки для поляків та євреїв). Що ж до українців, то Пестель вважав їх «істинними росіянами». Товариство з'єднаних слов'ян відрізнялося більш демократичним характером своєї програми. Програма Товариства ставила за мету не лише усунення самодержавства і кріпацтва, а й утворення загальнослов'янської республіки.

Восени 1825 р. після тривалих переговорів воно з'єдналося з Південним товариством, перетворившись на його філію. Об'єднання з Південним товариством привело до перемоги централістської програми.

Через два тижні після невдалого повстання декабристів 14 грудня 1825 р. в Петербурзі відбулося повстання Васильківського піхотного полку в Україні під проводом С.Муравйова-Апостола. Розправа з обома повстаннями царським урядом призвела до повного розгрому декабристського руху.

Важливими осередками суспільно-політичного руху в Україні другої чверті XIX ст. були навчальні заклади, насамперед, Харківський та Київський університети.

Кирило-Мефодіївське товариство. У 40-х роках XIX ст. виникають таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, засноване в січні 1846 р. в Києві. Центральними фігурами були історик Микола Костомаров, письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркевич і Василь Білозерський. Усього кількість кирило-мефодіївців становила майже 100 братчиків.

Програмні ідеї братства було викладено в «Книзі Битія Українського Народу» («Закон Божий») і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М.Костомаров, та у «Записці», написаній В. Білозерським. Вони, зокрема, передбачали: 1) створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності і суверенності; 2) побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі шляхом здійснення низки реформ; 3) скасування самодержавства, кріпосного права та станів, установлення демократичних прав і свобод для громадян; 4) зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури, освіти тощо.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, не встигло вийти з підготовчої стадії і розгорнути практичну роботу. Вже на поч. 1847 р. його членів було заарештовано, вивезено до Петербурга й там суворо покарані. Тільки через десять років, після смерті царя Миколи I, який особисто затвердив судові вироки, члени братства змогли повернутися до літературної і громадської діяльності. Але ідеї та програма братства надовго визначали головні напрями українського національного відродження.

Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.

Поразка у Кримській війні 1853-1856 рр. засвідчила значну економічну та військову відсталість Російської імперії і змусила розпочати соціально-економічні реформи.

Скасування кріпацтва. Щоб уникнути революції, царський уряд провів «визволення селян» зверху. 19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав маніфест про відміну кріпосного права. Селяни залишалися тимчасово зобов'язаними на невизначений час. Тільки з 1 січня 1883 р. вони в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи.

Адміністративно-політичні реформи. Серйозні зміни в економічному житті викликали необхідність перетворень в усій державній системі. Тому протягом 60-70-х рр. було проведено низку реформ, які охопили основні сторони життя країни: земську, судову, військову, освітню, цензурну та ін. За земською реформою 1864 р. було створено виборні органи влади у масштабах губерній та повітів – земські установи, які займалися розвитком охорони здоров'я, освітою, культурою тощо. За судовою реформою 1864 р., запроваджувався змагальний процес за участі адвоката і прокурора та створено інститут присяжних. Протягом 1862-1874 рр. здійснювалася військова реформа, яка замінила рекрутство загальною військовою повинністю і значно скоротила, термін військової служби. Згідно з освітньою реформою, яка почалася 1864 р., запроваджувалася єдина система початкової освіти, установлювалися два типи гімназій: класична та реальна, надавалася певна автономія університетам. Для дорослого населення відкривалися недільні школи.

Індустріалізація. Суспільно-політичні реформи 60-70-х рр. відкрили шлях для запізнілої індустріалізації. Аграрна реформа 1861 р. вивільнила селян і прискорила процес формування ринку вільної робочої сили.

Промисловий розвиток України супроводжувався виникненням і швидким збільшенням мережі залізничних доріг. Перша залізниця – Балта-Одеса була збудована у 1865 р. Поряд із залізничним транспортом значну роль у зміцненні зв'язків між різними економічними районами відігравав водний. Головною водною артерією України був Дніпро. Зростало значення і морського торгового флоту. Азово-Чорноморський басейн був південними морськими воротами всієї країни. Найбільшим портом на півдні України стала Одеса, яка набула великого значення як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Росії. Розвиток транспорту підвищив попит на паливо та метал. На базі використання багатих запасів корисних копалин півдня України створюються кам'яновугільна, залізорудна та металургійна галузі промисловості. У 1890 р. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі становив 68% загальноросійського видобутку. Вже з початку 70-х років Донбас за рівнем видобутку вугілля вийшов на перше місце в імперії.

У 80-90-х рр. на території Катеринославської і Херсонської губерній було збудовано 17 великих металургійних і десятки машинобудівних заводів. Наприкінці 90-х років виробництво чавуну в Україні становило 52% загальноросійської виплавки. Текстильна промисловість в Україні не могла розвиватися через конкуренцію продукції російських фабрик, що користувалися протекцією

царського уряду. У пореформений період швидко збільшувалося індустріальне населення, зростали міста, були створені нові промислові центри.

Індустріалізація та урбанізація мало торкнулися українців, які становили в 1897 р. 73% загальної кількості населення і тільки 30% міського. Отже, Україна, незважаючи на колоніальну політику царату, щодо економічного розвитку займала в Російській імперії одне з перших місць. Вона випереджала інші райони за видобутком вугілля, виплавою чавуну, виробництвом цукру. Україна належала до тих окраїн царської Росії, які в промисловому відношенні мало чим відрізнялися від центру імперії, хоч її економіка значною мірою мала однобокий характер.

Український національний рух у 1860-1890-ті роки

Громади. З пом'якшенням внутрішнього режиму була проголошена амністія і членам Кирило-Мефодіївського товариства. Центром політичного життя став Петербург, куди з'їхалася більшість братчиків.

У Петербурзі 1859 р. було утворено першу українську громаду – культурно-освітню організацію, що ставила собі за мету поширення національної ідеї шляхом видання книг, журналів, проведення вечорів тощо. Громади, як правило, не мали якихось програм чи статутів, але проводили діяльність спрямовану проти антиукраїнської політики царату. Громадівці організували недільні школи, видавали підручники та популярні брошури українською мовою, популяризували історію й етнографію України. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції їх називали «українофілами». Серед найактивніших діячів громадівського руху були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, М. Лисенко, М. Старицький та ін.

Валуєвський циркуляр. Попри культурно-освітницьку спрямованість громад, їхня діяльність дедалі більше непокоїла правлячий режим. «Височайше» затверджена комісія у справі громадівського руху дійшла висновку, що його мета – «під виглядом поширення грамоти сіяти в народі антиурядові ідеї». Як наслідок, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П.Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда. Друкувати «малоросійським наречіем» дозволялося лише художні твори. Незабаром після цього громади було розпущено, а деяких українських діячів заслано у віддалені частини імперії.

Після Валуєвського указу у національному відродженні настала перерва, яка тривала аж до початку 70-х рр. XIX ст.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Київській громаді вдалося активізувати свою діяльність і у 1873 р. вона виступила з ініціативою утворення у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (РГТ). Члени цієї наукової установи глибоко вивчали економіку, історію, географію, етнографію, фольклор України, підготували й надрукували низку фундаментальних видань з цих галузей науки, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-

Західного краю (тобто Правобережної України), провели 1874 р. в Києві III Всеросійський археологічний з'їзд. Південно-Західний відділ РГТ став серйозною науковою організацією в справах українознавства, розширивши можливості і напівлегальних громад. Інтелігенція, яка згуртувалася навколо відділу (М. Драгоманов, О. Кістяківський, М. Лисенко та ін.), заснувала свій орган – газету «Кієвский Телеграфъ», мала друкарню, видавала дешеві книжки, які продавали у місцевій книгарні.

Емський указ. Наукова, культурницька діяльність української інтелігенції непокоїла царських чиновників. У відповідь на доноси в 1875 р. було створено спеціальну комісію. Вона вирішила розпустити київський відділ Географічного товариства, а його активних членів і співробітників репресувати. Результатом діяльності названої комісії став Емський указ, який підписав 18 травня 1876 р. Олександр II. Він забороняв ввозити на територію Російської імперії з-за кордону українські книги, українською мовою видавати оригінальні твори і робити переклади з іноземних мов, тексти для нот, театральні вистави і публічні читання, наказувалося посилити нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою, та щоб з бібліотек було вилучено українські книги українською мовою. Навіть з російськомовних текстів цензори викреслювали слово «Україна», замінюючи його – «Малоросія».

Радикалізація українського руху. Після такого удару провідні діячі Київської громади виїхали в еміграцію. Михайло Драгоманов у 1878 – 1882 рр. видавав у Женеві журнал «Громада». У «Передньому слові до Громади» (1878) він виклав програму федералізації Російської й Австро-Угорської імперій, що забезпечило б українським землям автономні права. Здійснення драгоманівської програми було можливе лише за умов подальшої лібералізації російського режиму. Але на початку 80-х рр. після короткого періоду лібералізації наступив час реакції. 80-ті рр. XIX ст. увійшли в історію національного відродження на східноукраїнських землях як «мертві роки». Основні його здобутки обмежувалися культурною й науковою галузями. У 1882 р. у Києві почав видаватися російськомовний журнал «Киевская старина», в якому друкувалися українознавчі матеріали.

«Братство тарасівців». Першою українською політичною організацією, що стояла на засадах самостійності України, було «Братство тарасівців», яке нелегально виникло в Полтаві 1891 р. Його заснував невеликий гурт українських студентів, які на могилі Т.Шевченка поклялися поширювати серед українського народу безсмертні ідеї Кобзаря. Засновниками цієї організації були І. Липа, М. Міхновський та В. Шемет. Свої погляди тарасівці виклали в політичній декларації «Конфесіон де фуа («Вірую») молодих українців», опублікованій у львівському часописі «Правда» 1893 р. Провідні положення цього документа: визнання Російської імперії окупантом України, який знищив усі політичні і культурні надбання українського народу й далі поневолює його, вимога повної державно-політичної незалежності України, важливість політичного моменту в роботі серед народу, усвідомлення того, що справедливе розв'язання соціального питання можливе тільки за умови досягнення державної суверенності України. Діяльність «Братства тарасівців» тривала недовго до 1898 р. Ча-

стину тарасівців було арештовано і засуджено, а над іншими членами організації встановлено поліцейний нагляд.

II. Західна Україна в складі Австро-Угорщини

Адміністративний поділ. Внаслідок першого поділу Польщі (1772) до складу Австрійської монархії були включені Галичина, частина Волині і Поділля; у 1775 р. до Австрії була приєднана Буковина. Протягом XVI-XVII ст., під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох віків не жило спільним політичним життям з рештою українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

Україна в умовах реформ «освіченого абсолютизму»

Політика просвітництва. Австрійські правителі бачили у західноукраїнських землях, насамперед, джерело для поповнення державної казни та армії. Але водночас вони змушені були подбати про забезпечення там хоча б елементарної соціальної справедливості та порядку. Тим більше, що австрійська імператриця Марія-Тереза (1740-1780) та її син Йосиф II (1780-1790) провадили політику просвітництва, яка мала на меті покращити матеріальне становище жителів імперії, дати їм освіту, урівняти їх (наскільки це можливо) у правах, щоб зробити свідомими громадянами та надійними платниками податків. Суспільство таких громадян, згідно з засадами Просвітництва, мало служити гарантією могутності імперії. Одним із головних об'єктів реформаторської політики стала Галичина, як найбільша та дуже відстала провінція.

Аграрна реформа. Найактуальнішою для галицького населення була аграрна реформа. Тому в 1781 - 1782 рр. Йосиф II наказами проголосив низку змін у цій сфері, які передбачали: 1) звільнення селян з особистої залежності від поміщиків; 2) передання права здійснення суду над селянами від пана до спеціально призначеного державного чиновника; 3) заборону збільшувати поміщицькі землеволодіння за рахунок «прирізки» селянських земель; 4) чітке визначення розміру панщини – до 30 днів на рік; 5) заборону проживати у селі лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством тощо.

Церковна реформа. Важливою була церковна реформа (1770 - поч. 1780-х рр.). На момент входження Галичини до складу Австрійської монархії греко-католицька церква перебувала в глибокому занепаді. Місцева католицька ієрархія трактувала її як другосортну. Реформа передбачала: 1) зрівняння прав католицької, протестантських і греко-католицької церков та забезпечення віруючим цих віросповідань однакових можливостей вступу до університетів та на державну службу, купівлі-продажу землі тощо; 2) підпорядкування церкви державі та надання священникам статусу державних службовців з відповідною платнею; 3) заборону місцевій верхівці римо-католицької церкви перетягувати греко-католиків на латинський обряд та вживати термін «уніат», що мав образливий підтекст.

Освітня реформа. З церковною була пов'язана освітня реформа, яка передбачала: 1) ліквідацію ордену єзуїтів (1773) і його домінування у навчальних закладах та відкриття у Львові на місці єзуїтської колеції університету (1784); 2) відкриття греко-католицьких семінарій для навчання українського духовенства, зокрема у Відні, Львові, Ужгороді; 3) запровадження системи початкових і середніх шкіл (1777), причому на рівні початкової школи навчання для дітей мало проводитися рідною мовою.

Реформаторська діяльність Марії-Терези та Йосифа II була на той час прогресивним явищем. Однак вже незабаром прогресивні нововведення було зведено нанівець наступними австрійськими правителями - Леопольдом II (1790-1792) та Францом (1792-1835).

Початок національного відродження

Перше покоління будителів. Поряд із усвідомленням необхідності боротьби за соціальні та економічні права на західноукраїнських землях протягом перших десятиліть XIX ст. формується національний рух. Під впливом політики «освіченого абсолютизму», нових європейських течій у Галичині з'являється перше покоління будителів, яке належало до майже виключно середовища греко-католицького духовенства. Центром першої хвилі національного відродження став Перемишль, де навколо перемишльського владики – єпископа Івана Снігурського у 20-30-х рр. згуртувалося невелике коло представників національносвідомої інтелігенції. Вони виявляли значний інтерес до вітчизняної історії, життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва, вживаючи заходів щодо створення початкових шкіл для місцевого населення. До 1832 р. під покровительством І. Снігурського відкрилось бл. 400 шкіл. У 1817-1821 рр. було видано декілька підручників. Одночасно в Галичині з'являються збірки і видання з Наддніпрянської України, перші рукописні копії «Енеїди» І. Котляревського.

«Руська трійця». Справжнє українське національне відродження в Галичині почалося в 30-х рр. XIX ст. під впливом ідей романтизму й слов'янського відродження. Піонерами національного відродження в Галичині стали вихованці Львівської духовної семінарії, члени гуртка «Руська трійця» (1833-1837) Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, які були дітьми священиків і самі стали священиками.

Головне завдання гурток вбачав у тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою «підняти дух народний, просвітити народ». Його члени займалися збирацькою, дослідницькою, видавничою діяльністю, літературною творчістю. Велике значення мала їхня боротьба за утвердження народної мови у національній літературі та впровадження її у повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо.

Найзначнішою заслугою «Руської трійці» було видання наприкінці 1836 р. в Будапешті альманаху «Русалка Дністровая», який складався з фольклорних і власних творів видавців і був написаний народною мовою. Головною тут була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною. Однак з тисячного

накладу до читачів дійшли лише 200 примірників, решту було конфісковано владою, щоб не допустити в краї поширення національної ідеї.

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького з Львівської семінарії, «Руська трійця» розпалася.

Революція 1848-1849 рр. та її вплив на розвиток краю

На початку 1848 р. в ряді європейських країн почалися буржуазно-демократичні революції. Їх невід'ємною складовою стали визвольні рухи багатьох національно-поневоленних народів Східної і Центральної Європи. Звідси пішла назва революції – «Весна народів». Не залишалась осторонь і Австрійська імперія. 13 березня виросли перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію.

Скасування панщини. Враховуючи настрої народних мас, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. 16 квітня 1848 р. цар підписав спеціальний патент, за яким скасування панщини на галицьких землях сталося майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших частинах імперії. Основою реформи був викуп селянських земель державою, який селяни мали відшкодувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р.

Головна Руська Рада. Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р. від імені всіх українців Галичини подали на ім'я царя петицію з низкою демократичних вимог. Зокрема там містилися прохання про уведення української мови у народних і вищих школах; видання державних законів українською мовою, яку урядовці повинні обов'язково знати; щоб було зрівняння в правах духівництво всіх обрядів і надання українцям доступу до всіх державних установ.

У результаті дальшого розвитку революції в Галичині виникли національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духівництва на чолі з перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем, утворили у Львові Головну Руську Раду, що стала першою українською політичною організацією. Як постійно діючий орган, вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом, її друкованим органом стала «Зоря Галицькая» – перша у Львові газета українською мовою.

Діяльність Головної Руської Ради зустріла вороже ставлення з боку Польської Ради Народової, яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками. На противагу Головній Руській Раді 23 квітня 1848 р. було створено «Руський собор», газеті «Зоря Галицька» протиставлено видання «Дневник Руський».

Слов'янський конгрес. Представники українського населення Галичина взяли участь у Слов'янському конгресі в Празі. Головна Руська Рада відіслала своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли незгоди. Українці домагалися поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці – Східну, де переважали українці, й Західну, заселену го-

ловним чином поляками. Однак наступ урядових військ на Прагу перервав роботу конгресу.

Перший австрійський парламент 10 липня 1848 р. почав роботу перший австрійський парламент. Із 383 послів Галичину представляли 96, у т. ч. 39 від українців (27 селян, 9 священиків, 3 світські особи). Українські послы в парламенті поставили вимогу про поділ Галичини, підкріплену 15 тис. підписів. Українські послы-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

Перетворення Західної України на «П'ємонт» національного відродження (друга половина XIX ст.)

Після придушення революції 1848-1849. рр. правлячі кола Австрійської імперії зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цісаря. Зокрема було розпущено парламент та скасовано конституцію. Однак невдовзі Австрія, зазнавши дошкульних поразок на міжнародній арені, пішла на поступки угорцям. Внаслідок австро-угорського компромісу Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-угорську (1867). З українських земель до угорської частини монархії увійшло Закарпаття, а до австрійської – Галичина і Буковина. Крім того, Відень погодився на неофіційний політичний компроміс із поляками, пообіцявши не втручатися в їхню політику в Галичині.

Москвофіли. Фактична передача влади в Галичині полякам настільки паралізувала енергію активних членів українського руху, що вони або зовсім усунулися від громадської роботи, або через розчарування результатами революції 1848 р. почали звертати погляди в бік Москви, сподіваючись на її підтримку. Так у Галичині виник напрям москвофільства. Москвофільську течію, яка серед галицьких, буковинських та закарпатських українців спочатку існувала у мовно-літературній, а згодом суспільно-політичній формі, очолювали Д. Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, А.Добрянський та ін. Хоча москвофіли були за походженням українцями вони виступали проти української мови, силкуючись писати ламаною російською. Москвофіли заперечували існування окремого українського народу, пропагували ідею «єдиної, неділимої російської народності» від Карпат до Камчатки. За таку позицію вони отримували щедрі фінансову підтримку з Росії.

Народовці. Однак москвофільські тенденції викликали сильний опір нової генерації інтелігенції. Група молодих письменників і громадських діячів – В. Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Танячкєвич та ін., продовжуючи демократичні традиції своїх попередників, наприкінці 1861 – на початку 1862 р. заснувала гурток (громаду) у Львові. Саме звідси бере початок народовська (українофільська) течія. Галицькі народовці виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, створення єдиної літературної мови, обстоювали ідею окремішності українського народу. Поряд із цим вони залишалися лояльними до австрійської влади. Першим їх друкованим органом був журнал «Вечорниці», який виходив протягом 1862-1863 рр.

«Просвіта». Зокрема, важливою подією суспільно-політичного життя Галичини стало створення в 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнього товариства «Просвіта». Першим його головою став учитель гімназії А. Вахнянин (1868-1870).

У 70-80-х роках ХІХ ст. «Просвіта» відіграла провідну роль у громадському та політичному житті Галичини. У містах та містечках краю діяли філії товариства, які ідейно та організаційно об'єднували численні місцеві осередки. «Просвіта» вела досить широку видавничу діяльність. Свою діяльність товариство здійснювало переважно на громадських засадах. Правда, за невелику плату доводилося наймати службовців філій та крайового товариства, а також деяких керівників художніх колективів. Кошти на просвітницьку діяльність здебільшого збиралися з членських внесків, різних платних заходів, а також пожертвувань меценатів.

Товариство ім. Т.Шевченка. За таких умов на хвилі національного відродження у Львові в 1873 р. виникає Товариство ім. Т. Шевченка, яке підтримали народовці. Задумане як осередок розвитку української мови та літератури, товариство поступово перебирало на себе роль лідера у формуванні української науки, перетворювалося у першу новітню українську академію наук. Переломним для товариства був 1892 р., коли воно за новим статутом трансформувалося в Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Відтоді, крім гуманітарних наук, набувають розвитку в межах НТШ більш як двадцять наукових комісій і такі дисципліни, як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Основним науковим органом товариства стали «Записки НТШ». Було започатковано низку періодичних видань – перших за нашу історію україномовних журналів у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук.

Серед засновників товариства — письменник О. Кониський, філолог О. Огоновський, перший голова товариства К. Сушкевич, етнограф В. Шухевич, фізик І. Пулюй. Особливі заслуги перед НТШ має його багатолітній голова – Михайло Грушевський. Він реформував товариство на зразок національних академій, розгорнув багатопрофільну наукову роботу його секцій та безпрецедентну за масштабами видавничу діяльність.

Радикальний рух. Останнє десятиліття ХІХ ст. стало переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням в цей час у Галичині українських політичних партій, національна ідея виходить за межі суто інтелігентського середовища і проникає вглиб суспільства. Галичина, попри власні важкі умови національного й економічного існування, стає центром українського руху, в т. ч. й по відношенню до східноукраїнських земель, відіграючи роль полігону, де удосконалювалися засоби національно-культурного та суспільно-політичного відродження українського народу.

У жовтні 1890 р. у Львові була створена перша українська політична партія – Русько-українська радикальна партія. Від самого початку в її середовищі існували протиріччя між «старими» і «молодими» радикалами з приводу характеру партії. Перші, репрезентовані І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким, були прихильниками ідей М. Драгоманова, який, висуваючи програму федералізації Російської і Австро-Угорської імперій, фактично заперечував потребу

створення самостійної української держави. У той самий час другі – В. Будзиновський, Ю. Бачинський, С. Вітик, М. Ганкевич, В. Охримович та ін. виступали за негайне уведення в максимальну частину програми партії вимоги створення власної національної держави, а в мінімальну — положення про поділ Галичини на українську та польську частини. Після кількарічних суперечок перемогла «молодь». В кінці грудня 1895 р. на IV з'їзді радикалів ідея політичної самостійності врешті була внесена в програму партії. Було також усунуто з програми положення про автономію Галичини та замінено його вимогою утворити окрему українську область зі Східної Галичини і Північної Буковини.

Отже, вперше в історії українського руху постулат політичної самостійності України було включено в програму окремої партії.

Здобутки національного руху. Широкі кола українства Галичини усвідомлювали свою окремішність і поступово переходили до примату національної ідеї.

У 1898 р. на всенародному вічі у Львові з нагоди 50-річчя скасування панщини в Галичині, усі українські політичні угруповання зійшлися на принципі самостійності української нації. Це, по суті, була перша міжпартійна платформа на самостійницькому ґрунті.

У кін. ХІХ ст. Русько-українська радикальна партія пережила кризу. Намітилися суперечливі тенденції, суть яких полягала в тому, що поруч з розгортанням радикального дедалі більше виявлялася політична диференціація в її лавах. Внутріпартійна боротьба викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, яку очолили М.Павлик, К. Трильовський, Ю. Бачинський, соціал-демократичну на чолі з Р. Ярославичем, М. Ганкевичем та національно-демократичну, якою керували І. Франко, Є. Левицький, В. Будзиновський. У результаті, в 1899 р. з'явилося ще дві партії: національно-демократична та соціал-демократична.

На Різдво 1900 р. Народний Комітет, як керівний орган Української національно-демократичної партії (УНДП), опублікував першу відозву до народу. У ній наголошувалося: «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну, культурну державу». Ці слова, як і програма УНДП, припали до вподоби багатьом галицьким українцям. Вже незабаром національні демократи, відкриваючи свої осередки на місцях та розгортаючи широку політичну діяльність по всьому краю, стали домінуючим чинником українського життя в Австро-Угорщині.

На самостійницьких позиціях стояла й Українська соціал-демократична партія (УСДП). Її друкований орган «Воля» писав, що метою українських соціал-демократів є «вільна держава українського люду, українська республіка». УСДП, як і УНДП, також вийшла з лона радикальної партії, перша була в ній лівим крилом, а друга правим.

Отже, на зламі століть незалежницькі ідеї починають захоплювати чимраз ширші кола західноукраїнського суспільства. Галичина, що з легкої руки Є. Чикаленка дістала назву «українського П'ємонту», внаслідок напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів та при істотній інтелектуальній та фінансовій допомозі зі Східної України, стала тим міс-

цем, де генерувалася ідея національного визволення та возз'єднання всіх українських земель.

Поняття та терміни

Абсолютизм – форма державного правління, за якою монарху належить необмежена верховна влада.

Громади – напівлегальні гуртки, що з'явилися на початку 60-х років XIX ст. До них входили представники української інтелігенції. Займалися переважно культурно-просвітницькою діяльністю: несли в народ знання, пропагували українську національну ідею, ставили перед владою культурні вимоги.

Губернія – основна адміністративно-територіальна одиниця в Росії з 1708 р. Поділялася на повіти.

Намісництво – у Російській імперії в 1775 – 1796 рр. – адміністративно-територіальна одиниця з 2-3 губерній на чолі з намісником, пізніше система управління національними окраїнами.

П'ємонт — історична область Італії, яка в середині XIX ст. стала центром національного об'єднання.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте соціально-економічну ситуацію в Наддніпрянській Україні в дореформений період.
2. Антифеодальні рухи в Україні першої половини XIX століття.
3. Національний рух у Наддніпрянській Україні після реформ 1860 – 1870 рр.
4. „Руська трійця” та її значення для українського відродження.
5. Особливості реформ 1848 р. на західноукраїнських землях.

Теми рефератів

1. Декабристи та їх діяльність в Україні
2. Кирило-Мефодіївське товариство
3. Реформи 1860 – 1870-х років та їх наслідки для економічного розвитку Наддніпрянської України.
4. Початок національного відродження в західноукраїнських землях. „Руська трійця”.
5. Михайло Драгоманов.

Література для поглибленого вивчення теми

1. Бойко О.Д. Історія України: Навч. посібн. – 2-ге вид., доп. – К., 2002.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. – К., 1997.
3. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. / За ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернатива, 1997.
4. Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначних її діячів. – К., 1991.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1993.

Тема 7. НА ШЛЯХУ ДО ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА ПОЧАТКУ XX ст. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – 1920 рр.)

- 1. Українська Центральна Рада**
- 2. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського**
- 3. Директорія УНР**
- 4. Спроба державотворення в Західній Україні**

Українська Центральна Рада

Крах самодержавства та створення Української Центральної Ради. Коли спалахнула Російська революція, вона одразу перекинулася на національну периферію імперії. 12 березня 1917 р. в Петрограді виникли одразу два політичних центри – Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів та Тимчасовий комітет Державної Думи.

З перемогою Лютневої революції та створенням Тимчасового уряду в Петрограді, на місцях, в т.ч. в Україні, почалося формування нових органів влади. Представники російських правих партій в Україні утворили Виконавчий комітет, який став представником Тимчасового уряду в Києві. Паралельно формувалися Ради робітничих і селянських депутатів. Усього протягом березня 1917 р. в Україні виникло понад 170 рад.

Користуючись революційними настроями, товариство українських поступовців 17 березня вирішило створити Об'єднавчий центр. 20 березня на зборах українських організацій та політичних партій Києва було ухвалено сформувати Українську Центральну Раду (УЦР). Головою нового уряду обрали професора М. Грушевського, який на той час ще перебував у засланні.

Для того щоб закріпити за собою більше авторитету як керівної установи цілого краю, ЦР вирішила скликати Український національний конгрес, який мав вирішити і затвердити основні лінії української політики і надати ЦР право керівного органу. Український національний конгрес зібрався 19 квітня 1919 р. Головним питанням, навколо якого точилися дебати, було питання автономності та перебудови Росії на федеративну демократичну республіку. Делегати обрали 150 членів ЦР і величезною більшістю голосів переобрали головою М. Грушевського, а його заступниками обрали С.Єфремова та В. Винниченка. Конгрес ще вище підніс авторитет Центральної Ради, визнавши її представницьким, законодавчим органом України.

Ставши провідною силою всього українського народу УЦР направила в Петроград для переговорів з Тимчасовим урядом делегацію на чолі з В. Винниченком. Висловивши свою прихильність до Тимчасового уряду, вона запропонувала надати широку автономію Україні в межах федеративної Росії, утворити при Тимчасовому уряді посаду комісара в українських справах, призначити крайового комісара для всієї України, провести українізацію армії, навчальних закладів, призначити на урядові пости в Україні людей, які володіють українською мовою, звільнити політичних в'язнів.

Але Тимчасовий уряд заявив, що не може визнати ЦР виразником волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України. Уряд лише погоджувався визнати право викладання української мови у початкових (народних) школах і запровадження її як окремої дисципліни у середніх школах, з тим, щоб російська мова залишалася викладовою у середніх та вищих школах.

Перший Універсал Центральної Ради Щоб і надалі відігравати роль найвпливовішої сили в Україні, Центральна Рада 23 червня 1917 р. видала Перший Універсал до українського народу. Основні положення, зафіксовані в I Універсалі, були такими: автономія України в складі Росії; право законодавчої ініціативи; необхідність загальнонародних, рівних, прямих виборів шляхом таємного голосування до законодавчого органу – Всенародних українських зборів (сейму); відмова передавати певну частину податку до центральної російської скарбниці, уведення українського податку; заклик до згоди і порозуміння між представниками усіх національностей, що мешкали в Україні.

Після проголошення I Універсалу було утворено Генеральний секретаріат Центральної Ради — виконавчий орган, уряд автономної України, який очолив Володимир Винниченко.

Стан справ в Україні занепокоїв російські офіційні кола в Петрограді. В Росії раптом зрозуміли, що ті або інші їхні рішення вже не мають жодного значення. Розв'язання важливих проблем власного життя український народ брав на себе.

Другий Універсал Через два тижні до Києва прибула російська урядова делегація у складі О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Після тривалих нарад сторони досягли компромісу. Петроградські міністри погодилися, що ЦР має виробити статут автономії України з умовою, що він буде поданий на останню санкцію до Петрограду; зобов'язувалися забезпечити схвалення урядом Генерального Секретаріату як „найвищого крайового органу управління на Україні”. Склад секретаріату затверджувався урядом, а ЦР поповнювався представниками національних меншин. Вона зобов'язувалася відмовитися від самочинного уведення автономії і погоджувалася чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими установчими зборами. Результати досягнутих домовленостей були оформлені, як Другий Універсал, виданий 16 липня 1917 р.

Отже, тези про волю України і про те, що український народ сам творитиме своє життя, проголошені в I Універсалі, у II були фактично заперечені. Цей політичний компроміс ослабив авторитет Центральної Ради, посіяв у свідомості людей недовіру до свого парламенту.

Інструкція Тимчасового уряду. На підставі домовленостей з міністрами Тимчасового уряду ЦР уклала «Статут Вищого Управління України». Однак новий кабінет міністрів Росії на чолі з О. Керенським не затвердив його, і замість Статуту було отримано Інструкцію Тимчасового уряду, в якій права автономії України значно зменшувалися. До компетенції Генерального секретаріату не входили військові справи, транспорт, міжнародні зв'язки, продовольчі справи, пошта й телеграф. Призначати урядовців він теж не міг. До сфери влади Се-

кретаріату входили лише 5 із 9 українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і частково Чернігівська.

Петроград визнавав Генеральний Секретаріат, але як орган російського уряду. УЦР взяла інструкцію до відома, але не погодилася на обмеження, які містилися в ній.

Однак 7 листопада влада раптово змінилася – більшовики скинули уряд. Спочатку ЦР обрала позицію нейтралітету по відношенню до більшовицького перевороту, вважаючи Тимчасовий уряд своїм головним противником. Генеральний Секретаріат дав негативну оцінку, лише коли стало зрозуміло, що розгромом сил Тимчасового уряду більшовики не обмежаться і домагатимуться всієї повноти влади в Україні.

Третій Універсал. Під тиском обставин ЦР пішла на рішучий крок. 20 листопада 1917 року вона видала III Універсал, яким проголосила створення Української Народної Республіки (УНР) у складі майбутньої федеративної Росії.

III Універсал передбачав широку програму дій, а саме:

- до скликання Установчих зборів вся влада належить УЦР і Генеральному Секретаріату України;
- ліквідація приватної власності на землю;
- забезпечення демократичних свобод: слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і помешкання;
- установлення 8-годинного робочого дня;
- скасування смертної кари і здійснення у майбутньому судової реформи;
- надання національно-персональної автономії національним меншинам;
- ЦР зобов'язувалася якнайшвидше підписати мир з Німеччиною та її союзниками.

У документі було визначено державні кордони УНР, які охоплювали Харківську, Катеринославську, Херсонську губернію та Таврію. Питання приєднання інших земель – Холмщини, частину Курської та Воронежської губернії, де українське населення становило більшість, мало бути розв'язане згідно з волею їх мешканців.

Протягом першого місяця після більшовицького перевороту в Петрограді Центральна Рада користувалась в Україні найбільшим впливом. У цій ситуації більшовики зробили спробу здобути владу шляхом скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Та коли він 17 грудня 1917 р. почав у Києві роботу, виявилось, що із 300 діючих в Україні рад на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тис. учасників з'їзду становили селяни. З'їзд висловив довіру Центральній Раді.

Утворення Української Радянської Республіки Делегати-більшовики чисельністю 124 чол. не підкорилися рішенням більшості з'їзду і покинули його, переїхавши до Харкова. На противагу Українській Народній Республіці в Харкові було проголошено утворення Української Радянської Республіки (певний час вона також називалася Українською Народною Республікою) та її уряду – Народного секретаріату, до складу якого увійшли Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд

негайно визнав Україну федеративною частиною Росії, поширив на її території чинність декретів російського Раднаркому (Ради народних комісарів – уряду Радянської Росії) і скасував усі закони й розпорядження ЦР. Народний секретаріат дозволив також вивозити хліб з України до Росії.

З-за спини маріонеткового Харківського уряду більшовики могли тепер здійснювати наступ на Україну, не наражаючись на звинувачення в інтервенції.

Таким чином, на території УНР існували два уряди і обидва заявляли, що вони – українські й робітничо-селянські.

У цих умовах 17 грудня 1917 р. УЦР одержала Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради з Петрограду, за підписом В. Леніна і Л. Троцького. Відповідно до нього УЦР повинна була визнати радянську владу і виконати такі ультимативні вимоги:

- 1) відмовитися від створення Українського фронту;
- 2) не пропускати військові частини з фронту на Дон та Урал;
- 3) допомагати військам більшовиків на Південному фронті в боротьбі з генералом О.Каледіним;
- 4) призупинити роззброювання радянських полків і червоногвардійців в Україні.

Центральна Рада 18 грудня 1917р відхилила ультиматум, після чого війна між більшовицькою Росією та УНР стала неминучою.

Війна Радянської Росії проти України Всього проти УНР виступили три більшовицькі російські армії. А Україну, фактично, не було кому захищати. Понад мільйон солдатів українізованих частин колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, було демобілізовано. Крім окремих частин добровольців, Україна в кінці грудня 1917 р. майже не мала війська.

Дуже швидко було захоплено Харків, Полтаву, Чернігів. Протягом січня 1918 р. більшовики зайняли Лівобережну Україну. Величезна трагедія розігралася під час оборони студентами підступів до Києва, під Крутами. Бій під Крутами закінчився перемогою більшовицьких військ, які отримали вільний доступ до Києва.

9 лютого 1918 р. червоноармійці зайняли Київ і вчинили там криваву розправу. Розпочався „червоний терор”. Більшовики розстрілювали всіх, хто мав будь-яке відношення до Центральної Ради і тільки за те, що вони свідомі українці. Місто було залите кров'ю.

Четвертий Універсал. Напередодні вступу до Києва радянських військ було проголошено IV Універсал. Основні положення цього документа були такими:

- УНР проголошувалася самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою українського народу;
- УНР встановлювала мирні взаємовідносини із сусідніми державами – Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та ін.;
- УЦР виступала від імені народу України до скликання Українських Установчих Зборів;

- Генеральний Секретаріат був перейменований на Раду Народних Міністрів;
- урядові доручалося закінчити мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, укласти з ними мир;
- передбачалися демобілізація армії та створення народної міліції, запровадження суворого контролю над банками, навесні – роздача землі селянам без викупу.

Але навіть у цьому документі цілковито не відкидалась ідея федерації: тільки Українські Установчі Збори мають остаточно вирішити питання „про федеративний зв’язок з народними республіками колишньої Російської держави”.

9 лютого 1918 р., саме того дня, коли війська М.Муравйова захопили Київ, було підписано мирний договір між УНР і державами німецького блоку. Підписана угода передбачала:

- установлення кордонів (кордон між УНР та Австро-Угорщиною пролягав по лінії Хотин-Гусятин-Збараж-Броди–Сокаль, майже вся Холмщина; Підляшшя поверталися УНР);
- відмову від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною;
- взаємний обмін військовополоненими;
- взаємний обмін надлишками промислових та сільськогосподарчих товарів;
- установлення взаємних митних пільг;
- налагодження дипломатичних відносин.

За збройну допомогу Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії Радянської Росії УНР зобов’язувалося поставити їм до липня 1918р. значну кількість продовольства.

2 березня 1918 р. українські війська за допомогою німецьких підрозділів увійшли в Київ. УЦР заявила, що продовжуватиме попередню соціально-економічну політику, зокрема земельну. Але присутність окупаційної армії не давала можливості дотримуватися попередньої програми.

Неефективність політики УЦР призводила до гострих конфліктів між нею і австро-німецькою військовою адміністрацією. Розуміючи, що ЦР не може гарантувати централізованої влади, стабільних поставок продовольства, німецьке командування почало схилитися до пошуків альтернативної влади.

29 квітня 1918 р. ЦР зібралася на останнє, як виявилось, засідання, на якому ухвалила Конституцію УНР, змінила земельний закон і обрала М. Грушевського Президентом України. Після цього Центральну Раду, яка не зробила навіть спроби опору, розігнали німецькі війська.

Українська держава гетьмана Павла Скоропадського

Зміна влади. Головним центром опозиції була Українська Народна Громада (УНГ), яка об’єднала у своїх лавах землевласників, військових, зокрема козаків вільного козацтва й офіцерів 1-го Українського корпусу. Після пого-

дження кандидатури з німцями 29 квітня 1918 р. відбувся в Києві Всеукраїнський хліборобський з'їзд, який проголосив П. Скоропадського гетьманом України. Внаслідок безкровного державного перевороту ЦР була розпущена і була утворена Українська держава. Суттю перевороту було шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну, подолати дезорганізацію і деградацію суспільства.

Внутрішня політика. Незважаючи на те, що в руках Скоропадського зосереджувалась вся верховна влада, однак у перспективі повноваження гетьмана мав обмежити законодавчий орган – сейм України. Найвищою державною інстанцією став Державний сенат.

За кілька місяців було створено новий адміністративний апарат. Випробуванням для політики гетьмана було аграрне питання. З перших днів діяльності гетьманський уряд вживав заходів щодо нормалізації становища на селі. Тимчасові правила про земельні комісії зобов'язували селян повернути поміщицьке майно і відшкодувати збитки, яких вони завдали великим землевласникам. У жовтні 1918 р. було створено вищу земельну комісію, яку очолив П. Скоропадський. На початку листопада було підготовлено проект аграрної реформи, що передбачав примусовий викуп державою великих земельних володінь і розподіл їх між селянами – не більш як 25 десятин на двір.

У фінансовій сфері було налагоджено грошовий обіг, уведено гривню, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії тощо. Уряд П. Скоропадського вдалося відновити свободу торгівлі і підприємницької ініціативи. Було налагоджено широкий збут товарів за кордон.

Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано і зміцнено державний флот. Посилено дисципліну на виробництві, але водночас скасовано 8-годинний робочий день.

Чимало труднощів виникло при спробі створити збройні сили Гетьманату замість демобілізованих військових підрозділів Центральної Ради. Відроджувався Чорноморський флот. Уряд, з одного боку, побоювався, що загальна мобілізація може привести до армії збільшовичені елементи. З іншого боку, справу гальмувала німецька військова адміністрація. Вона запевняла гетьмана, що для захисту України досить німецьких та австро-угорських військ. Загалом, українське військо того часу нараховувало близько 65 тисяч чоловік, хоча планувалося створити 300-тисячну армію.

Чималих успіхів досягнуто в галузі культури та освіти: було відкрито понад 15 українських гімназій; створено державні українські університети у Києві і Кам'янець-Подільському; засновано у Києві Державний український архів; Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Український театр драми й опери, Українську національну бібліотеку. 14 листопада 1918 р. відбулося урочисте відкриття Української Академії Наук, яку очолив В. Вернадський.

На Церковному соборі у Києві 20 червня – 11 липня 1918 р. утворено Українську автокефальну православну церкву на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Аналізуючи всі реформи, проведені за такий короткий термін, стає зрозумілим чому сучасники П. Скоропадського та історики констатують факт певного економічного та культурного піднесення України періоду гетьманату.

Зовнішньополітичний курс гетьманської держави. Те, що П. Скоропадський після державного перевороту став авторитарним правителем, ще не означало свободу вибору і здійснення зовнішньополітичного курсу. Завдяки зусиллям талановитих особистостей на чолі зовнішньополітичного відомства вдалося реалізувати об'єктивні можливості, що існували на той момент, для входження України в європейський простір, як повноправного суб'єкта міжнародного життя.

Якщо в добу ЦР УНР де-юре визнали чотири держави – Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина, Туреччина, то в добу гетьманату до них додалися ще вісім. Це чотири національно-державних утворення колишньої Російської імперії: Азербайджан, Грузія, Дон, Кубань і чотири центральноєвропейські країни Польща, Румунія, Фінляндія і Швейцарія.

Окрім того, де-факто було започатковано зносини ще з вісьмома державами: Бельгією, Вірменією, Голландією, Грецією, Данією, Норвегією, Персією і Швецією. В 11 країнах встигли відкрити постійні дипломатичні представництва Української держави. В Україні було відкрито 33 консульських установи 20 держав. Більше тридцяти консульств було відкрито на теренах колишньої Російської імперії, в тому числі в РРФСР, зокрема генеральні консульства в Петрограді та Москві.

У системі зовнішньополітичних пріоритетів на перше місце висувалось завдання реалізації “хлібного миру” з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Для України це виливалося в селянську війну проти режиму й окупантів, у масовий страйковий спротив робітників.

Одним із напрямків зовнішньої політики було вирішення питання про прилучення Криму. Після німецької окупації владу в Криму захопили російські й татарські політичні сили. Новий уряд дотримувався загальної орієнтації на єдину і неподільну Росію. Тоді гетьманський уряд вирішив вдатися до економічної блокади півострова. На переговорах було вироблено умови **прелімінарного** договору: у складі Української держави Крим дістав широку автономію, свій крайовий сейм, територіальне військо, при Раді Міністрів запроваджувалась посада статс-секретаря у справах Криму. Проте довести до кінця справу не вдалося – гетьманат упав.

Важливу роль для України відігравали відносини з Росією. 3 березня 1918 р. між центральноєвропейськими державами і РРФСР договором Радянська Росія зобов'язалась укласти з Україною мирний договір і визнати Берестейській договір між УНР і Четвертним союзом, звільнити територію України від червоногвардійських військ і припинити будь-яку пропаганду проти суверенної держави. 12 червня між Україною і РСФРР було підписано угоду про попередні умови переговорів, що стала рівнозначною установленню перемир'я. Передбачалося негайно розпочати переговори про укладення мирного договору.

Але Москва не могла змиритися з дружнім ставленням Української держави до Великого Війська Донського на чолі з генералом П. Красновим, адмініст-

ративно-державного утворення, яке було плацдармом білого руху та фактичним установлення контролю Української держави над Кримом.

Поразка Четвертого союзу у війні, розпад Австро-Угорщини, демократична революція в Німеччині і, як наслідок, виведення з України окупаційного війська, поставили перед гетьманом питання про нових союзників. Єдиний порятунок вбачалося у “нерадянській Росії”, тобто в білій армії, оплотом якої стали суміжні території Дону й Кубані. У такій складній ситуації, П. Скоропадський взяв на себе ініціативу щодо відновлення єдиної й неподільної Росії. Але ці та інші маневри, покликані змінити зовнішньополітичну орієнтацію Української держави не мали успіху. Розпочате Директорією антигетьманське повстання набуло широкомасштабного характеру і під ударами його режим упав.

Директорія УНР

Антигетьманське повстання. Проголошення федерації з білогвардійською Росією викликало обурення серед широких верств українства. Представники соціалістичних партій, зібравшись 13 листопада 1918 р. в Києві, у будинку Міністерства шляхів, обрали Директорію на чолі з В. Винниченко – тимчасовий орган для керівництва повстанням проти гетьмана. За кілька тижнів боїв війська Директорії оволоділи столицею Української Держави.

Внутрішня політика Директорії Політичний рух нового режиму не відзначався послідовністю. Після приходу до влади Директорії в Україні була відновлена не тільки попередня назва держави, а й республіканська форма державного устрою; чинність усіх законів УНР.

Програму діяльності нової влади було сформульовано в Декларації, виданій 26 грудня 1918 р. Одне з основних положень цього документа – обіцянка експропріювати державні, церковні й великі приватні землеволодіння і перерозподілити їх серед селян. Відзначалось, що уряд представлятиме інтереси робітників, селян і трудової інтелігенції, а великі промисловці та землевласники будуть позбавлені виборчих прав. Місцева влада мала належати трудовим радам селян, робітників і трудової інтелігенції. Перед Директорією стояли складні завдання внутрішньої політики: впровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, передання землі трудовому селянству та ін. Своєрідний парламент – Трудовий Конгрес мав формуватися з депутатів від селян, робітників, трудової інтелігенції, а також залізничників та поштовиків. Через зайвий радикалізм Директорія залишилася без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату – тих, без кого нормальне існування держави просто неможливе.

Функції вищого виконавчого органу УНР, згідно з наказом Директорії від 26 грудня 1918 р., покладалися на Раду народних міністрів. Найголовнішою проблемою та запорукою всіх невдач було те, що здійснюючи революційну перебудову, діячі Директорії не мали чіткого уявлення чим їх замінити.

Лідери Директорії з перших днів зосередили особливу увагу на творенні нових збройних сил, які були б позбавлені повстанської стихії, а також свідомо

відстоювали і захищали б українську справу. Армію УНР, згідно зі законом від 27 листопада 1918 р., стали комплектувати шляхом масової мобілізації чоловічого населення віком від 20 до 35 років (офіцерів – до 43 років), яке свого часу перебувало на дійсній військовій службі. Вже в листопаді Збройні сили Директорії налічували 150 тис. бійців і командирів.

Особливістю судової влади за часів Директорії було те, що поряд із цивільними судовими установами, які залишалися в спадщину від імперії та гетьманату, запроваджувалися надзвичайні військові суди. Засновані 22 листопада 1918 р. за наказом С.Петлюри військово-польові суди здійснювали військове судочинство в збройних силах УНР. Вони створювалися при всіх військових частинах у складі прокурора, двох офіцерів, двох козаків та секретаря, що затверджувалися наказом місцевої військової влади. Інститут військово-польових судів використовувався не лише для підтримання дисципліни і боєздатності армії, а й для викорінення контрреволюції, боротьби зі спекуляцією, ворожою агітацією, мародерством, грабунками тощо. Директорії, як і Центральній Раді, не вдалося виробити чіткої процедури творення й ухвалення законодавчих норм, систематизувати й кодифікувати їх.

Продовольче питання впродовж усього періоду визвольних змагань було одним із найболючіших. Наявність кількох армій, які вели бойові дії на території України, рвали звичні економічні зв'язки. налагоджений обмін між містом і селом. Політичні режими, змінюючи один одного, для подолання продовольчої кризи обирали два засоби: боролися проти спекуляції і намагалися запровадити регульовану хлібну повинність.

Директорія продовжила практику реквізицій, але спочатку установлювалися диференційовані норми хлібоздачі. Коли становище уряду погіршилося, він пішов на різке підвищення норм. За здані продукти передбачалося грошове відшкодування, яке не відповідало їх реальній вартості. Якщо порушувався термін здачі продуктів, їх вилучали без належної оплати, а за приховування стягувався великий штраф. Всі ці заходи дозволили Директорії утримувати військо та державний апарат.

Важливим було розв'язання й аграрного питання. 8 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про землю, майже аналогічний закону Центральної Ради. Він закріплював скасування приватної власності на землю, ліси та надра, перехід їх у власність держави. Питаннями проведення аграрної реформи на місцях займалися земельні управи. Кожне господарство мало одержати в користування не менше 5-6 десятин. Директорія бережливо ставилася до високопродуктивних господарств, які не дробилися, а передавалися трудовими спілками.

Промислова політика Директорії на думку багатьох дослідників, мала скоріше декларативний, а ніж практичний характер. До конкретних кроків, які певною мірою позначилися на стані фінансів, можна віднести уведення грошової одиниці – гривні (26 січня 1919 р.), а також спробу отримання додаткових надходжень до скарбниці після запровадження закону “Про надзвичайний одноразовий податок” від 31 травня 1920 р.

На початку 1919 р. Міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети, план першочергової допомоги безробітним,

розглянуло питання про конфлікти, що виникли в результаті закриття низки промислових підприємств. Готувалися деякі законодавчі акти для поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах України. Однак всі ці задуми так і залишилися теоретичними. В економіці уряд УНР продемонстрував неспроможність подолати кризові явища. Обидва політичні режими – Директорія і Центральна Рада – не змогли забезпечити соціально-економічні перетворення, віддавши перевагу політичній сфері.

Зовнішньополітична діяльність. Якщо уряд П. Скоропадського, зв'язаний Брест-Литовськими угодами, не мав можливості обирати своїх партнерів, то у Директорії з'явилась альтернатива: Антанта чи радянська Росія.

Прагнучи стати рівноправним партнером, Директорія розраховувала на відповідну реакцію західної дипломатії. А у плани Антанти не входила підтримка сепаратистських, відцентрових рухів на території колишньої Російської імперії, що не лише була союзником у війні, а й мала значні боргові зобов'язання перед Заходом. Тому країни альянсу були зацікавлені в реставрації “єдиної і неділимої” централізованої Росії, що мало забезпечити передбачуваність подій у цьому регіоні й зберегти їх економічний вплив.

Серед керівництва УНР поглибився розкол у питанні про вірогідних союзників і напрямки співробітництва з ними. Тоді як В. Винниченко та В. Чехівський відстоювали лінію на порозуміння з більшовиками, С.Петлюра й представники військового командування О.Греков, Є. Коновалець, А. Мельник висували аргументи на користь координації дій з Антантою. Під впливом більшості делегатів трудового конгресу, а також у зв'язку з наступом більшовиків на Київ, всі схилилися на бік останніх.

Для переговорів із французьким командуванням було відряджено делегацію на чолі з Марголіним. В Одесі від імені посланців Білорусії, Кубані та Дону було передано заяву французькому командуванню. Її зміст зводився до спроби переконати французів у тому, що найкращим засобом боротьби з більшовизмом є не орієнтація на єдину російську армію, а підтримка збройних сил усіх державних утворень, що стали політичною реальністю після розвалу Російської імперії. Майбутня Російська держава може бути створена як федерація суб'єктів із широкими правами самоврядування на підставі волевиявлення всіх народів.

Французи вимагали реорганізації Директорії, усунення з політичної сцени Петлюри, Винниченка й Чехівського, створення 300-тисячного війська та підпорядкування його французькому командуванню. Але коли мова зайшла про визнання суверенної України, переговори припинилися. Ще декілька спроб налагодити зв'язки з Францією були невдалими.

Складним становищем УНР скористалася Польща. В результаті 21 квітня 1920 р. було підписано українсько-польський Варшавський договір, який передбачав:

1) визнання польським урядом незалежності Української Народної Республіки та Директорії УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою, як верховної влади в державі;

2) установлення українсько-польського кордону, за яким Польща отримувала Галичину, Західну Волинь, частину Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини;

3) зобов'язання Польщі не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України;

4) гарантування національно-культурних прав українського населення в Польщі і польського – в Україні.

Складовою Варшавського договору була українсько-польська військова конвенція, яка передбачала початок спільних військових дій проти більшовиків на території України.

У цьому договорі С. Петлюра вбачав можливість дипломатичного прориву на захід. М. Грушевський оцінював цю угоду як узаконення окупації Польщею Правобережної України та ущемлення її інтересів.

Задоволені результатами переговорів і територіальними надбаннями, поляки не виявили бажання вести активні бойові дії проти більшовицької армії. Командування радянських військ перегрупувало сили і протягом червня-серпня польсько-українські війська було відкинуто за Серет і Дністер. У вересні польсько-українські з'єднання здійснили останню спробу контрнаступом відкинути радянські війська на схід. Це їм частково вдалося. Але в середині жовтня поляки уклали перемир'я з більшовиками. Залишена напризволяще армія УНР відступила з боями за Збруч, де була інтернована поляками.

21 березня 1921 р. Польща й РСФРР уклали в Ризі мирний договір, за яким поляки отримували територіальні здобутки, а в обмін на це визнавали більшовицький уряд УСРР і зобов'язувалися заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включаючи уряд УНР. Це означало завершення доби Директорії.

Спроба державотворення в Західній Україні

Восени 1918 р. Австро-Угорщина опинилася в умовах політичного розпаду. Саме в цей історичний період було здійснено спробу заснувати українську державу і на західних землях. Питання про західноукраїнські землі було одним з головних на переговорах у Бресті. Делегація Центральної Ради їхала з наміром домогтися включення до складу УНР усіх західноукраїнських земель. У результаті переговорів Австро-Угорщина і Німеччина зобов'язувалися передати частину західноукраїнських земель УНР, а решті – надати автономію. Тривалий час цісарський уряд відмовлявся виконувати ці умови.

16 жовтня 1918 р. цісар Карл видав маніфест “До моїх вірних австрійських народів”, в якому обіцяв перетворити Австрію на союз національних держав. «Австрія по волі своїх народів, – зазначалося в цьому документі, – має стати союзною державою, у якій кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм». Тимчасове представництво інтересів окремих народів передавалося Національним Радам, створеним з парламентських послів кожної нації.

Українська Національна Рада Згідно з цим документом, 18 жовтня українські парламентарі з Галичини й Буковини утворили у Львові Українську Національну Раду, яка мала представницькі функції. Наступного дня Українська Національна Рада оголосила про намір об'єднати західноукраїнські землі в одне ціле – Українську державу. Своїх цілей Національна Рада прагнула досягти виключно мирними засобами.

Поляки також інтенсивно розбудовували власну державу і претендували на територію Західної України. 28 жовтня у Кракові була створена польська ліквідаційна комісія, яка мала розпустити австрійські органи влади і передати всі повноваження польським. У цей критичний момент ініціативу перехопили молоді українські офіцери, які вважали, що мирними засобами добитися визнання Української держави не можливо. У вересні 1918 р. вони утворили Центральний військовий комітет, який об'єднав керівників українських гуртків австрійських військових частин Львова. 30 жовтня Центральний військовий комітет почав працювати як штаб із підготовки повстання. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада українські військові з'єднання взяли під контроль усі головні пункти Львова, над ратушею замайорів блакитно-жовтий прапор. 1 листопада представники австрійських властей у Львові погодилися на передачу влади Українській Національній Раді. В своїй програмі вона обіцяла забезпечити демократичні права всім громадянам, здійснити аграрну реформу, в результаті якої землі великих землевласників будуть передані бідноті, законодавчим порядком увести 8-годинний робочий день, гарантувати охорону праці. До 8 листопада Українська Національна Рада призначила перший уряд Української держави – Тимчасовий Державний Секретаріат, який очолив Кость Левицький. 10 листопада 1918 р. уряд склав присягу і було прийнято назву нової держави – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Поляки не збиралися визнавати таку ситуацію. Польська військова організація, очолювана Юзефом Пілсудським, виступала за відновлення незалежної польської держави, невід'ємною складовою частиною якої вона вважала західноукраїнські землі.

1 листопада почалися збройні сутички між українськими і польськими військами у Львові. На кордоні між Східною Галичиною і власне Польщею під ударами поляків здався Перемишль. Західну частину Буковини зайняли румунські війська, тоді як у Закарпатті зберігали свою владу мадяри. І все ж велика частина Східної Галичини залишалася в руках українців.

22 листопада 1918 р. після повстання поляків у Львові українці змушені були залишити місто. У січні 1919 р. новою резиденцією уряду став Станіслав. Майже протягом усього свого восьмимісячного існування ЗУНР була державою з чотирьохмільйонним населенням, три мільйони якого становили українці. 22-26 листопада на підконтрольних українцям землях було проведено вибори до Української Народної Ради, яка мала бути представницьким і законодавчим органом. Президентом республіки став голова Ради Євген Петрушевич. Цікаво, що поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями вирішили не брати в них участі, щоб не втягуватися в українсько-польський конфлікт. Така ситуація обумовила, що за своїм етнічним складом Рада була майже цілком українською.

Внутрішня політика уряду ЗУНР. Попри запеклу війну західноукраїнській державі вдалося забезпечити на своїй території стабільність і порядок.

До важливих законодавчих актів Народної Ради належать гарантії нових виборчих прав усім громадянам держави, широкі гарантії прав меншин, включаючи їм надання 10% місць у майбутньому парламенті. У західноукраїнській армії був створений стотисячний загін, що складався з євреїв.

Розв'язувалося й надзвичайно важливе земельне питання: всі великі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, експропріювалися і розподілялися між малоземельними і безземельними селянами.

Одним із найбільш вражаючих досягнень західноукраїнського уряду стала Галицька армія. До весни в армії налічувалося понад 100 тис. чоловік. Щоправда, існувала гостра проблема офіцерських кадрів і спорядження.

На західноукраїнські землі зазіхала Польща, тому уряду ЗУНР доводилося вести з нею тривалу виснажливу війну. Врешті-решт державне керівництво ЗУНР разом з Українською галицькою армією були змушені в червні 1919 р. відступити за Збруч. Надалі збройні сили ЗУНР і рештки петлюрівської армії спільно боролися з більшовиками, намагалися взяти Київ, але зазнали поразки. Остаточо зникли надії на збереження української державності на західних землях після Варшавського договору Петлюри з Пілсудським (22 квітня 1920 року), згідно з яким визнавалася влада Польщі на цій території.

Акт злуки УНР і ЗУНР Вже через місяць після Листопадового зриву, 1 грудня 1918 р., у Фастові укладено попередній договір між Радою державних секретарів ЗУНР і Директорією УНР про «злуку обох українських держав в одну державну одиницю». На засіданні Української Національної Ради в Станіславі 3 січня 1919 р. одностайно прийнято ухвалу про об'єднання ЗУНР та УНР. Зокрема, в ухвалі Національної Ради зазначалося: «Українська Національна Рада, виконуючи право самовизначення українського народу, проголошує урочисто з'єднання... ЗУНР і УНР в одну одноцільну суверенну Народну Республіку». Невдовзі 36 галицьких делегатів виїхали до Києва на урочистий Акт злуки, приурочений першій річниці, проголошення самостійності Наддніпрянської України. 22 січня 1919 р. святково прибрану Софіївську площу в Києві заповнили десятки тисяч жителів столиці, численні гості, військо. Міністр закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський оголосив грамоту – ухвалу Української Національної Ради і передав її голові Директорії В.Винниченку. У відповідь Ф. Швець зачитав Універсал уряду УНР, в якому, зокрема, зазначалося: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка...». Увечері 22 січня 1919 р. Трудовий Конгрес майже одностайно (проти проголосувало кілька лівих есерів і представників компартії) ухвалив Універсал про Злуку. ЗУНР було перейменовано в Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). Державним гербом Соборної України став Тризуб.

Але до справжнього об'єднання справа так і не дійшла. Вже через кілька днів після проголошення Злуки Директорія під тиском російських більшовиків змушена була покинути Київ.

Національна революція 1917-1920 рр. одна з найбільш яскравих сторінок нашої історії. Вона була логічним продовженням боротьби за визнання українського народу. В ході революції розкрилися надзвичайний потенціал та національний дух українського етносу. Як влучно охарактеризував її В.Смолій: “Вона є яскравим підтвердженням принципової нормальності, а не вторинності (як декому хотілося б) української історії в ряду інших національних історій світу”.

Поняття та терміни

Варшавська угода – блок конвенцій, який уклали Ю. Пілсудський і С.Петлюра в квітні 1920 р. з метою досягнення єдності дій у боротьбі з більшовизмом.

Злука українських земель – акт проголошення об'єднання Наддніпрянської України і Західно-Української Народної Республіки (Галичина, Буковина та Угорська Русь) в єдину незалежну Українську Народну Республіку. Відбулася 22 січня 1919 р. в Києві на Софійському майдані.

Універсал – урочиста грамота, звернення, декларативно-правовий документ.

Питання для самоконтролю

1. Яким політичним партіям і чому належала провідна роль у Центральній Раді?
2. Розкрийте причини погіршення стосунків між Центральною Радою та Тимчасовим урядом після проголошення I Універсалу.
3. Охарактеризуйте політичну ситуацію в Україні у перші дні після повалення Тимчасового уряду і приходу до влади більшовиків.
4. Розкрийте значення діяльності ЦР для розбудови української державності.
5. Порівняйте здобутки зовнішньої політики, яку здійснювали ЦР та уряд Гетьманської держави, поясніть причини досягнення останньої.
6. Порівняйте програми аграрної реформи ЦР, Гетьманату та Директорії.
7. Охарактеризуйте політику ЗУНР з національного питання. Яким було ставлення до неї населення Східної Галичини?

Теми рефератів

1. Історичні постаті: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, М. Скрипник, Н. Махно.
2. Універсали Центральної Ради – кроки становлення державності.
3. Держава гетьмана Павла Скоропадського.
4. Директорія УНР.
5. Геополітичні орієнтації під час Української революції 1917 – 1920 рр.

Література для поглибленого вивчення теми

1. Верстюк В. Махновщина. – К., 1991.
2. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Кінець 1917 – початок 1919 р. – К., 1993.
3. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993.
4. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. / За ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
5. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.

Тема 8. РАДЯНСЬКА ФОРМА ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ (1920 - 80-ті рр.)

1. Україна в умовах утвердження тоталітарного ладу (20-30 рр. ХХ ст).
2. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).
3. Україна в умовах соціальних трансформацій і наростання кризи тоталітаризму (друга половина 40-х – 80-ті рр.)

Даний трагічний період в історії українського народу визначався утвердженням радянського ладу, включенням УСРР до складу нової радянської імперії з її соціалістичними експериментами, масовими репресіями та жахливими голодоморами. Нав'язаний ззовні тоталітарний політичний режим не мав історичної перспективи, але протримався цілих сім десятиліть. Крім того, попри своє бажання, Україна опинилася в самому епіцентрі нового протиборства в роки Другої світової війни. За володіння її землями зіткнулися інтереси багатьох воюючих держав, хвиля війни двічі прокотилася українськими містами і селами і принесла такі руйнування і людські втрати, яких не зазнала жодна країна.

Україна в умовах утвердження тоталітарного ладу (20-30 рр. ХХ ст.)

Новий розподіл українських земель. Утворення СРСР і остаточна втрата Україною незалежності. Після жовтневого перевороту більшовиків у 1917 р. на уламках Російської імперії виникло 13 держав, але тільки 5 з них – Литві, Латвії, Естонії, Польщі та Фінляндії – вдалося отримати незалежність. Інші народи були насильницько включені до складу нової радянської імперії. Така ж доля спіткала і Наддніпрянську Україну, де проживало на той час 25,5 млн. чоловік. Решта українських земель була розподілена між сусідніми європейськими державами: до Польщі відішла Західна Україна, до Чехословаччини – Закарпаття, до Румунії – Північна Буковина. Всього на цих територіях проживало 7 млн. українців.

Затвердившись за допомогою більшовицьких військ в Україні, так званий радянський уряд під виглядом “воєнно-політичного союзу” ще 28 грудня 1920 р. підписав Союзний робітничо-селянський договір, який завдав першого удару по суверенітету республіки – були утворені об’єднані народні комісаріати (наркомати) оборони, економіки, праці, фінансів, транспорту, пошти і телеграфу. Так створювалась основа для формування унітарної більшовицької держави з єдиним централізованим управлінням – **адміністративно-командною системою**, сумнозвісною номенклатурою партійних і господарських кадрів, які мали особливі права і привілеї. Для підкорення народу застосовувалися такі командно-натискні методи управління, як масові репресії, концентраційні табори, судові розправи, примусові роботи, трудові армії, експропріація майна, позбавлення прав людини, ідеологічний диктат і навіть терор голодом.

З метою остаточного оформлення відновленої імперії в її радянському варіанті Москва вирішила у 1922 р. здійснити наступний крок в процесі політич-

ної інтеграції. Але з цього приводу серед більшовицьких керівників не було єдиної думки. Сталін прагнув включити всі радянські республіки до складу Росії на правах автономії. Деякі місцеві керівники, в тому числі українські, виступали проти. Вже хворий Ленін висунув більш демократичну і привабливу ідею – принцип федерації, за якою республіки мали об'єднатися як рівноправні державні суб'єкти. 30 грудня того ж року на 1 Всесоюзному з'їзді Рад в основному були затверджені установчі документи про **утворення СРСР** – Декларація і Союзний договір. Але їх зміст був вкрай суперечливим: в загальних положеннях йшлося про “союз рівноправних республік”, а в конкретних пунктах передбачалося створення в Москві наддержавної централізованої структури влади і наголошувалося, що “декрети і постанови РНК СРСР обов'язкові для всіх союзних республік і беруться до виконання безпосередньо на всій території Союзу”.

Таким чином, з утворенням радянської на словах “союзної”, а насправді унітарної держави Україна вже остаточно втратила свою незалежність, яку здобула під час революційних змагань, і стала напівавтономною складовою частиною нової імперії.

Соціально-політична криза і впровадження неп. Після семи років воєнних дій, які тривали на території України, її економіка опинилася у стані глибокої кризи. Промислове виробництво становило 1/10 частину довоєнного рівня. Порівняно з 1913 р. посівні площі в Україні скоротилися на чверть, збір зерна – на третину. Ситуацію ускладнила катастрофічна засуха 1921 р. і голод, від якого загинуло близько 1,5 млн. чоловік.

Особливо широке незадоволення у селян викликала політика “**воєнного комунізму**”, продрозкладка – насильницьке, нерідко за участю військових, вилучення зерна у селян. Безтоварна економіка, яку намагалися запровадити більшовики, явно не спрацьовувала, більшість промислових підприємств і шахт були закриті, безробіття досягло небачених розмірів. Все це викликало рішучий опір населення, в українських селах знову почалися масові антирадянські повстання, які поширилися і на російські регіони. Соціально-економічна і політична криза в країні загострилася до крайньої межі.

В таких умовах центральна влада змушена була переглянути свою політику і в березні 1921 р. на черговому партійному з'їзді прийняла рішення про заміну продрозкладки податком. На цій основі формується **нова економічна політика**, яка була значно ліберальнішою і частково використовувала ринкові відносини для забезпечення пожвавлення економіки. Основний зміст нововведень, окрім запровадження продподатку, полягав у відновленні торгівлі, обмеженому допуску приватної власності, використанні госпрозрахунку, іноземних концесій, оренди, кооперації, відновлення матеріальних стимулів тощо.

Проте, більшовики розглядали неп, як вимушений захід, за допомогою якого можна буде подолати труднощі і досягти кінцевої мети – побудови комунізму.

Незважаючи на всю свою обмеженість, нова економічна політика дозволила значно знизити рівень соціально-політичної напруги в суспільстві та сприяла

пожвавленню економіки. В 1925 р. обсяг сільськогосподарського виробництва досяг довоєнного рівня. На селі розвивалися різні форми кооперації.

Була проведена грошова реформа, спадала інфляція. 5200 підприємств – майже половину наявного фонду було здано в оренду. Багато підприємств об'єднувалися в трести і переводилися на госпрозрахунок. Найбільшими в Україні стали трести „Донвугілля”, „Хімвугілля”, „Південьсталь”, „Цукротрест”. У 1925-1926 рр. обсяг промислового виробництва досяг 99% рівня 1913 р.

Втім неп не міг бути тривалим, комуністична партія з самого початку розглядала неп як вимушену і тимчасову поступку капіталізму, також він був не сумісний з політикою Сталіна, спрямованою на установаження в країні тоталітарного режиму. У 1929 р. сталінське керівництво відмовилося від непу і перейшло до командно-адміністративної економіки.

Проведення в Україні форсованої індустріалізації. Одним з найголовніших заходів радянської влади став прискорений процес індустріалізації економіки – розвиток крупної машинної промисловості, через який в принципі пройшли всі розвинені країни. Втім радянська індустріалізація мала свої значні особливості, які робили її результати вкрай суперечливими. Вона була розпочата з порушенням усіх економічних законів, на основі командно-натискних методів, без попереднього накопичення потрібних коштів і визрівання необхідних умов. Її форсовані темпи мали за мету задовольнити політичні амбіції радянського керівництва, яке намагалося продемонструвати всьому світові переваги соціалізму і зміцнити свою військову могутність.

У 1928 р. було затверджено перший п'ятирічний план, попередні показники якого за вказівкою Сталіна були дуже завищені. Загальні темпи зростання промисловості передбачалось на рівні 250-330%. Такі приголомшуючі завдання ще ніколи в історії не ставила перед своїм народом жодна держава.

Висока інтенсифікація праці забезпечувалась, насамперед, широким використанням примусово-адміністративних методів, в тому числі трудових армій, безоплатної праці в'язнів з численних радянських таборів тощо. В умовах існування сталінського режиму їх кількість набагато перевищувала всякі мислимі межі. Так, у 30-ті роки чисельність в'язнів з України у різних радянських таборах становила понад 19 млн. чоловік і вони створювали третину валового національного прибутку СРСР¹.

В зв'язку з цим результати індустріалізації в Україні мали суперечливий характер. З одного боку, були досить значні зрушення. Наприклад, із 1500 промислових підприємств, які споруджувалися в СРСР в першій п'ятирічці, близько 400 нових підприємств та енергетичних об'єктів припадало на Україну. Серед новобудов були три гігантські металургійні заводи „Запоріжсталь”, „Криворіжсталь”, „Азовсталь”, а також „Дніпроалюмінбуд”, „Краммашбуд”, Харківський тракторний завод, Дніпрогес та інші. Загальний промисловий потенціал республіки у 1940 р. в 7 разів перевищував рівень 1913 р. Українська промисловість за деякими загальними показниками вийшла на рівень розвинених єв-

¹ Остафійчук В. Історія України: нове бачення. – К., 2002. – С. 218.

ропейських країн. На жаль, названі здобутки було досягнуто дуже високою ціною. В жертву амбіційних забаганок політиків було принесено ціле покоління людей, які потерпали від важкої примусової праці, злиднів, масових репресій і страхіть голодомору.

До того ж, здійснення індустріалізації командно-адміністративними методами, ігнорування товарно-ринкових відносин спричинили створення вкрай не ефективною, неконкурентоздатної промисловості, яка не сприймала досягнень науково-технічного прогресу і була не здатна до самоудосконалення. Таким чином, була закладена основа для наступного відставання в майбутньому радянської безтоварної економіки.

Насильницька колективізація. Голодомор 1932-1933 рр. Нова економічна політика (неп) досить успішно проявила себе в Україні, яка ще зберігала традиції одноосібного господарювання. Втім наявність ринкових відносин навіть у дуже обмеженому вигляді не влаштували радянську владу, вона прагнула одержувати хліб безоплатно. Відтак Сталін відмовляється від непу і щоб взяти село під свій повний контроль у листопаді 1929 р. приймає рішення про початок кампанії “**суцільної колективізації**”. Основний задум полягав в тому, щоб за допомогою колгоспів позбавити селян власної землі і зробити їх найманими працівниками, які будуть змушені самі здавати хліб державі. Практично це означало справжнє закріпачення селян, їм не дозволяли змінювати роботу чи місце проживання, не видавали паспорти.

Українці, які в усі часи свято шанували землю і волю, чинили рішучий опір новим заходам. Та це не зупинило радянську владу: під популістським гаслом “**ліквідації куркульства як класу**” незадоволених і більш-менш заможних селян позбавляли майна і піддавали репресіям, розстрілювали чи виселяли, масово вивозили до таборів примусової праці у Сибір. Близько 200 тисяч українських селянських господарств підпало під розкуркулення, понад одного мільйона селян було знищено.

На щойно створені колгоспи накладалася непомірна продрозкладка. У селян вилучали всі продукти, залишаючи без жодних засобів до існування. Відбулася повна дезорганізація аграрної галузі, зменшилися врожаї, наполовину скоротилося поголів'я худоби.

У додаток до всього, в голодному 1932 р. за вимогою центру в Україні була проведена повторна хлібозаготівля. При цьому кордони України були оточені військами, не можна було ні виїхати, ні в'їхати. Про жорстокість існуючих методів вилучення хліба у селян зайвий раз свідчить “закон про колоски”, згідно з яким було засуджено 55,4 тис. людей, в т.ч. 2110 – до вищої міри покарання – розстрілу.

До голодомору призвели не тільки насильницька колективізація і згубна продрозкладка, але і вкрай вороже ставлення радянської влади до українського селянства як національного бастиону. Більшовики вважали його загрозою для своїх імперських інтересів, дрібнобуржуазною стихією, яку за будь-яких умов потрібно придушити і приборкати.

За таких умов голод в Україні набув особливо трагічних наслідків. Як слушно наголошує Р. Конквест, це був справжній “**терор голодом**” проти влас-

ного народу². У цілому загинуло 6-7 млн. людей, ще більше селян зазнало глибоких психофізичних травм, негативні впливи відчув, мабуть, і сам генотип українського народу.

Сталінський режим потурбувався про знищення слідів своїх страшних злочинів. Наявність голодомору не визнавалася на протязі півстоліття. Коли у 1937 р. статистичний перепис населення виявив жахливі дані про смертність українського населення, їх за наказом вождя було заборонено публікувати, а організаторів перепису розстріляли.

Після такої масової, штучно організованої трагедії українське життя на тривалий час завмерло. Край перетворився на слухняну російську колонію, прискорилась його советізація та русифікація. Інколи здавалося, що відродження енергії національної самоорганізації українського народу вже ніколи не відбудеться.

Українська культура. „Розстріляне відродження”. Утвердження тоталітарного режиму. Культурний розвиток України на початку 20-х років був дуже тісно пов'язаний з політичними і державотворчими процесами, прагненням українського народу до національно-культурного відродження. Разом з тим йому заважало посилення залежності від Москви, затвердження тоталітаризму в країні і масові політичні репресії, які призвели до винищення кращих представників української культурної еліти і спотворення самого процесу культурної розбудови.

Щоб зайвий раз не викликати незадоволення українців своїми експансіоністськими прагненнями російські більшовики вдавалися до тактики політичного маневрування і тимчасових поступок. Так, ще в листопаді 1919 р. в Москві на Всеросійській партконференції було ухвалено постанову "Про радянську владу на Україні", в якій наголошувалося, що "члени РКП на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою".

Проте цього разу все обмежилось тільки проголошенням гасел, зрусифікований керівний склад КП(б)У не виявляв бажання вивчати українську мову. Серед комуністичної еліти поширюється зневажливе, проімперське ставлення до української культури. Партійний керівник Д.Лебідь навіть намагався обґрунтувати теорію про неминучість "**боротьби двох культур**": російську культуру він пов'язував з "найпрогресивнішим" робітничим класом, українську – з "відсталим" селянством і тому робив висновок про необхідність сприяння повсюдної перемози першої. Проблему загострював і той факт, що неукраїнським був і національний склад державного апарату республіки: у колегіях наркоматів лише 12% працівників були українцями.

Намагаючись виправити таке становище і зміцнити свої позиції в національних регіонах, РКП(б) на своєму черговому з'їзді у 1923 р. проголошує політику **коренізації**, справжньою метою якої було чергове політичне маневрування, яке мало допомогти більшовикам укоренитися в національних республіках і

² Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – С. 6.

розмовляти з населенням його мовою. Побічним ефектом такої політики став розвиток до того пригнічених національних культур.

На основі прийнятих рішень в Україні розгорнувся процес **українізації**. Основний зміст такої політики визначався такими напрямками:

- **залучення українських кадрів до справи управління**. За 20-ті роки кількість українців серед службовців державного апарату збільшилась з 35 до 54%, у складі КП(б)У – з 23 до 52%. Разом з тим ключові посади українцям не довіряли: вищу владу в республіці очолювали не українці, а особисто віддані Москві представники інших націй, в тому числі, крім росіян, німець Е. Квірінг, єврей Л. Каганович, поляк С. Косіор та ін. Вже в цьому факті проявився суперечливий характер запропонованої центром політики та її справжні наміри;

- **поширення вживання мови**. Близько 80% загальноосвітніх шкіл, 60% технікумів і 30% інститутів перейшли на українську мову навчання. Переважна частина книжок, журналів і газет видавалися українською мовою. Процес її поширення охопив деякі регіони інших республік з компактним проживанням українців: на Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення. Аналогічні процеси відбувалися і в деяких інших регіонах Росії;

-- **створення районів національно-культурної автономії**. Національні меншини, які компактно проживали в різних районах України, одержували статус національно-культурної автономії. У жовтні 1924 р. було утворено автономну Молдавську республіку, виникло 7 німецьких, 4 болгарських, 1 польський, 12 єврейських національних районів, а також 954 сільські ради національних меншин, 100 містечкових рад. У цей час в Україні діяло 1214 шкіл з російською мовою навчання, 566 – німецькою, 457 – єврейською, 337 – польською, 71 – болгарською, 31 – татарською та ін.

Але треба мати на увазі, що все національно-культурне життя в Україні, в тому числі процес українізації, відбувався під неухильним контролем Москви, яка вимагала, насамперед, підкорити всю культурну діяльність одному – вихованню мас в дусі комуністичних ідей. В міру того, як центральна радянська влада зміцнювала свої позиції, посилювався ідеологічний і репресивний тиск на все українське культурне життя.

З'являється вигаданий більшовиками міф про "український буржуазний націоналізм", починаються масові політичні репресії проти українських політиків і діячів культури. На знак протесту проти нестерпного репресивного тиску пішли з життя письменник М. Хвильовий та голова комісії з проведення українізації, нарком освіти М. Скрипник. У 1933 р. після прибуття в Україну емісара Сталіна П. Постишева політику українізації було припинено, тисячі українських керівників були звільнені з посад і замінені спеціально прибулими з Росії ортодоксальними комуністами, а саме слово "українізація" було заборонено до вживання і вилучено з усіх офіційних документів.

Разом з тим процес українізації, незважаючи на свою тимчасовість, сприяв прискореному розвитку багатьох сфер національної культури. Значне піднесення переживала українська освіта і наука. Чимало було зроблено для ліквідації неписьменності. Завдяки діяльності товариства "Геть неписьменність!", за

довоєнну добу загальна кількість грамотних серед дорослого населення зростає до 85,3% (у 1897 р. – тільки 27,9%). В зв'язку з розширенням освітянської діяльності досить гострою виявилася проблема педагогічних кадрів, яка розв'язувалась шляхом істотного збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів.

При вищих навчальних закладах виникають робітничі факультети. В цілому кількість вузів у декілька разів збільшилась і становила в 1938-1939 навчальному році 129, контингент студентів – 124 тис., тобто набагато більше, ніж у провідних європейських країнах: Велика Британія – 50 тис., Німеччина – 70 тис., Франція – 72 тис.

Разом з тим, з часом в системі освіти спостерігається посилення ідеологічного диктату і стандартизація навчальних програм, учителі повинні були у викладанні матеріалу дотримуватись тексту підручника. Еталоном для викладання історії у 1938 р. був сталінський догматичний “Короткий курс історії ВКП(б)”.

Після ліквідації університетів наукові дослідження зосередились переважно в установах Української Академії наук, яка об'єднувала багатьох українських науковців зі світовим ім'ям. До квітня 1921 р. її діяльність очолював видатний вчений В.Вернадський. В 1933 р. було відновлено діяльність університетів, що набагато збільшило можливості науково-дослідної роботи.

Розвиток української літератури і мистецтва був настільки стрімким і яскравим, що деякі автори порівнюють його з добою європейського Відродження. Головною особливістю часу було розмаїття літературних напрямків і письменницьких груп. Великою популярністю користувалися твори прозаїків А. Микитенка, М. Хвильового, А. Шияна, Ю. Яновського, поетів М. Бажана, В. Сосяри, М. Рильського. П. Тичини, драматургів А. Кочерги, М. Куліша та ін. У галузі образотворчого мистецтва плідно працювали М. Бойчук, Ф. Кричевський, М. Нарбут, А. Петрицький, М. Самокиш, в музичному мистецтві – Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козицький, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький. Здобули визнання театральні колективи "Березіль" на чолі з Л. Курбасом, ім. І.Франка під керівництвом Г. Юри та ін. На рівень світового кінематографу вийшов зі своїми кінострічками О. Довженко. Творчість українських митців мала великий вплив на піднесення національної самосвідомості народу.

Водночас правляча партія розглядала літературу і мистецтво як одну з ділянок свого "культурного фронту". Митці відчували на собі постійний тиск офіційної ідеології і стандартів так званого "соціалістичного реалізму". Для більш зручного впливу на творчий процес 1934 р. було створено спілку письменників України, а незабаром аналогічні об'єднання художників і композиторів.

Наприкінці 20-х і в 30-ті роки ми спостерігаємо затвердження тоталітаризму і посилення сталінських репресій в усіх сферах громадського життя України. Як наголошують науковці, тоталітарний режим визначається всеохоплюючим (тотальним) контролем державних органів над усіма сферами життя суспільства з широким використанням для цього репресивних методів. Ще небачений в історії за своєю жорстокістю сталінський тоталітарний режим виник на

основі відповідної ідеології, насильницького захоплення влади та її безмежної централізації, одержавлення власності, затвердження однопартійності і культу особи, проведення масових репресій і голодоморів.

Важливою ознакою формування тоталітарного режиму в СРСР стала свідома і цілеспрямована політика масових політичних репресій. В 1930 р. на партійному з'їзді Сталін наголосив, що "репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу".

Органи ДПУ приступають до фізичного знищення української інтелігенції, особливо колишніх учасників Української революції. У червні 1929 р. у Харкові було розстріляно групу українських діячів, звинувачених в організації терористичного підпілля. В 1929-1930 рр. каральні органи сфальсифікували судовий процес над неіснуючою "Спілкою визволення України" (СВУ): 45 українських вчених, письменників і політичних діячів колишньої УНР були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення. Згодом більшість з них за рішенням так званих сталінських "трійок" була розстріляна. Доречно наголосити, що СВУ була чистою вигадкою чекістів. Ретельний аналіз справи через шість десятиліть показав, що жодних підстав твердити про наявність якоїсь організації не було.

Після цього сфабрикованого процесу в Україні була "викрита" ціла мережа міфічних організацій – "Український національний центр", "Польська організація військова", "Блок українських націоналістичних партій", "Троцькистсько-націоналістичний блок" тощо. Всього було сфабриковано понад 100 справ.

Жертвами репресій ставали, насамперед, найяскравіші постаті українського національного відродження – М. Бойчук, М. Зеров, М. Хвильовий, Л. Курбас та ін. В Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, в тому числі 19 академіків. Жахливого удару було завдано українській літературі: 89 письменників було знищено, 212 – примушено замовкнути, 64 – заслано, 83 – емігрували.

У 1933 р. стався погром усього культурного життя України. Паралельно до репресій проти творчої та наукової інтелігенції розпочалася "чистка" Наркомату освіти УССР, внаслідок якої було "вичищено" майже 200 "націоналістів і ворожих елементів". В обласних управліннях народної освіти через політичні мотиви замінили 100% складу керівництва, у районних – 90%. Часто-густо за звільненням наступало позбавлення волі. Але це був ще не кінець, а тільки початок. Машина терору, що була розкручена репресіями проти вчених і поетів, набирала обертів.

У 1937 р. репресії набувають особливо масового характеру, починається доба "великого терору". Репресії здійснювались позасудовими "трійками". На Соловках були підступно знищені десятки українських письменників та поетів. Ці події 30-х років одержали символічну і трагічну назву – **"розстріляне українське відродження"**.

Суспільство все глибше опускалося у прірву страху, відчаю і моральної деградації. Заарештованих піддавали жорстоким тортурам і таким чином одержували від них необхідні, але міфічні свідчення і про себе, і про своїх знайомих.

Незважаючи на відданість Сталіну, навіть партійно-державному керівництву республіки не вдалося врятуватися від репресій. З 62 членів ЦК КП(б)У у

ворожій діяльності було звинувачено 55, з 11 членів політбюро – репресовано 10, з 5 кандидатів – 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК, включаючи Косіора. У 1938 р. були заарештовані і розстріляні всі 17 наркомів українського уряду, а його голова покінчив життя самогубством.

Зазнала жахливих репресій й армія, особливо її командний склад. У Київському та Харківському округах відбулося масове винищення кадрів, було репресовано тисячі осіб, в тому числі десятки командирів дивізій і бригад. Смертний вирок було винесено командуючому військами Київського військового округу Й. Якіру, а також деяким іншим відомим військовим діячам.

Чи не єдиним елементом з дореволюційної структури суспільства залишалась церква. Перший удар було завдано церкві відразу після затвердження радянської влади, коли вона конфіскувала церковні землі і дорогоцінні предмети культу. Другий – в 1929 р., коли було заборонено всі види діяльності релігійних установ, окрім богослужіння

Почалося винищення храмів та іншої матеріальної основи релігійних громад. У приміщеннях церкви влаштовувались клуби, школи, склади тощо. Поза законом опинилася Українська автокефальна церква. Церковні ієрархи були піддані репресіям.

Усього від сталінських репресій в Україні загинули мільйони безневинних людей. Все це утворило в суспільстві гнітючу атмосферу страху і взаємної недовіри.

Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Українське питання напередодні війни. Возз'єднання українських земель. Наприкінці 30-х років українське питання поступово висувається на одне з чільних місць у міжнародній політиці. Через відсутність єдиної національної держави, українські землі перебували у складі чотирьох різних країн – СРСР, Польщі, Румунії і Чехословаччини. Кожна з них мала свої інтереси і плани, намагаючись розіграти "українську карту" – збільшити чи, принаймні, утримати українські території під своєю юрисдикцією.

Відверто експансіоністські плани щодо українських земель виношувала Німеччина. Високо оцінюючи їх геополітичне розташування, Гітлер наголошував: "Хто володіє Україною, той володітиме і Європою". Деякий час він навіть підтримував ідею створення "Великої України" під власним патронатом. Передбачалось, спираючись на Карпатську Україну, яка у жовтні 1938 р. одержала реальну автономію, добитися незалежності інших українських земель і таким чином відібрати їх у своїх сусідів, об'єднавши у підконтрольній німцям державі. Але складність полягала в тому, що здійснення такого плану неминуче наблизило б Гітлера до конфлікту з СРСР. Не бажаючи воювати відразу на "два фронти", він відмовляється від свого задуму і в березні 1939 р. дозволяє окупувати територію Карпатської України своєму потенційному союзникові Угорщині. Закарпатці ще відчайдушно намагалися врятувати справу: було проголошено повну незалежність республіки, прийнято Конституцію, затверджено державну атрибутику – синьо-жовтий прапор і гімн „Ще не вмерла України...”. Але із благосло-

віння Гітлера в край увійшли угорські війська, понад 100 тис. українців було загнано до концтаборів, новообраний президент А. Волошин змушений був залишити територію Закарпаття. Таким чином, Карпатська Україна серед українських земель стала першою жертвою Другої світової війни.

Незабаром у Європі починається чергова хвиля геополітичних ігор, виникає ще одна спроба розіграти "українську карту". Новий план передбачав приєднання західних українських земель до СРСР в обмін на його співпрацю з фашизмом.

Згідно з цим задумом у серпні 1939 р. Сталін підписав з Німеччиною договір про ненапад – пакт Молотова-Ріббентропа і тим самим несподівано для міжнародної громадськості опинився в непривабливій ситуації "фактичного союзника" фашизму³. Названа угода мала протиправний і аморальний таємний протокол, зміст якого радянська влада півстоліття приховувала від свого народу. Передбачався розподіл території інших держав на сфери впливу: зокрема Західна Польща відходила до Німеччини, а східна її частина – Західна Волинь і Східна Галичина – до СРСР. Це розв'язувало руки Гітлеру для початку війни, і 1 вересня 1939 р. його війська перейшли польський кордон.

Сталін навмисно відкладавав час виступу, намагаючись подати свій похід до Польщі як визволительний. Тільки 17 вересня СРСР розпочав дії проти вже напіврозгромленої польської армії: 600-тисячне радянське військо, що мало у своєму розпорядженні 4 тис. танків, 5,5 тис. гармат і 2 тис. літаків, за два тижні зайняло територію Галичини. На цьому процес приєднання земель не закінчився, в червні 1940 р. у Румунії було анексовано Південну Буковину і Бессарабію.

У результаті загальна чисельність населення України збільшилась на 8,8 млн. і становила 41,6 млн. Сам факт соборності українських земель можна було б вважати позитивним, якби це відбулося на суверенній основі, а не у складі найжорстокішої імперії, якою був передвоєний СРСР. На приєднаних землях незабаром почалося впровадження радянських порядків, так звана "советізація", яка призвела до масових репресій, звинувачення українських діячів в „буржуазному націоналізмі”, нищення українських організацій та установ, в тому числі політичних партій, „Просвіти”, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, греко-католицької церкви тощо. Особливе обурення й одночасний опір населення викликала насильницька колективізація і масова депортація селян: усього до Сибіру та інших місць заслання було відправлено 10% населення краю. Отже, вже передвоєнна доба переконливо довела західним українцям, що співпрацювати з репресивною радянською владою неможливо.

Напад Німеччини на Радянський Союз та оборонні бої 1941-1942 рр. Згідно з планом "Барбаросса", який було затверджено в грудні 1940 р., німецьке командування планувало для досягнення перемоги над СРСР блискавичну воєнну кампанію – тривалістю декілька місяців чи навіть тижнів. Як вже наголошувалося, Україна посідала особливе місце в експансіоністських задумах

³ Історія України: нове бачення. – К., 2000. - С. 336.

рейху, її планували окупувати в першу чергу і перетворити в аграрно-сировинний придаток Німеччини.

Війна розпочалася з бомбардування Києва 22 червня 1941 р. Група німецьких армій "Південь" дуже швидко просувалась територією України і вже до кінця 1941 р. захопила майже всі її землі. Червона армія несподівано для багатьох виявила свою неієздатність і швидко відступала.

При відповіді на питання "Чому так сталося? Чому найбільша в світі армія не спромоглася зупинити агресора?" треба враховувати наступні обставини. По-перше, багатьох політиків і військових дезорієнтувала існуюча в той час заспокійлива воєнна доктрина, згідно з якою у разі виникнення війни Червона армія мала обмежитися діями на чужій території і "малою кров'ю". По-друге, через сталінські репресії та знищення напередодні війни 44 тис. досвідчених командних кадрів, нове керівництво армії не мало відповідного професійного рівня, освіти і досвіду. По-третє, спантеличила суспільство і військових "подвійна гра" Сталіна, який від протистояння фашизму раптом перейшов до тісної співпраці з ним, не дозволив своєчасно розпочати мобілізацію і підготовку до оборони. Як бачимо, тоталітарний режим призвів до необмеженої влади однієї людини, яка обставою страху і репресіями стримувала ініціативу інших керівників і діяльність колективних органів і таким чином призводила до серйозних помилок.

У радянській історичній літературі існувало декілька міфів, що мали служити виправданню помилок Сталіна. Зовсім безпідставно писали про несподіваність вторгнення німців: основний напрямок експансіоністської політики Гітлера неважко було передбачити, до того ж про його наміри до Сталіна оперативно надходила інформація з 40 різних джерел. Одним з перших повідомив про існування і зміст плану "Барбаросса" радянський розвідник – український художник М. Глуценко.

Не дуже переконливо виглядає твердження про велику воєнну перевагу німців. Зараз добре відомо, що співвідношення у живій силі та бойовій техніці було на користь радянських військ: якщо у німців та їх союзників на південно-західному напрямі налічувалось 850 танків, 16000 гармат і 1300 літаків, то у радянської сторони відповідно – 5625, 17000 та 2700. Щоправда, понад 80% цієї техніки було застарілих конструкцій. Проте, сучасні військові стверджують, що за умов розумного застосування її було б цілком достатньо для забезпечення оборони. Таким чином, невдачі на початку війни закорінені, насамперед, в політичній сфері – в тоталітарній сутності сталінського режиму.

У результаті вже в перші години і дні війни було втрачено багато літаків, танків і живої сили. Трагічною сторінкою історії була оборона Києва, яка сталася в липні-вересні 1941 р. Через небажання верховного головнокомандуючого зрозуміти складність ситуації тут було втрачено одразу чотири армії – 650 тис. радянських солдат і офіцерів. Більш організовано пройшла оборона Одеси, що тривала 73 дні – з 5 вересня до 16 жовтня. Після відповідного наказу командування за допомогою кораблів Чорноморського флоту був здійснений організований відхід військ. Ще більше часу – 250 днів – тривала оборона Севастополя, який було залишено тільки 4 липня 1942 р. Героїчний опір радянських солдат, незважаючи на

перші серйозні невдачі, стримував просування противника і зірвав його плани проведення блискавичної війни.

Установлення фашистського окупаційного режиму в Україні. Фашистський окупаційний режим в Україні був дуже жорстким і ставив перед собою суто загарбницькі цілі: установити сумнозвісний "новий порядок"; забезпечити пограбування краю, перетворивши його в джерело продовольства і сировини для німецької армії; максимально очистити землі від корінного населення тощо.

Втім спочатку українці ще мали надію на підтримку їх національно-визвольних змагань. 30 червня 1941 р. у Львові було проголошено відновлення незалежної **Української держави**, створено уряд на чолі з Я. Стецьком. Але німецьке керівництво негативно поставилося до цього факту, відбулися масові арешти. Півтора десятка українських діячів було розстріляно, 300 – відправлено до концтаборів.

Німецька влада розчленувала Україну на окремі окупаційні зони: ще в 1939 р. Карпатська Україна була віддана Угорщині; дистрикт „Галичина” увійшов до складу генерал-губернаторства з центром у Варшаві; на південних землях була утворена „Трансністрія” з центром в Одесі, яку окупувала Румунія; решта земель були об'єднані в рейсхкомісаріат "Україна" з центром у Рівному, на чолі якого було поставлено затятого українофоба – німецького генерала Еріха Коха. "Мета нашої політики, – наголошував він, – примусити українців працювати на Німеччину, а не ошчасливити цей народ".

Жорстоке і зневажливе ставлення до українського населення, масові розстріли і катування призвели до значних людських втрат. Всього за роки окупації в Україні було вбито 3,9 млн. мирних жителів і 1,3 млн. військовополонених, 2,4 млн. в основному молодих громадян України було вивезено на примусові роботи до Німеччини.

Рух опору в Україні. В умовах німецької окупації виникає і поширюється український рух Опору, в якому існувало дві течії: радянський рух Опору (партизани і підпільники) та національно-визвольний рух Опору на чолі з УПА. Через жорсткі репресії влади використовувалися нелегальні, підпільні форми боротьби: диверсії на комунікаціях ворога, залізницях, розгром ворожих штабів, рейди в тил ворога та ін.

Радянський рух Опору прагнув до відновлення статусу України в складі СРСР. Наприкінці 1942 р. в Україні діяло 800 партизанських загонів. Їх дії координував Український штаб партизанського руху на чолі з Т. Строкачем. Виникли великі партизанські загони і з'єднання на чолі з С.Ковпаком, М. Попундренком, О. Сабуровим, О. Федоровим, П. Вершигорою, М. Наумовим та ін.

В Україні діяло 23 підпільних обкоми Комуністичної партії України, 9 підпільних обкомів комсомолу, які організовували диверсії, здійснювали розвідувальні операції. Загальна чисельність партизан і підпільників в Україні становила до 180-200 тис. чоловік.

Національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН прагнув до відродження незалежної української держави. Проте спроба проголошення у Львові 30 червня 1941 р. самостійної української держави не була підтримана Німеччиною. Геста-

по заарештувало усіх членів новоствореного уряду на чолі з Я. Стецьком, керівника ОУН С. Бандеру. Проти ОУН розпочалися репресії. У відповідь ОУН почали створювати партизанські загони, які у жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою **Українська повстанська армія (УПА)**, на чолі якої став генерал Роман Шухевич. У Другій світовій війні вона була "третьою силою", тобто боронила інтереси українського народу, виступаючи одночасно і проти німецьких, і проти радянських сил. Найбільш активно загони УПА діяли в 1943 р., загальна чисельність їх особового складу в цей час сягала до 100 тис. вояків. Таким чином, Україна була охоплена масовим рухом Опору, але через глибокі ідеологічні суперечності між двома його течіями нерідко виникало протистояння, точилася боротьба.

Визволення України від німецько-фашистських загарбників. Наполеглива, самовіддана праця спеціалістів, усіх робітників СРСР створила матеріально-технічну базу для перелому в ході війни. Нова, більш досвідчена і могутня армія одержала сучасне озброєння – літаки, танки, гармати, “Катюші”. У вирішення цього нагального питання внесли свій вагомий внесок і українські підприємства, які з початком війни були евакуйовані вглиб країни.

У лютому 1943 р. почалося звільнення українських земель від німецької окупації. Особливо прискорився цей процес і набув незворотного характеру після Курської битви: у вересні були звільнені Донецьк і Харків (вдруге). Форсування Дніпра, на жаль, проводилося поспіхом, без належної підготовки, що призвело до великих втрат серед радянських воїнів. Як згадував учасник цієї події письменник Віктор Астаф'єв, “двадцять п'ять тисяч входять у воду, а виходять на тому березі три тисячі, максимум п'ять”. Отже, визволення Києва, яке сталося 6 листопада, в цілому призвело до загибелі 260 тис. солдат. Чимало втрат було і під час інших визвольних операцій. Втім зупинити наступ німці вже були нездатні: 10 квітня 1944 р. була звільнена Одеса, 27 квітня – Львів, остаточне звільнення українських земель від німецьких окупантів завершилось 28 жовтня.

У збройній боротьбі проти ворога брало участь понад 6 млн. українців. Кожен третій із них загинув на фронті, кожен другий із тих, що залишилися в живих, став інвалідом.

Серед військового керівництва СРСР було чимало українців. Найбільш відомі із них – А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко та ін. З 15 фронтів, які діяли в період війни, більше половини очолювалися маршалами і генералами - українцями за походженням.

Так закінчились для українського народу основні події Другої світової війни, яка стала ще одним жахливим випробуванням в його драматичній історії. Всього під час війни загинуло майже 8 млн. солдат і мирних громадян, тобто кожний п'ятий українець. Втім справжньої свободи Україна в той час так і не отримала.

Україна в умовах соціальних трансформацій і наростання кризи тоталітаризму (друга половина 1940-х -- 80-ті рр.)

Зазначений період є дуже складним і суперечливим в історії українського народу. З одного боку, ми спостерігаємо трудовий подвиг українців у повоєнній відбудові народного господарства, подальшому розвитку економіки і культури. З іншого, – на тлі окремих спроб соціальних трансформацій дедалі все більше поширювались авторитарно-командні методи управління, суспільство все глибше втягувалось в соціально-економічну, політичну і ідеологічну кризу, позбувшись якої стара система була просто не здатна.

Українське суспільство в повоєнні роки. Враховуючи величезні матеріальні втрати України від війни, найголовніше завдання у повоєнні роки полягало в тому, щоб спрямувати зусилля на відбудову міст і сіл та відновлення нормальної діяльності економіки. На жаль, зміст соціально-політичного життя цим не обмежувався: українцям довелось пережити новий голод, початок "холодної війни", продовження боротьби УПА з радянською системою, нову хвилю репресій проти діячів культури і науки та західноукраїнського селянства.

Україна зазнала найбільших втрат у війні. Вони визначалися таким показником:

– **людські жертви:** в цілому під час Другої світової війни Україна втратила 8 млн. осіб (19,1 % населення), з них військові втрати становили понад 2,5 млн., цивільні – 5,5 млн.⁴ Ці показники найбільші серед воюючих держав. Так, приблизно рівна нам за розмірами Франція, яка теж пережила німецьку окупацію, втратила вдесятеро менше – 600 тис. людей; США – 405 тис.; навіть загальні втрати Німеччини становлять менше – 6,9 млн.;

– **матеріальні втрати:** на руїну було перетворено 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, залишилося тільки 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Загальні матеріальні збитки досягли 1,2 трильйону карбованців, що становило майже половину всіх втрат СРСР.

Західні експерти вважали, що для відновлення господарства знадобиться не менше чверті століття. Проте, цей процес визначався в СРСР високими темпами, і промисловість досягла довоєнного рівня вже через чотири роки. Були відбудовані міста, в тому числі Київ, Харків, Одеса; такі важливі енергетичні об'єкти, як Дніпрогес, Запоріжсталь та ін.; розбудовані сотні нових заводів і фабрик. Високі темпи відбудови пояснювалися, насамперед, тим, що радянська адміністративно-командна система давала змогу мобілізувати в потрібному напрямку необхідні людські і матеріальні ресурси, які були передбачені IV п'ятирічним планом. Але при цьому проявилися і недоліки командних методів: мало уваги приділялось інтенсифікації виробництва, впровадженню новітньої техніки і технології. Повільно відновлювалась легка промисловість, сільське господарство. Тобто, радянська безтоварна економіка в Україні розвивалася екстенсивним шляхом, і цей стратегічно помилковий курс заклав основи подальшого

⁴ Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення. – К., 2002. – С. 268.

відставання господарства. Для порівняння: західні країни згідно з „планом Маршалла” обрали інтенсивний шлях розвитку і незабаром виявилися попереду.

Відновлення сільського господарства відбувалося дуже повільно. Позначалася загальна неефективність радянської колгоспної системи, де селянин був відчужений від землі і результатів своєї праці, заважали різні надумані експерименти, наприклад, кампанія укрупнення колгоспів, обмеження індивідуального підсобного господарства, обкладання податком кожної тварини чи навіть фруктового дерева. У 1946 р. сталася посуха, знизилось виробництво зерна, але партійно-державний апарат вимагав будь-якою ціною виконати обов'язкові плани хлібозаготівель.

Для боротьби з голодом 1946 р. населенню України потрібно було всього 150 тис. т зерна, натомість його експорт в тому ж році становив вдесятеро більшу цифру – 1,7 млн. т. У результаті зневажливого, цинічного ставлення центральної влади до проблем українського селянства в 1946-1947 рр. в Україні загинуло **800 тис.** людей. Особливо постраждало населення Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Вінницької, Херсонської та Ізмаїльської областей.

Нова хвиля сталінських репресій повоєнного періоду розпочалася з України. В березні 1947 р. для керівництва республікою був направлений з Москви Лазар Каганович, який відразу розпочав шалені переслідування української інтелігенції, звинувачуючи її у проявах "українського буржуазного націоналізму". Жертвами нових репресій стали письменники Юрій Яновський, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Остап Вишня; вчені-історики М. Петровський, К. Гуслистий, Ф. Ястребов; композитори К. Данькевич і В. Мураделі; кінорежисер О. Довженко і багато ін.

За 1945-1951 рр. було прийнято 12 партійних репресивних постанов про журнал "Перець", "Вітчизна", "Дніпро", репертуар драматичних і оперних театрів тощо. Постраждала еліта української інтелігенції. Пройшли Україною і погромницькі кампанії в галузі науки: багато науковців були звинувачені в "низькопоклонстві" перед Заходом, "космополітизмі", в розробці проблем "буржуазних лженаук" (генетики, кібернетики, геополітики тощо). Не залишився осторонь репресій навіть особовий склад КПУ: за звинуваченням у буржуазному українському націоналізмі з лав партії було виключено понад 22 тис. осіб, що часто-густо означало для людини кінець кар'єри, втрату роботи, а то і більш серйозну особисту драму.

Для проведення форсованої індустріалізації в Західній Україні з великих підприємств СРСР було надіслано 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. Паралельно відбувалася насильницька колективізація сільського господарства. Для її здійснення до кінця IV п'ятирічки прибуло 15 тис. осіб, які вважалися фахівцями в галузі сільського господарства, та 1,7 тис. партійних функціонерів. У 1948-1949 рр. в краї було утворено понад 6 тис. колгоспів, що практично призвело до закріпачення селян, розкуркулення і депортації більш заможних господарів.

Була заборонена діяльність Української греко-католицької та Української автокефальної церков, натомість за вказівкою центру повсюдно була запрова-

джена російська православна. Священики, які відмовлялися бути підданими Московському патріархату, відразу потрапляли до рук НКВС. 1400 незгодних з владою священників і 800 ченців було заслано до Сибіру, 200 – розстріляно.

Все це викликало у населення незадоволення радянською владою, активізувало протидію проведенню колективізації з боку УПА і підпілля ОУН. Для боротьби з ними комуністичною системою використовувались частини регулярної армії, війська МВС і винищувальні загони. Головними методами боротьби з ОУН-УПА були жорстокі репресії: блокада, прочісування величезних територій, депортація, арешти, розстріли, провокації тощо. Тільки за офіційними даними, було заарештовано 104 тис. повстанців чи тих, хто їх підтримував. Тюрми були переповнені в'язнями, без суду і слідства зникали тисячі людей, понад 600 тис. осіб було депортовано на Схід. Після загибелі 5 березня 1950 р. головнокомандувача УПА Романа Шухевича боротьба повстанців пішла на спад, хоча окремі загони продовжували її ще до середини 50-х років.

Україна в добу хрущовської "відлиги": пошуки нових підходів. Початок нової епохи лібералізації соціально-політичного життя, яку І.Еренбург влучно назвав "відлигою", тісно пов'язують з ім'ям нового лідера, що прийшов до влади, – з ім'ям М. Хрущова.

Таким чином, "**хрущовська відлига**" – це історична доба після смерті Сталіна (1953 р.), яка позначилася частковою лібералізацією політичного режиму, пошуком нових підходів до організації державного управління. Змінилася політична і морально-психологічна обстановка в суспільстві, що визначалося, насамперед, такими важливими обставинами:

- **критика культу особи** Сталіна, що розпочалася тільки після смерті "вождя всіх часів і народів" і особливо на XX з'їзді партії (лютий 1956 р.), коли на його закритому засіданні з доповіддю виступив М. Хрущов. З'їзд засудив репресивну політику сталінського режиму і проголосив курс на демократизацію суспільства. Разом з тим, на з'їзді не йшлося про демонтаж тоталітарного режиму, командно-бюрократичної системи, передбачалася відмова тільки від її найбільш одіозних форм;

- **кадрові зміни.** Прихід нових людей до влади відбувався не тільки в Москві, але і в Україні. В червні 1953 р. вперше за радянські часи першим секретарем ЦК КПУ було призначено українця за походженням О. Кириченка. Діяльність Верховної Ради очолив Н. Кальченко, головою українського уряду став Д. Коротченко. Тобто вперше три керівники-українці („три К”, як їх називали) обійняли найвищі партійні і державні посади. Відбулися значні перестановки в МВС республіки, були скасовані діючі тут воєнні трибунали.

Загравання з українськими кадрами, прагнення якнайтісніше прив'язати Україну до імперії свідчить і помпезне святкування 300-річчя Переяславської угоди, яке було проведено в 1954 р. Московська влада, мабуть, вважала, що з українською самосвідомістю покінчено назавжди. Це знайшло своє відображення в прийнятих до ювілею тезах, де не визнавалося існування Козацько-гетьманської держави, національно-визвольні змагання 1917-1920 рр. було названо "контрреволюцією", а видатних діячів М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру – "платними агентами іноземного імперіалізму". І, мабуть, тому

щоб українці не виступали проти таких огидних оцінок, їм було зроблено „подарунок” – передано Кримську область;

- **реабілітація та нові репресії.** Реабілітація, тобто виправдання політв'язнів, мала в суспільстві великий громадсько-політичний резонанс. Ще в 1954 р. були створені центральні та місцеві комісії для перегляду справ осіб, засуджених у 1934-1954 рр. Всього було переглянуто 5,5 млн. справ українських партійних кадрів і діячів культури. На жаль, реабілітовано було лише 58 %.

Мало того, відбувається кричущий парадокс навіть в добу "відлиги" – за "антирадянську діяльність" та "націоналістичну пропаганду" знову судять людей. Всього в Україні, особливо у Тернопільській, Львівській, Чернівецькій, Луцькій, Дніпропетровській областях в 1954-1959 рр. потрапили у в'язниці 3,5 тис. політв'язнів.

У 1961 р. відбувся судовий процес над львівською "Групою юристів" на чолі з Л. Лук'яненком, яка виступала за досягнення незалежності України мирним, конституційно-парламентським шляхом.

Паралельно з "відлигою" у сфері соціально-політичного і культурного життя розгортається широка програма **реформування радянської економіки**, яка, повністю виявила себе малоефективною і погано сприймала досягнення науково-технічного прогресу. Було висунуто завдання "наздогнати і перегнати Америку" і обіцянка за 20 років побудувати комунізм. Для забезпечення їх виконання М.Хрущов вдався до серії економічних експериментів, найголовнішими з яких були наступні:

- **децентралізація управління.** Право розпоряджатися місцевими ресурсами було передано від центральних міністерств, кількість яких значно скоротилась, до регіональних органів – раднаргоспів. Україна несподівано отримала небачену досі економічну самостійність: тут було утворено **11(14) раднаргоспів**, яким підпорядковувалися майже всі підприємства республіки (раніше – тільки третина);

- **курс на прискорення науково-технічного прогресу.** Всі розвинені країни у першій половині 50-х років вступили в епоху науково-технічного прогресу (НТП), а радянська планово-командна економіка погано сприймала його досягнення. Цей недолік намагалися компенсувати директивними методами. У 1955 р. в Москві відбувся пленум ЦК партії, присвячений науково-технічному прогресу. На розвиток науки і освіти коштів у відсотках до національного продукту було виділено вдвічі більше, ніж у США, що сприяло позитивним результатам у розвитку промисловості, особливо космічної галузі, до діяльності якої мало безпосереднє відношення чимало підприємств України. В той час за показниками продуктивності праці вітчизняна промисловість вийшла на третє місце у світі;

- **реформування сільського господарства.** М. Хрущов запропонував нові підходи: підвищення матеріальної зацікавленості селян, послаблення тиску централізованого планування, зміцнення матеріально-технічної бази, підвищення закупівельних цін тощо. Все це позитивно позначилося на розвитку народного господарства України. Але докорінних змін не відбулося, бо земля належала неефективному власнику – державі. До того ж допускалися різні пере-

гини: обмеження присадибних ділянок, податки на садибу, скорочення поголів'я худоби в приватних господарствах і особливо дошкуляло надмірне захоплення вирощуванням кукурудзи. Все це врешті-решт призвело до зменшення виробництва зерна, а після неврожаю 1963 р. розпочалася закупівля хліба за кордоном, яка тривала аж до розвалу колишньої держави.

Деякі помилки М. Хрущова зуміли використати його політичні противники і здійснили державний переворот. В результаті змови, яка сталася у жовтні 1964 р., його було усунуто від усіх посад, до влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежнєвим і М. Су-словим. Реформи припинились, були ліквідовані раднаргопси, економіка України знов була підпорядкована центральним міністерствам і відомствам. Фактично припинилась реабілітація політв'язнів і критика діяльності Сталіна, знову почалися арешти і судові процеси. Прийшла доба неосталінізму.

Після смерті Сталіна і з початком доби "відлиги" розгортається новий етап в українському русі. Відбулися деякі позитивні зміни в культурно-освітній сфері, розпочався процес її десталінізації. В середині 50-х років в Україні було утворено Міністерство освіти, поширилось вживання української мови, було започатковано чимало нових українських видань: "Український історичний журнал", УРЕ, багатотомний словник української мови Б. Грінченка, "Історію українського мистецтва", "Історію української літератури", "Історію міст і сіл" тощо. На піднесенні української справи позитивно позначилася реабілітація українських діячів культури, в тому числі М. Хвильового, М. Куліша, Леся Курбаса, О. Довженка та ін.

Разом з тим саме в цей час в Україні серед діячів культури формується опозиційний рух **дисидентів**, представники якого виступали проти застарілих стереотипів в політиці та ідеології, за демократизацію режиму, права людини і державну незалежність. Серед них були І. Драч, Ліна Костенко, М. Вінграновський, В. Симоненко, В. Стус, І. Дзюба, Є. Сверстюк, С. Параджанов та ін. Вони створювали підпільні групи та організації, випускали позацензурні видання ("самвидав"), поширювали листівки, виступали із роз'ясненням своїх поглядів на симпозіумах і конференціях, на траурних заходах і судових процесах. Окремі патріоти вдавалися крайніх заходів – від голодування до самоспалення.

Наростання кризи тоталітарного ладу і наслідки горбачовської перебудови в Україні. В таких умовах центральне керівництво намагалось адміністративними та ідеологічними методами утримати стабільність, посилюється боротьба з дисидентами-інакодумцями, яких звинувачували в "антирадянській" діяльності та засуджували до тривалих строків ув'язнення. Крім існуючої карної системи ГУЛАГ, поширилась практика ізолювання в психлікарнях незгодних з політикою уряду. Здійснювалося втручання військових сил СРСР у справи сусідніх країн: Німеччина (1953 р.), Польща, Угорщина (1956 р.), Чехословаччина (1968 р.), Афганістан (1979 р.).

Зі зростанням диктату центру посилюється всебічний політичний та ідеологічний тиск на Україну. Наприкінці 60-х і на початку 70-х років тут фактично проводилась справжня ідеологічна війна проти "українського націоналізму" із широким застосуванням репресій та оргвисновків. За надуманим приводом –

"примиренське ставлення до проявів націоналізму" – було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Замість нього був поставлений В.Щербицький, який найретельніше виконував усі вказівки Москви, здійснив відповідні кадрові зміни і "чистку" особового складу партії.

У 70-ті роки поширюється нова хвиля русифікації. Ідеологічний арсенал тоталітарної влади поповнюється міфічними ідеологемами про "злиття націй" й утворення "нової історичної спільноти – радянського народу". Українська мова дедалі зазнає все більших утисків. Відбувається швидке витіснення мови з усіх сфер життя: тільки 28% школярів України навчаються українською мовою, у великих містах цей показник ще нижче – 16%. У деяких промислових центрах українських шкіл були одиниці, в Донецьку – не було жодної. За 70-ті роки питома вага українських книг і журналів зменшилась у 2-3 рази і становила до загального обсягу видань відповідно – 24 і 19%.

На межі 60-70 рр. радянська економіка не використала можливість обрати шлях свого розвитку за ринковими принципами. Знову в повному обсязі було відновлено директивне управління і планування, що неминуче призводило до зниження темпів розвитку і деградації економіки. Наростання кризових, застійних явищ у соціально-економічному житті України з середині 70-х років визначалося такими чинниками:

- **неефективність директивно-планової економіки.** Відсутність ринкових відносин позбавляло її здатності до удосконалення. Радянські підприємства, не маючи елементарної конкуренції, розвивалися екстенсивним шляхом, не сприймали досягнення науки і техніки, не забезпечували зростання якості продукції, витрачали в 3-5 разів більше енергії та природних ресурсів. На початку 80-х років за розмірами ВВП на душу населення радянська економіка посідала 67 місце в світі, промисловість мала вдвічі нижчу продуктивність праці, темпи її розвитку постійно знижувались і врешті-решт призвели до застою;

- **хронічне відставання сільського господарства** визначалося, насамперед, неефективністю радянської колгоспної системи. Вона ставила селян в роль найманих працівників, які були відчужені від землі і результатів своєї праці. В середньому продуктивність праці в колгоспах була в 4-5 разів нижчою, ніж в аграрному секторі розвинених країн. При цьому через низьку якість техніки втрати при збиранні врожаю сягали 30%. В той самий час індивідуальні присадибні господарства, що складали всього 3% орної землі, майже наполовину забезпечували ринок сільськогосподарською продукцією. Починаючи з 1963 р., СРСР щорічно закуповував хліб за кордоном;

- **зниження матеріального рівня життя.** За свідченням деяких авторів, всупереч галасливої пропаганди про "переваги радянського способу життя", його рівень в цілому був на порядок, тобто в десять разів, нижчий порівняно з розвиненими капіталістичними країнами. Низькою була заробітна плата, в багатьох галузях виробництва панувала зрівнялівка. За розмірами споживання на душу населення в 1985 р. СРСР займав **77 місце** у світі (менше третини від рівня США). Типовим явищем став дефіцит багатьох необхідних товарів і довгі черги в магазинах.

На охорону здоров'я і культуру кошти виділялися за "залишковим" принципом – 0,1%, в той самий час на оборону витрачалося 40% бюджетних коштів. Порівняно з розвиненими європейськими країнами середня тривалість життя людини була у нас найнижчою, в 1990 р. за цим показником ми посідали 54 місце в світі, а дитяча смертність – у 2,5 рази вищою, тобто на рівні африканської країни Зімбабве.

Основна причина наростання кризових явищ в радянській економіці визначалася, насамперед, методами і практикою управління – наявністю адміністративно-командної системи (АКС), яка виступала державним власником усіх засобів виробництва і формувала директивно-плановий характер економіки, позбавляла її ринкових методів самоорганізації. Організаційно-політичним підґрунтям тоталітарного режиму була відсутність елементарної демократії – альтернативних виборів та багатопартійності. АКС, весь цей величезний адміністративно-бюрократичний апарат, жодним чином не був зацікавлений в проведенні будь-яких ліберальних реформ, бо це могло обмежити його владу. Відмова від реформ призводила до уповільнення економічного розвитку і поглиблення кризових, застійних явищ.

АКС дуже зневажливо ставилася до потреб національних республік. Україні дозволялося розпоряджатися тільки **п'ятою** частиною підприємств, що були розташовані на її території і випускали всього 5% промислової продукції. Натомість вона щорічно направляла до Москви 113 млрд. крб., 8 тон золота і 220 тон срібла. З України вивозили сільськогосподарську продукцію за цінами, що буди на 30 % нижчими порівняно з іншими республіками.

Особливе незадоволення політикою центру викликала **Чорнобильська аварія**, яка сталася 26 квітня 1986 р. і мала катастрофічні загальнопланетарні наслідки. Саме існування АКС призвело до реалізації хибного, помилкового проекту будівництва атомної електростанції поблизу великого міста, до зволікання в боротьбі з наслідками катастрофи, підступного проведення першотравневої демонстрації в умовах підвищеної радіації, необґрунтованого збільшення існуючих стандартів зараження тощо.

Все це призвело до того, що поступово нагромаджувався потенціал незадоволення населення своїм життям. Таким чином, застійні явища в економіці і низький рівень життя – це найголовніша причина розпаду СРСР, який не змогла зупинити спроба М.С. Горбачова, обраного в березні 1985 р. новим генеральним секретарем ЦК КПРС, частково лібералізувати життя радянського суспільства.

Таким чином, в зазначений період все більшою мірою проявляється нездатність влади тоталітарними методами забезпечити організацію життя суспільства. Під тиском об'єктивних обставин відбуваються певні обмежені **трансформації** суспільного розвитку, які врешті-решт частково лібералізували політичне життя суспільства: було розвінчано одіозний культ особи, припинені жорстокі масові репресії, влада змушена була більше уваги приділяти забезпеченню прав людини і прислухатися до громадської думки. Але багато проблем, в тому числі й економічних, ще не було вирішено.

Поняття і терміни

Тоталітаризм – політичний режим, за якого держава здійснює повний (тотальний) контроль над суспільством з допомогою політичних репресій чи адміністративного тиску.

Продрозкладка – система насильницького і безоплатного вилучення хліба у селян, яку використовували більшовики.

Неп – нова економічна політика 20-х рр., яка передбачала для пожвавлення економіки використання в обмеженому вигляді ринкових відносин, заміну продрозкладки продподатком.

Автономізація – тут: позбавлення України незалежного статусу і перетворення її практично в автономну республіку у складі СРСР.

Індустріалізація – процес розвитку великого машинного виробництва в усіх галузях економіки, насамперед, у промисловості.

Колективізація – насильницьке створення колгоспів, що призвело до позбавлення селян землі, застосування методів примусової праці і відчуження державою її результатів.

Куркулі – заможні селяни, вправні господарі, яких радянська влада піддавала політичним репресіям і „розкуркуленню”, тобто позбавленню власності і виселенню.

Сталінські репресії – масові арешти, розстріли, заточення людей у в'язниці і концтабори під час правління Сталіна, внаслідок чого загинули мільйони безневинних людей.

“Советізація” – тут: установа радянських порядків в Західній Україні, яке супроводжувалося проведенням насильницької колективізації, політичних репресій та депортації місцевого населення.

УПА – Українська повстанська армія, яку було створено під час німецької окупації в 1942 р.

Фашизм – найбільш реакційна і войовнича політична ідеологія, що сприяла роздмухуванню Другої світової війни.

Пакт (від лат. *угода*) – міжнародний договір, угода великого політичного значення.

Остарбайтери – люди, які були насильницькі вивезені з окупованої території на примусові роботи у Німеччину. З України було відправлено 2,2 млн. чоловік.

“Хрущовська відлига” – часткова лібералізація громадсько-політичного життя і спроби проведення реформ.

“Шестидесятники” – покоління людей, які сформувались в період “хрущовської відлиги” і виступали за розширення демократії, проти національного пригнічення.

Застій – в економіці період занепаду, зниження темпів розвитку виробництва.

Дисиденти – представники політичної опозиції, які в Україні в 60-70-ті роки виступали за розширення демократії та національну незалежність.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть причини переходу більшовиків до непу.
2. Розкрийте зміст нової економічної політики, її наслідки та причини згорання.
3. Чому Україна на початку 20-х рр. остаточно втратила свою незалежність?
4. В чому особливості радянської індустріалізації в Україні ?
5. Як відбувалася суцільна колективізація в Україні ?
6. В чому сутність колгоспної системи ?
7. Якими були причини голодомору 1932-1933 рр.?
8. В чому полягав зміст „українського питання” напередодні війни ?
9. Назвіть основні причини поразки Червоної Армії в початковий період війни.
10. Як відбувалося приєднання західноукраїнських земель до СРСР і в чому значення цієї події?
11. Чому і коли була утворена Українська повстанська армія?
12. Як відбувалося визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників?
13. Яких втрат зазнала Україна під час Другої світової війни?
14. Як відбувалося відновлення господарства у повоєнний період? В чому причини голоду 1946-1947 рр.?
15. Яку політику проводила центральна влада в Західній Україні?
16. Що таке “хрущовська відлига”?
17. Розкажіть про основні кроки уряду М. Хрущова щодо реформування економіки та особливості їх здійснення в Україні.
18. Чому в 70-80-ті рр. відбувалося наростання кризових явищ і поглиблювався застій в економіці?
19. Розкажіть про опозиційний рух в Україні. Хто такі дисиденти?
20. Розкрийте об’єктивну зумовленість перебудовчих процесів.

Теми рефератів

1. Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років ХХ ст.
2. Нова економічна політика: сутність, наслідки, причини згорання.
3. Українське національно-культурне відродження 20-х років ХХ ст.
4. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини, національно-політичні аспекти та демографічні наслідки.
5. Західноукраїнські землі під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини в 20-30-х рр. ХХ ст.
6. Рух Опору фашистам в Україні в роки Другої світової війни.
7. Героїчна оборона Одеси.
8. М.С.Хрущов і Україна.
9. Дисидентський, правозахисний та національно-визвольний рух в Україні 60-х-80-х рр.

Література для поглибленого вивчення теми

1. Білас А.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1955 рр. У 2-х кн. – К., 10994.
2. Кондратюк В., Зайцев О. Україна в 20-30-х роках. Суспільно-політичне життя ХХ ст. – Львів, 1993.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
4. Голод в Україні 1932-1933рр.: Очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
5. Конвест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993.
6. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.
7. Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу // Матер. Всеукр. наук. конф. – Київ 15 листопада, 2002. – К., 2003.
8. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
9. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997.
10. Кучер В., Гриневич, В.Коваль. Україна в Другій світовій війні. 1939-1945 рр. – К., 2003.
11. Муковський І., Лисенко О. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.
12. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945). – Львів. 1995.
13. Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994.
14. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992.
15. Воронов І.О., Пилявець Ю.І. Голод у 1946-1947 рр. – К., 1991.
16. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1994.
17. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 рр. – К., 1995
18. Лихо з розуму (портрети 20 злочинців). Зб. матеріалів / Укл. В. Чорновіл. – Львів, 1991.
19. Лук'яненко Л.Г. Сповідь у камері смертника. – К., 1991.
20. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна. – К., 1995.
21. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті рр. ХХ ст. – Луцьк, 1995.

Тема 9. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШУКУ ОПТИМАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ БУДІВНИЦТВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кінець 80-х – 2005 рр.)

- 1. Проголошення незалежності України та розбудова суверенної держави. Прийняття Конституції України.**
- 2. Проблеми створення ринкової економіки. Становище в соціальній сфері.**
- 3. Вибори Президента України 2004 р. Помаранчева революція. Перші кроки нової влади.**
- 4. Формування зовнішньополітичного курсу України в новому геополітичному просторі.**

Проголошення незалежності України та розбудова суверенної держави. Прийняття Конституції України.

Піднесення українського визвольного руху і проголошення незалежності України. До краху тоталітарного ладу, як зазначалось в попередній лекції, призвели суто об'єктивні чинники, які вимагали від існуючої влади провести докорінні реформи в суспільстві. Першим керівником, який наважився на це і проголосив у квітні 1985 р. новий політичний курс на перебудову, був М. Горбачов.

В Україні поширення демократизації і гласності в суспільстві призвело до виникнення неформальних організацій, в тому числі “Меморіалу”, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Студентського братства, Українського культурологічного центру та ін. Була легалізована діяльність Української греко-католицької церкви, відновились Українська автокефальна православна церква. У вересні 1989 р. виникає перша масова, фактично опозиційна до влади політична організація – Народний Рух за перебудову, який виступив за надання незалежності Україні.

У 1990 р., після ліквідації статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС та прийняття Верховною Радою України постанови „Про порядок реєстрації громадських об'єднань” починається формування багатопартійної системи. Першою була створена Українська республіканська партія, всього ж у 1990-1991 рр. виникло майже 20 партій.

У 1990 р. вперше відбулися альтернативні вибори до Верховної Ради України. Від Демократичного блоку було обрано понад 100 народних депутатів, які мали значний вплив на вирішення назрілих питань. 16 липня 1990 р. було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, логічним продовженням якої став Закон від 2 серпня того ж року “Про економічну самостійність Української РСР”.

Втім побудувати “гуманий, демократичний соціалізм” не вдалося. Стагнація економіки переросла в глибоку кризу, посилювався спад виробництва, товарний дефіцит, інфляція, дефіцит бюджету зростали. Безсистемна перебудова вела до розвалу народного господарства. Все це викликало додаткове соціальне

напруження в суспільстві. З 2 по 17 жовтня в Києві тривало голодування 158 студентів з 24 міст України. Вони вимагали відставки прем'єр-міністра, проведення нових виборів, відмови від союзного договору, проведення військової служби в межах республіки та ін. Верховна Рада своїм рішенням в основному задовольнила вимоги студентів.

Загострення політичної боротьби відбулося і в Москві. Представники консервативних сил керівництва 19-21 серпня 1991 р. здійснили спробу державного перевороту, який не був підтриманий населенням і провалився. Стара комуністична влада повністю себе дискредитувала.

В таких умовах 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР приймає доленосний для всього народу документ – „**Акт проголошення незалежності України**”, який було підтримано на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Понад 90,3% громадян, які взяли участь у референдумі, висловились за незалежність країни. В цей же день Л.Кравчука було обрано Президентом України.

Через тиждень відбулася зустріч керівників України, Росії та Білорусі і було зроблено заяву про припинення існування СРСР й утворення **Співдружності Незалежних Держав (СНД)**. До цього рішення приєдналися інші республіки колишнього СРСР крім країн Балтії та Грузії. Таким чином, до складу СНД увійшло 11 республік (зараз входить 12), причому Україна увійшла на правах асоційованого члена (вона не визнала всіх пунктів угоди).

Розгортання державотворчого процесу. Прийняття Конституції України. З початку 90-х років розгортається процес розбудови української незалежної демократичної держави, формування її інститутів влади, заміна партійно-радянської системи на президентсько-парламентську.

В перші роки незалежності були ухвалені закони про державний кордон, Збройні Сили України, Службу безпеки (замість КДБ). Була затверджена державна атрибутика: гімн, герб і прапор (автор музики гімну М.Вербицький, слова П.Чубинського “Ще не вмерла України...”). Виникає інститут президентства, на постійній основі починає працювати парламент, формуються три гілки влади, що є неодмінною ознакою демократичного суспільства.

Важливим у формуванні нової політичної системи було становлення **багатопартійності**. Кількість політичних партій зростала дуже швидко. Та високого авторитету серед населення вони не мали: навіть на початку 2001 р. членами партій були тільки 2-3% дорослого населення країни. На сьогодні в Україні існує понад 125 політичних партій. Для більшості з них характерні малочисельність, відсутність чітких позитивних програм, слабкість організаційних структур.

Особливість цього історичного періоду полягала в тому, що в суспільстві не було політичної стабільності, відбувалися постійні пошуки оптимальних форм управління державою. Була утворена і невдовзі скасована Державна Дума, розпочалося зміцнення вертикалі влади за допомогою застосування посади представника Президента на місцях, нагромаджувався досвід українського парламентаризму тощо.

Враховуючи вимоги незадоволеного політикою влади населення, насамперед, страйкуючих шахтарів, у 1994 р. було вирішено провести дострокові багатопартійні вибори до Верховної Ради. За їх результатами лише чотири партії утворили парламентські фракції: комуністи – 90 депутатів, Народний рух – 22, Селянська партія – 21, соціалісти – 15. Головою парламенту було обрано О. Мороза.

В тому ж році на виборах Президента України у другому турі перемогу здобув Л. Кучма.

На жаль, у суспільстві не було політичної єдності та злагоди між законодавчою та виконавчою гілками влади. Не була по-справжньому усвідомлена національна ідея. Все це стримувало проведення реформ, гальмувало конституційний процес, який тривав ще з початку 90-х рр. Нову Конституцію України з великими труднощами було ухвалено лише **28 червня 1996 р.** завдяки наполегливим зусиллям усіх конструктивних сил парламенту. Тим самим було зроблено важливий крок вперед на шляху державотворення і формування нового демократичного механізму влади.

У Конституції Україна визначена як незалежна, суверенна, демократична, соціальна і правова держава. За формою правління Україна є республікою, за державним устроєм – унітарною, тобто єдиною, соборною державою. Утвердження і забезпечення прав і свобод громадян є пріоритетним напрямом діяльності держави.

З прийняттям Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є Президент, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції. Президент обирається громадянами держави строком на 5 років. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада у кількості 450 депутатів. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет міністрів.

У березні 1998 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. У виборах брали участь 30 політичних партій та виборних блоків. Лише 8 з них подолали необхідний 4% бар'єр. Вибори засвідчили відчутну поразку президентсько-проурядових структур, що було зумовлено невдоволенням мас становищем в економіці та соціальній сфері.

На виборах Президента у жовтні-листопаді 1999 р. громадяни вибирали не лише главу держави, а фактично визначалися щодо подальшого розвитку України між демократичним та комуністично-тоталітарним шляхом. Із 13 кандидатів на посаду Президента у другому турі перемогу отримав Л. Кучма, набравши 56,25% голосів виборців. За П. Симоненка – кандидата від Компартії України проголосувало 37,8% виборців.

Напередодні парламентських виборів 2002 р. відбулося розмежування партій і політичних сил: одні підтримали президента Л. Кучму та його курс, а деякі фактично перейшли в опозицію. Основними суперниками на виборах стали опозиційний блок „Наша Україна” і провладний блок „За єдину Україну”.

На чергових парламентських виборах у березні 2002 р. перше місце посів блок „Наша Україна” – 23,53%, друге – Комуністична партія України – 20,04%, третє – блок „За єдину Україну!” – 11,96%, четверте – блок Юлії Тимошенко – 7,21%, п’яте – Соціалістична партія України – 6,92%, шосте – СДПУ(о) – 6,24%. Інші 27 партій і блоків, що брали участь у виборах, не подолали 4% бар’єр. Головою Верховної Ради було обрано лідера блоку „За єдину Україну!” Володимира Литвина.

Подальші події засвідчили необхідність проведення в Україні політичної реформи для переходу від президентсько-парламентської моделі державного устрою до парламентсько-президентської; удосконалення механізму стримання та противаг у системі владних відносин; запровадження місцевого самоврядування та ін.

Проблеми створення ринкової економіки. Становище в соціальній сфері

Економічні реформи в Україні проходили дуже повільно і суперечливо. Вже перші її кроки призвели до загострення соціально-економічної ситуації. Обвальна лібералізація цін породила найвищу в світі інфляцію. Тільки в 1992 р. в паливній промисловості ціни зросли в 237 разів, в легкій та харчовій – в 10-20 разів. Штучно створений диспаритет цін спричинив розкол у суспільстві на вузький прошарок “новоукраїнців”, які вміть розбагатіли, і переважну більшість громадян, які так само миттєво зубожіли. Структури Ощадбанку СРСР в Україні перевели всі кошти до Москви і не повернули населенню заощаджень.

Перші реальні кроки до реформування ринкової економіки були визначені ухваленим у березні 1992 р. Верховною Радою законом про приватизацію. Проте реформа здійснювалась повільно і нерішуче. Натомість швидкими темпами відбувалась “дика” приватизація. “Новоукраїнці” за рахунок “тіньових” капіталів за безцінь скупали зупинені підприємства та ваучери ошуканих громадян.

В таких умовах швидкого розвалу економіки керівництво вдається до звичних адміністративних методів. Уряд В.Фокіна навіть призупинив приватизацію, але не зумів переломити кризову ситуацію і змушений був у листопаді 1992 р. піти у відставку. Новий уряд очолив Л.Кучма, курс якого зводився до спроб врятувати потужну промисловість здебільшого за рахунок адміністративного регулювання. Було відновлено контроль за підприємствами і знов запроваджено практику держзамовлень. Відповідним декретом прем’єр дозволив діяльність сумнозвісних довірчих товариств (трастів), які теж посприяли посиленню зубожіння наївних громадян, не повернувши отримані від них гроші – понад 28 трильйонів карбованців⁵.

Розроблялися все нові програми виходу з економічної кризи, але вона тільки поглиблювалась, продовжувався спад виробництва, спостерігалася шалена інфляція, почалася некерована руйнація економіки. За даними Світового банку рівень інфляції на кінець 1993 р. був у нас найвищим у світі – ціни зросли

⁵ Цвілюк С.А. Відродження держави: Україна 1991-2001 рр. – Одеса, 2002. – С.49.

у 103 рази. Небаченими темпами продовжилося соціальне розшарування в суспільстві. “Новоукраїнці” за рахунок обкрадання населення, виробничої сфери і державної казни “заробляли” щорічно мільярдні кошти, які живили “тіньову” економіку чи перераховувались в офшорні зони. В той самий час купівельна спроможність населення знизилась у 5 разів.

Повільними темпами відбувалися ринкові перетворення і в аграрному секторі. Блок лівих партій у парламенті категорічно заперечував необхідність приватизації. Фермерські господарства розвивались дуже повільно, напіврозвалені колгоспи і радгоспи залишалися основною формою господарювання на селі. У листопаді 1994 р. новий Президент Л.Кучма, щойно обраний на цю державну посаду, видав Указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. В ньому проголошувалося роздержавлення землі, право власника паю на самостійне господарювання. Втім паювання землі ще не дало бажаного ефекту і виявилось суто формальним заходом, падіння сільського виробництва тривало. Аналогічний ефект мала і ваучеризація – паперова приватизація в промисловості.

Таким чином, стабілізувати економіку до 2000 р. так і не вдалося. Сім урядів незалежної України, очолюваних представниками старої комуністично-господарської номенклатури, протягом 90-х років здійснювали управління економікою в такий спосіб, що Україна за цей час втратила понад половину економічного потенціалу, свою частину із загальносоюзного золотого запасу, алмазного фонду, закордонної власності колишнього СРСР. Катастрофічно зріс державний борг.

Прокомуністична Верховна Рада і нерішучі дії уряду гальмували проведення реформ, демонополізацію виробництва і приватизацію власності. В таких умовах влада набувала все більш **олігархічного** характеру, а економіка стрімко входила в тінь. Деїдеологізовані компартійні прагматики, які посіли досить міцні позиції в банківській сфері, промисловості, торгівлі і сільському господарстві, становили так звану “партію влади”, використовуючи її в інтересах, насамперед, власного збагачення. Навіть Президент на науковій конференції в 2000 р. був змушений визнати, що в Україні “криміналізовано і тінізовано буквально всі сфери”. Як наслідок, під керівництвом такої влади реформи зайшли в глухий кут, а всі багатства в країні зосередились в руках небагатьох кланових груп. Так, 80% реального економічного потенціалу України захопили 20 “сімей”-кланів, в тіньовій економіці перебувало до 60% коштів, що в свою чергу породжувало корупцію і злочинність. У 2000 р. Україна за рівнем корупції вийшла на третє місце у світі, що стало великою загрозою національній безпеці та демократичному розвитку суспільства⁶.

Маючи значний економічний та інтелектуальний потенціал, Україна посіла лише 91-ше місце серед держав світу. Повільний і непослідовний реформаторський курс призвів до найнижчих за всю повоєнну історію показників господарської діяльності. На 75% знизився валовий внутрішній продукт, на 50% – виробництво продовольства, видобуток вугілля, нафти, газу, залізної руди,

⁶ Голос України. – 2001. – 4 вересня.

майже знищена була галузь машинобудування. Більшість підприємств-виробників були буквально розчавлені пресом податкових переслідувань. Зовнішній борг сягнув 12,6 млрд. доларів, 82% населення опинилися на межі бідності. Відношення прибутків 10% найбагатшого населення до такої ж кількості найбіднішого – становило 30:1, в той час як в європейських країнах цей розрив в 5-6 разів менший. Утворилося суспільство-перевертень.

Лише зі створенням у грудні 1999 р. нового складу реформаторського уряду **В. Ющенко** намітилися деякі зміни щодо поліпшення ситуації. Було здійснено реструктуризацію боргів, заборонено бартер і взаємозаліки, розроблено і схвалено бездефіцитний бюджет. Уряд вперше розпочав реальну боротьбу проти тіньової економіки. Так, у галузі енергетики в 2000 р. вилучено з тіньового сектора десятки мільярдів гривень, 9 млрд. з них було використано на погашення заборгованості та виплату зарплат, пенсій і стипендій.

Лише за один рік роботи цього уряду вдалося погасити заборгованість з пенсій і зарплат, призупинити падіння економіки. На 40% зросли надходження до бюджету, вперше почалося пожвавлення економіки – річний приріст ВВП становив понад 6% (у промисловості – 13%). Резервний фонд Національного банку України зріс на 460 млн. доларів. Українська гривня стала однією з високостабільних грошових одиниць. На приватизаційних аукціонах було виставлено найбільш привабливі українські підприємства. Зокрема, продаж акцій Миколаївського глиноземного заводу приніс Україні 500 млн. гривень. На виконання указу Президента від 3 грудня 1999 р. “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” певні зрушення на краще відбулися і в сільському господарстві. Завдяки цьому, хоч і з запізненням, здійснювалась споконвічна мрія українських селян – землю одержував той, хто на ній живе та її обробляє. Успіхи наших хліборобів у 2001 р. засвідчили правильність обраного шляху.

Але, щоб не втратити можливості подальшого збагачення, кримінальні олігархічні структури поставили собі за мету повалити уряд В.Ющенко, зірвати виконання його програми “Реформи для добробуту”. 26 квітня 2001 р. він був відправлений у відставку. Після цього помітних змін на краще в соціально-політичному й економічному житті України не відбувалося.

Вибори Президента України 2004 р. Помаранчева революція. Перші кроки нової влади

Вибори Президента України 2004 р., як і передбачалося, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили в країні почали готуватися до них.

І тур. Однією з особливостей передвиборчої кампанії 2004 р. було висунення великої кількості кандидатів у Президенти України. Але головним кандидатом від влади став чинний прем'єр-міністр України В. Янукович. Опозиційні сили згуртувалися навколо лідера «Нашої України» В. Ющенко, колишнього голови Національного банку України, прем'єр-міністра у 2000-2001 рр. Між ними і точилася головна передвиборча боротьба.

Після оприлюднення офіційних результатів виборів Президента України 31 жовтня 2004 р. стало відомо, що найбільшу кількість голосів виборців з 24 претендентів на найвищу державну посаду отримав Віктор Ющенко. Його підтримали 11 млн. 125 тис. 395 виборців або 39,87 відсотки. Віктора Януковича підтримали 10 млн. 969 тис. 579 виборців або 39,32 відсотки. Таким чином розрив між фаворитами президентської гонки, був відносно невеликий і склав 0,55 відсотки.

Серед інших кандидатів лідували О. Мороз (5,82%), П. Симоненко (4,97%), Н. Вітренко (1,53%), А. Кінах (0,93%). Всього проголосувало 26 млн. 514 тис. 124 виборців.

Такий розподіл голосів не виявив переможця, тому було призначено другий тур виборів – 21 листопада 2004 р. за участю В. Ющенка і В. Януковича.

II тур. Після першого туру про свою підтримку Ющенка заявили О. Мороз та А. Кінах. В. Януковича підтримала Н. Вітренко.

Новизною другого туру було проведення кандидатами відкритих теледебатів, за якими спостерігала майже вся країна.

Голосування другого туру відбулося зі значними фальсифікаціями і махінаціями на користь кандидата від влади. Оприлюднені ЦВК результати про перемогу В. Януковича різко відрізнялися від даних екзитполів, які засвідчували перемогу В. Ющенка. Під час проведення виборів виявилась заангажованість Центральної Вибірчої Комісії на чолі з С. Ківаловим, яка впродовж 10 днів не оприлюднювала остаточні результати голосування. Крім того, з'ясувалося, що робота комп'ютерної мережі ЦВК зазнала зовнішнього втручання.

Помаранчева революція. Обурені таким станом речей виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і вже ввечері 21 листопада зібралися на мітинг на центральній площі Києва – майдані Незалежності. З наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. й отримала назву Помаранчева революція.

За вимогою частини депутатів на позачергове засідання зібралася Верховна Рада України, щоб обговорити ситуацію і прийняти відповідне рішення. Проте проурядові фракції і комуністи відмовилися взяти в ньому участь. На цьому засіданні В. Ющенко склав присягу Президента України. Ця акція додала снаги мітингуючим, лави яких з кожним днем зростали. У різні дні під час акції громадянського протесту на майдані Незалежності було від 500 тис. до 1,5 млн. осіб.

Незважаючи на народні протести, на те, що Верховний Суд України та суди інших інстанцій ще не розглянули скарги команди кандидата у президенти В. Ющенка, ЦВК, не взявши до уваги жодної скарги, 24 листопада о 18.30 назвала ім'я нового Президента. Згідно з протокольними висновками ЦВК переможцем виборів став В. Янукович. Він набрав 15 млн. 093 тис. 691 голос, або 49,46 відсотки. Переміг Янукович в Автономній Республіці Крим, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій, Одеській, Харківській, Херсонській областях та місті Севастополі. В решті областей Президентом України було визначено Віктора Ющенка, який згідно з протоколами набрав 46,61 відсоток, або 14 млн. 222 тис. 289 голосів. Ще до проголошення офі-

ційних результатів Президент Росії В.Путін офіційно привітав з перемогою В. Януковича, що зайвий раз підкреслювало зацікавленість Москви у кандидаті від влади.

Така неприхована зневага і несправедливість сприяли радикалізації дій протестуючих. На думку М. Поповича, революція відбулася тому, що влада брутально вразила людську гідність. Опозиція об'єднала всі політичні сили, які виборювали свободу. Аналізуючи ці події, він пише: “Помаранчева революція засвідчила величезну роль політичного ідеалізму та його перевагу над політичним цинізмом, який ніколи не зміг би вивести на вулиці мільйонні маси людей”. Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і всеукраїнський політичний страйк. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику і майдані Незалежності. Київська міська влада і кияни надавали протестуючим всіляку допомогу. На ці потреби було пожертвовано 20 млн. грн., без урахування принесених одягу та їжі. Лідери опозиції закликали мітингуючих взяти в облогу Адміністрацію Президента України, а згодом і Кабінет Міністрів України.

Того ж дня до Києва почали звозити і прихильників В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які спробували створити власне наметове містечко навпроти будівлі Кабінету Міністрів України. У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як з боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників ворогуючих таборів, політична криза, загроза економічної кризи. Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на публікацію результатів оголошених ЦВК до моменту прийняття свого рішення.

27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято постанову про політичну кризу в Україні, про визнання факту фальсифікації виборів та фактично анульовано рішення ЦВК. Парламент висловив недовіру ЦВК і назвав неприпустимим застосування сили проти учасників акції громадської непокори.

Прихильники кандидата у президента В. Януковича взяли курс на сепаратизм, на розкол країни. З'їзд депутатів всіх рівнів у Северодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали регіональні лідери Донецької, Луганської та Харківської областей. Водночас у західних і центральних регіонах країни місцеві ради прийняли рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

2 грудня у відповідь на такі події Верховна Рада України прийняла постанову “Про стабілізацію політичної і соціально-економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожує суверенітету і територіальній цілісності України”. За цю постанову проголосувало 228 народних депутатів.

Верховна Рада визнала, що в Україні відсутні соціальні, економічні і політичні передумови для зміни державного устрою, а сепаратистські прояви мають штучний характер і зумовлені прагненням окремих осіб і політичних сил задовольнити свої інтереси.

Парламент засудив будь-які рішення органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, прийняті після 21 листопада 2004 р. як такі, що супе-

речать Конституції та законам України, засудив прояви сепаратизму з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також сприяння у будь-який спосіб таким проявам з боку громадян, що створює загрозу суверенітету і територіальній цілісності держави.

Верховна Рада доручила Генеральній прокуратурі України невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада рішенням органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, а також діям їх посадових осіб і вжити заходів з метою приведення зазначених рішень у відповідність із законодавством України. Президенту України було рекомендовано з урахуванням правової оцінки Генпрокуратури вирішити питання щодо притягнення до відповідальності зазначених посадових осіб.

Для розв'язання складної ситуації з посередницькою місією до України прибули представники Польщі, Литви, Росії, ОБСЄ та ЄС. Зрештою за допомогою міжнародних посередників сторони конфлікту (Президент України Л. Кучма і кандидати у президенти України В. Ющенко і В. Янукович) виробили формулу політичного урегулювання кризи.

Але все залежало від рішення Верховного Суду України, який 29 листопада розпочав розгляд скарги, поданої довіреними особами В. Ющенка, про визнання незаконними дій ЦВК щодо оголошення переможця другого туру і відміну відповідної постанови про його підсумки. Засідання Верховного Суду України транслювалося по телебаченню і радіо, і всі громадяни могли довідатися про ті зловживання і фальсифікації, які відбувалися під час виборів. Своїм рішенням від 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошених Центральною Виборчою Комісією 24 листопада 2004 р., і призначив переголосування другого туру на 26 грудня 2004 р.

“Пакетне голосування”. Щоб унеможливити під час переголосування масові фальсифікації, було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції, згідно з домовленостями, були поставлені на голосування у ВРУ у пакеті зі змінами і доповненнями до Конституції України (політична реформа), які передбачали перерозподіл владних повноважень між ВРУ, Президентом України і Прем'єр-міністром з вересня 2005 р. Так зване “пакетне голосування” та зміст документів відразу викликало безліч оцінок. Один із найближчих соратників В. Ющенка, народний депутат М. Томенко оцінюючи цю подію заявив, що В. Ющенко задля єдності країни й компромісу зі своїми політичними союзниками та партнерами “пішов на той варіант розподілу повноважень, який дає можливість вивести з тіні процедуру та механізм прийняття рішень” на державному рівні.

Хав'єр Солана, представник ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки, відразу відреагував на зміни які відбулися 8 грудня 2004 р. На переконання представника Євросоюзу, який брав участь у трьох “круглих столах” у Києві з урегулювання політичної кризи, рішення українського парламенту та керівництва держави відкрили шлях до чесних виборів 26 грудня. На його думку той факт, що ці рішення були ухвалені такою більшістю голосів, дає надію і є ознакою того, що процес розв'язання кризи в країні зрушив з місця.

Також голосувався у першому читанні проект про реформування системи місцевого самоврядування. 8 грудня пакет було проголосовано переважною більшістю депутатів. Відразу ж у сесійній залі проголосовані документи були підписані Президентом України Л. Кучмою. На цьому позачерговому засіданні ВРУ затвердила і новий склад ЦВК. У парламенті відбулося рейтингове голосування по 20 запропонованих кандидатурах. 15 претендентів, які набрали найбільшу кількість депутатських голосів увійшли до нового складу ЦВК. За його затвердження проголосувало 410 народних депутатів. Новообрана ЦВК склала присягу перед Верховною Радою. Після цього відбулося засідання, на якому комісія обрала своїм головою Я. Давидовича.

Таким чином, політична криза в країні була розв'язана шляхом компромісу, народ України відстояв свої права, засвідчивши прихильність демократичним ідеалам.

Після цього масові акції на майдані Незалежності у Києві припинили, але продовжувало функціонувати наметове містечко на Хрещатику.

Переголосування II туру. До переголосування команда В. Януковича підійшла у новому складі і з новими гаслами. В. Янукович заявив про свою опозиційність до Л. Кучми, водночас залишаючись прем'єр-міністром у відпустці.

Під час переголосування до України приїхала рекордна кількість міжнародних спостерігачів – 12 тис. осіб, які засвідчили демократичний характер голосування 26 грудня.

26 грудня було шансом для ЦВК реабілітувати себе і вона успішно використала цей шанс. Під час переголосування члени новоствореної ЦВК працювали за принципом кураторства окремих областей, жорстко виконуючи свої функціональні обов'язки, визначені Законом України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосування 26 грудня 2004 р”. Докорінних змін зазнав склад територіальних та дільничних комісій у проблемних регіонах України, де були допущені найбільш масові порушення волевиявлення українських виборців 21 листопада.

Ще до оголошення офіційних результатів виборів, 31 грудня В. Янукович подав заяву про звільнення з посади, яка була прийнята Президентом. Відповідним указом виконуючим обов'язки глави уряду було призначено першого віце-прем'єр-міністра Миколу Азарова. До речі, М. Азаров вже виконував обов'язки глави уряду з 26 листопада по 26 грудня 2004 р., коли Янукович перебував у передвиборчій відпустці.

За офіційними результатами переголосування 26 грудня 2004 р., які оголосила ЦВК перемогу здобув В. Ющенко, набравши 51,99% виборців, що становить 15 млн. 115 тис. 712 виборців. Його опонент, колишній прем'єр-міністр і кандидат в президенти В. Янукович набрав 44,21%, що становить 12 млн. 848 тис. 528 виборців.

Таким чином, які б технології не використовувалися під час виборів 2004 р. провладними структурами, їх спроби маніпулювати зі списками виборців, вкидати в урни додаткові бюлетені, організувати “каруселі”, платити дрібні гроші виборцям та інше не дали владі бажаних результатів, а натомість підняли на захист демократії українців. Слід, також відзначити, що молодь, яка

завжди ігнорувала вибори, цього разу стала основною рушійною силою Помаранчевої революції. На виборах 1999 р. люди обирали між шляхами розвитку держави і виступили проти повернення до комуністичної влади. На виборах 2004 р. люди обирали між представниками, що знов таки уособлювали різні перспективи розвитку зовнішньої та внутрішньої політики і різні шляхи досягнення своєї мети. Українці, які протягом двох місяців боролися на Майдані Незалежності, у своїй більшості стояли не за конкретну особу, а за необхідні зміни саме у внутрішньому устрої Української держави.

Інавгурація нового Президента України В. Ющенко відбулась 23 січня 2005 р. Гості урочистого засідання парламенту і депутати, виходячи із зали, обмінювалися своїми враженнями.

Патріарх Київський й усієї Русі-України Філарет: «Ми горді, що Помаранчева революція здивувала увесь світ. Це свідчить, що Україна стала новою державою. Але демократія – це також і добробут народу. Президент України це повинен довести».

Кардинал УГКЦ Любомир Гузар: «Завтрашній день буде світлим. А якщо завтра нічого не зробимо, то проміне цей день. Усе залежить від того, наскільки те, що ми почули, ще почуємо, пережили, зуміємо використати і піти до кращого».

Чемпіон світу з боксу Віталій Кличко: «Нині є велика гордість в українців! Як тих, хто проживає в Україні, так і тих, хто за кордоном. На нового Президента лягає велика відповідальність, адже народ очікує від нього багато змін на краще. Сподіваюся, що розчарувань не буде ні в кого, а передусім у тих людей, які віддали свої сили для цієї перемоги. Ці люди мають і надалі працювати разом із Президентом».

Валерій Коновалюк («Регіони України»): «Віктор Янукович висловив жаль, що його запросили лише в останній день. Але фракція наша була на інавгурації, і цим ми засвідчили підтримку й повагу до Президента України. Повагу до тих громадян, які підтримали Віктора Ющенко. Ми також продемонстрували міжнародній спільноті, що є впливова політична сила, яка гідно й демократично працюватиме надалі».

Лідер БЮТ Юлія Тимошенко: «Це перемога усіх. Зокрема й тих, хто голосував не за Ющенко. Ми зробимо все, щоб ці люди відчули, що вони теж виграли. Сьогодні – новий день, день початку зовсім нового шляху. І дай Боже, нам його пройти. Україна зібрала багато гостей. Це – великий знак пошани. І внутрішня, й зовнішня політика мають відповідати тим очікуванням, які має щодо нас світ».

Олег Рибачук («Наша Україна»): «Сьогодні я гордий, що українець, належу до народу, який підвівся з колін і в рабство вже не піде ніколи! А журналісти повинні вже не боятися говорити про бюрократів, корупцію, про те, що влада, можливо, не досить ефективно на щось реагує. Така критика нам потрібна, як кисень. За Ющенко жоден урядовець, який себе скомпрометував, не працюватиме».

Програма дій В.Ющенко та перші кроки нового уряду. В основу програми дій нового уряду було покладено основні позиції передвиборчої програ-

ми, яка ґрунтовно була розроблена задовго до виборів і прозвучала на теледебатах. В основному вона зводилась до наступних тез:

- розбудова влади на демократичних принципах: “Я йду в президенти, щоб держава наблизилася до людей” (В. Ющенко);
- на базі економіки стабільності, росту забезпечити нові робочі місця, за найближчі п’ять років створити п’ять мільйонів нових робочих місць, достойну платню;
- боротьба з корупцією на всіх рівнях;
- установлення нового прожиткового мінімуму – 432 гривні;
- підвищення мінімальних зарплат і пенсій до мінімального прожиткового мінімуму;
- повернення знецінених заощаджень Ощадного банку;
- молодіжні кредити;
- скорочення терміну служби в армії до 12 місяців, а для тих, хто отримав вищу освіту, до 9 місяців;
- установлення гарантованих стандартів безкоштовного медичного забезпечення громадян України;
- фінансування урядом у першу чергу освіти, науки, культури;
- мораторій до 2008 року на купівлю і продаж землі та ін.

В сфері зовнішньої політики ставилися такі завдання:

- забезпечення стратегічних інтересів як на Сході, так і на Заході: “нам не вигідно втрачати ринок Росії, але буде велика помилка, якщо ми не сядемо на той поїзд, який веде Україну до європейського ринку, де знаходиться один із найоб’ємніших ринків світу... Тому не дарма 55% того, що виробляє Росія, вона реалізує на європейському ринку”;
- активізація переговорів про створення зони вільної торгівлі з Росією і про розширення доступу України на ринки ЄС;
- виведення українських військ з Іраку ;
- спрощення процедури перетину кордону з Росією і Білоруссю та ін.
- Головним пріоритетом визначено пріоритет державного українського інтересу.

Ця стратегія подальшого розвитку України була покладена в основу соціальної, економічної, зовнішньої та внутрішньої політики України, її нового уряду, який очолила Ю.В. Тимошенко. 4 лютого 2005 р. Україна нарешті отримала свій уряд. Уперше за роки незалежності на чолі уряду стала жінка, набравши найбільшу кількість депутатських голосів – 375; вперше – середній вік урядовців, яких призначили прямо в сесійній залі ледь перевищував 40 років; вперше усі силові міністерства очолили люди цивільні. Програма проголошено Ю. Тимошенко називалася . “Назустріч людям”.

На жаль, в помаранчевій команді відбувся розкол. На початку вересня 2005 р. уряд Ю. Тимошенко Президент відправив у відставку. Новий уряд очолив Ю. Єхануров.

Звичайно часу для того, щоб змінити країну пройшло ще дуже мало. Робити ґрунтовний аналіз досягнень та прорахунків ще занадто рано. Але хотілося б

висвітлити ті загальні проблеми які вже проявилися. В кожному напрямку діяльності можна виділити позитивні та негативні моменти й тенденції.

Безумовно, головне досягнення нової влади – це зміна політичної атмосфери в Україні, політичного клімату. Життя стало набагато демократичнішим, ніж за попереднього режиму.

Про позитиви, зараз можемо говорити як про тенденції, що закладаються, в соціальній сфері, в економіці і в зовнішній політиці.

Уряд став відкритішим до спілкування з громадськістю. Попередні уряди, як правило, призначали в результаті складних комбінацій, інтриг і порушення якихось домовленостей, а нинішній – у результаті їх дотримання. Разом з тим, крім позитивних, спостерігаються і негативні тенденції. Серед них:

- влада задовольняє побажання тих, хто привів її до влади;
- кадрова політика влади залежить не від здібностей того чи іншого міністра, а від того, як задовольнити одного зі своїх найближчих союзників;
- рішучі дії нової команди щодо кадрової зміни: стовідсоткове оновлення голів усіх районів, областей. Це важке рішення, бо підібрати таку кількість хороших фахівців дуже непросто;
- через відсутність системних кроків із запобігання корупції боротьба іде з наслідками корупції, а не її причинами. Тобто якихось системних кроків із запобігання корупції немає;
- у нинішньому уряді більше тих, хто мислить абстрактними категоріями, ніж тих, хто досконало знає свою сферу відповідальності, а устремління декого у до глобальних горизонтів призводить до відриву від реальної економіки, конкретних модернізаційних завдань.

Події, пов'язані з президентськими виборами, обранням Віктора Ющенка на посаду Президента, змінили дуже суттєво на краще сприйняття України на Заході. А це у свою чергу створює сприятливіші умови для того, щоб вирішувати практичні завдання, які стоять перед нашою державою у сфері зовнішньої політики.

Формування зовнішньополітичного курсу України в новому геополітичному просторі

З проголошенням незалежності Україна вперше стала рівноправним суб'єктом у міжнародних відносинах, розпочався новий етап в історії її стосунків зі світом. Перед нею на міжнародній арені відкрилась потенційна можливість перетворитись із об'єкта геополітики на повноцінного суб'єкта, що самостійно вирішує власну долю.

Відправним моментом у процесі переходу зовнішньополітичної діяльності республіки на засади самостійності та рівноправності в міжнародних відносинах стало визнання України державами світового співтовариства. Вперше за багато віків суверенний статус нашої держави знайшов широке визнання і підтримку. Вже на другий день після референдуму, який відбувся 1 грудня 1991 р., нову незалежну державу визнали Польща і Канада, в наступні дні Угорщина, Росія, Болгарія, Аргентина, США та інші країни (упродовж місяця – 57). На початку 2001 р. Україна підтримувала дипломатичні стосунки зі 153 країнами, за кордоном діяло 55 українських посольств, 10 генеральних консульств. На сьогодні суверенітет України визнали практично всі держави світу.

5 грудня 1991 р. Верховна Рада звернулася з Заявою до парламентів і народів світу, в якій наголошувалося, що Україна у повній відповідності з цілями і принципами ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі.

Для обґрунтування власної лінії на міжнародній арені 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила „Основні напрями зовнішньої політики України”. Цей документ визначив національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, засади, на яких вона повинна реалізовуватись.

Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток її як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; входження національного господарства до світової економічної системи для його повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями і вихідцями із України.

У цьому документі вказувалося, що Україна здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав. Республіка не висуває жодних територіальних претензій до своїх сусідів, як і не визнає територіальних претензій до себе. **Пріоритетними сферами** зовнішньополітичної діяльності визначено розширення участі в європейському регіональному співробітництві, а також в межах СНД, активна участь у діяльності ООН; дієва співпраця з державами Європейської співдружності та НАТО.

Важливим аспектом у процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу стало прийняття нової Конституції України, яка юридично закріпила принципи зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки нашої держави шляхом підтримання мирного і

взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Але вихід незалежної України на міжнародну арену відбувся в дуже складних умовах. Розпад СРСР і поява на його руїнах низки самостійних держав вивели світ з рівноваги, оскільки зникло протистояння систем. У світі склалася нова геополітична ситуація, з одного боку, з тотальною невизначеністю у прогнозованості процесів світового розвитку, а з іншого – зі значним розширенням кола ідей і підходів для створення оптимальної моделі світового устрою, яка б базувалася на новій динамічній рівновазі. Відбувалася активна інтеграція групи високорозвинених країн Заходу, що фактично концентрує основні полюси сили, на зміну загрози світового конфлікту з'явилися хвилі локальних зіткнень та зон напруженості, посилювалися різновекторні пошуки країнами, що виникли на руїнах СРСР, свого місця в структурі світової спільноти.

Зазначені чинники спричинили складність і суперечливість процесу трансформації світової системи міжнародних відносин. Вони, безумовно, суттєво впливали і на коливання зовнішньополітичної лінії України, зумовлюючи часом її непослідовність.

В основу моделі зовнішньої політики 1991-1994 рр. було покладено принцип „балансу інтересів", що зумовлено геополітичним становищем України, її залежністю від партнерів по СНД, суперечливими внутрішніми політичними процесами, уповільненим темпом економічних реформ тощо.

Після президентських виборів 1994 року розвиток зовнішньої політики України пішов шляхом модифікації, розстановки нових акцентів у пріоритетах. Базовими принципами модифікації було проголошено виваженість, прагматизм, раціональність, професіоналізм.

Зміна базових принципів серйозно вплинула на трансформацію моделі зовнішньої політики України в цілому. Це пояснювалось тим, що наша держава має свої інтереси і на Заході, і на Сході, її географічне розташування та структура економіки визначили для неї не роль „санітарного кордону", а мосту для взаємного проникнення і збагачення східної і західної культур. Щоб мати можливість впливати на цей процес, Україна має бути представлена як у європейських структурах, так і в СНД. Визнання особливого значення відносин України з Росією в новій зовнішньополітичній моделі не означає дистанціювання від Заходу.

Зовнішня політика України стала спробою також врахувати специфічні риси менталітету, традиції та зовнішньополітичні орієнтації населення. Протягом століть територія України була поділена між кількома державами, і тому населення Східної й Північної України більше тяжіє до тісних контактів з Росією, а жителі Західної України – до зв'язків із країнами Центральної та Західної Європи.

На жаль, проголошений курс здійснювався дуже повільно і через низку об'єктивних і суб'єктивних причин не був остаточно реалізований, на відміну від країн Східної Європи і Балтії, які після краху соціалістичної системи рішуче і наполегливо включилися у загальноєвропейський процес. Ми ж гойдалися на

хвилях „багатовекторної політики”, підтвердженої і в інавгураційній промові Президента Л.Кучми 30 листопада 1999 року.

Таким чином, протягом 1991-2000 рр. відбувалося формування та апробація концепції зовнішньополітичного курсу незалежної України. На першому етапі (1991-1994) в його основу було покладено принцип „балансу інтересів”, але перевага надавалася швидкій інтеграції в європейські структури. З 1994 р. в основу зовнішньополітичної моделі України було покладено концепцію „мосту між Заходом і Сходом”.

Після Помаранчевої революції 2004 р. відновлено повноцінний курс на європейську інтеграцію. „Період так званої багатовекторності ми залишили в минулому” – заявив на засіданні в Брюсселі в лютому 2005 р. Президент України В. Ющенко.

Отже, поступове усвідомлення національних інтересів, пошуки оптимальної концепції безпеки в умовах боротьби різних політичних сил зумовили багатовекторність української зовнішньої політики в перші роки незалежності. Поступово, протягом 1991 - 2005 рр. українська дипломатія зондувала ґрунт, тією чи іншою мірою випробовувала на життєздатність різні моделі геополітичної орієнтації. За всієї невизначеності, характерної для цього періоду, цілком очевидно, що основним в зовнішній політиці України стало домінування європейського вибору.

Західний напрям зовнішньої політики. Європейський вибір України

Надзвичайно важливим для нашої держави з самого початку 90-х років були відносини з **європейськими країнами**. В попередні роки Україна штучно була відділена від Європи. Втім її нинішній європейський вибір сформувався на об'єктивних чинниках і визначався не тільки культурно-цивілізаційним прагненням українців, а і суто геополітичними реаліями: адже Україна розташована в самому центрі Європи, на перехресті європейських шляхів і просто приречена розвивати тісні стосунки з усіма країнами цього регіону.

Така позиція певною мірою була закономірним явищем, адже після розпаду Варшавського блоку більшість країн, які до нього входили, обрали той самий орієнтир і розраховували на швидку інтеграцію в європейські структури безпеки – НАТО, Європейський Союз, Раду з безпеки й співробітництва в Європі тощо з метою забезпечення військової та економічної національної безпеки.

Однак на заваді інтеграційним процесам України стали такі чинники, як, по-перше, якісний розрив із Заходом за рівнем економічного, політичного та духовного розвитку, що утворився в період «холодної війни»; по-друге, республіка дістала від колишнього СРСР небезпечний спадок – ядерну зброю, що посилювало насторожене ставлення до неї західних країн.

Вирішення проблеми ядерного роззброєння на початку 90-х років стало для України своєрідним ключем, яким можна було відімкнути двері у західний світ. Відмовившись від успадкованого ядерного потенціалу, Україна

чекала від світового співтовариства твердих гарантій своєї безпеки і територіальної цілісності.

У січні 1994 р. під час зустрічі в Москві президентів США, Росії та України було підписано тристоронню заяву, відповідно до якої Україні мали компенсувати вартість високозбагаченого урану, що містився в ядерних ракетах, розташованих на її території. Крім того, керівництво США і Росії пообіцяло надати Україні гарантії безпеки, як тільки вона завершить процес ядерного роззброєння та стане учасником договору про нерозповсюдження ядерної зброї. У 1996 р. Україна виконала взяте зобов'язання – вивезла і знищила третій за розмірами ядерний арсенал світу, що стало важливим фактором стабілізації та безпеки для країн європейського континенту.

Все це спричинило наприкінці 1994 р. своєрідний перелом у ставленні світового співтовариства до України і сприяло появі нових акцентів у зовнішній політиці України, а саме: інтеграція у світові, насамперед європейські, політичні та економічні структури; зміцнення зв'язків з НАТО; активізація двостороннього співробітництва із західними державами; налагодження регулярного конструктивного політичного діалогу із США.

У культурно-цивілізаційному аспекті **європейська інтеграція** – це входження до сім'ї європейських народів, повернення до європейських політичних і культурних традицій. За оцінками експертів, саме така інтеграція є для України одним з найоптимальніших способів реалізації національних інтересів – побудови економічно розвиненої і демократичної держави, зміцнення позицій у світовому співтоваристві.

За минулі роки Україна чимало зробила для того, щоб органічно інтегруватися до європейської міжнародної спільноти. Вона першою з країн СНД уклала угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом (ЄС) в березні 1994 р. 9 листопада 1995 р. Україна стала 37 повноцінним членом Ради Європи (РЄ). Вона є учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ), підписала документи про співробітництво і партнерство з НАТО, Західноєвропейським Союзом (ЗЄС). Україна співпрацює з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, іншими світовими та європейськими кредитно-фінансовими інституціями.

Важливою віхою в процесі інтеграції України до європейських структур став Гельсінський самміт Євросоюзу (грудень 1999 р.), на якому вперше в офіційних документах було визнано «європейські прагнення України», позитивно оцінено її «проєвропейський вибір». В ухваленій Спільній стратегії щодо України, розрахованій на чотири роки, Європейська Рада визнала, що успішна та стабільна Україна якнайповніше відповідає інтересам ЄС. Відзначалася необхідність політичного діалогу щодо запобігання конфліктам; конструктивного вирішення проблем роззброєння; співпраці в галузі юстиції та внутрішніх справ, боротьби з незаконною імміграцією, зокрема жінок, відмиванням грошей, наркобізнесом тощо.

З 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава почала виконувати функції непостійного члена Ради Безпеки, що означає підвищення її відповіда-

льності за підтримання міжнародного миру. В цьому ж році була затверджена Стратегічна програма інтеграції України в ЄС.

На сучасному етапі основними формами співробітництва України та Європейського Союзу є технічна допомога, торгівля й інвестиційна діяльність. За обсягами технічної допомоги з боку ЄС Україна посідає друге місце після Росії серед пострадянських держав. Пріоритетними напрямками цієї допомоги, що здійснюється в межах програми «Тасіс», є ядерна безпека та захист довкілля, реструктуризація державних підприємств, розвиток приватного сектору. Нині ЄС є найбільшим після колишніх радянських республік торговельним партнером України: у 1999 р. на частку ЄС припадало 18% зовнішньоторговельного обороту України (16,1% товарного експорту та 19,8% імпорту). Питома вага України в зовнішньоторговельному обороті ЄС поки що невелика (на початок 2001 р. – 0,42% загальної торгівлі ЄС). Порівняно незначними є й обсяги прямих іноземних інвестицій країн Європейського Союзу в українську економіку.

Отже, характерною рисою процесу інтеграції України до європейських структур є надзвичайно обережна позиція Євросоюзу, уповільнений розвиток економічних зв'язків. Активізації інтеграційних процесів перешкоджають такі чинники:

- **суттєві відмінності нормативно-правової бази України та ЄС.** Вони не дають можливості органічно вписатися в європейські структури. Загалом приведення вітчизняного законодавства до європейських стандартів – процес надзвичайно складний і довготривалий. Лише переклад понад 80 тис. сторінок нормативно-правових актів ЄС, їх вивчення і зіставлення з чинним законодавством потребують значно її кількості висококваліфікованих юристів та копіткою багаторічної праці;

- **зношеність основних виробничих фондів української економіки, низький рівень конкурентоспроможності більшості українських підприємств** не дає можливості провідним вітчизняним галузям (сільське господарство, чорна металургія, легка промисловість) зайняти належне місце на європейському ринку;

- **нинішній стан української економіки поки що не дає можливості повноправної фінансової участі в діяльності ЄС.** Керівництво Євросоюзу, розглядаючи кандидатури претендентів на членство в ЄС, піклується про те, щоб розширення кола Європейського Союзу не порушило існуючого балансу сил, не послабило досягнутого рівня інтеграції;

- **крім того, суттєво ускладнюють процес інтеграції України до європейських структур високий рівень корупції, слабкість демократичних інституцій і нерозвиненість громадянського суспільства в Україні, утиски свободи преси, політичні проблеми, що спричинили критику Ради Європи.**

Після Помаранчевої революції посилилася боротьба проти негативних явищ в житті суспільства, відбулися позитивні зміни в його демократизації. Україна одержала статус країни з ринковою економікою, підготувала значну законодавчу базу для вступу до Світової організації торгівлі (СОТ).

Намагаючись гарантувати власну безпеку, Україна в межах процесу інтеграції до європейських структур активізувала свої контакти з Північноатлантич-

ним союзом. Внаслідок цього в травні 1997 р. у Києві було відкрито Інформаційний центр НАТО, який мав на меті надавати оперативну поточну та узагальнюючу інформацію про справи в цьому альянсі (це перший такий центр у країні, яка не входить до НАТО). 9 липня 1997 р. у Мадриді Президентом України та лідерами 16 держав – членів альянсу – було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Хартія містить принципи відносин, структуру і характер взаємодії між НАТО й Україною, форми та механізми консультацій, базові засади гарантування безпеки в Європі. Важливою в цьому документі є теза про те, що «НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, а також принцип непорушності кордонів».

Співробітництво з Північноатлантичним союзом розгортається в різних сферах. Зокрема, у листопаді 1998 р. 11 країн – учасниць НАТО надали допомогу українському населенню, що проживало в затопленому басейні р. Тиса. Протягом 1994-1999 рр. Україна брала активну участь у багатьох заходах, передбачених програмою «Партнерство заради миру» (підписала її першою з країн СНД 8 лютого 1994 р.), у тому числі й спільних військових навчаннях.

Військове співробітництво передбачає участь у миротворчих місіях, в яких з липня 1992 р. було задіяно 9 тис. українських військовослужбовців під загальним керівництвом Північноатлантичного союзу. На 1 січня 2000 р. з питань міжнародної військової та військово-технічної співпраці укладені й діють понад 180 міжнародних документів із 40 країнами.

Європейський вектор зовнішньої політики України відкрив можливості для розвитку плідних двосторонніх стосунків з європейськими державами. Чільне місце у сфері двостороннього партнерства посідає Німеччина, яка однією з перших серед країн «Великої сімки» визнала нашу державу (26 грудня 1991 р.). У 1993 р. під час візиту в Україну федерального канцлера Німеччини Г. Коля укладено рамковий документ – Спільну декларацію про основи відносин між Україною і ФРН. За обсягом прямих інвестицій Німеччина посідає друге місце після США серед іноземних інвесторів України. Про позитивні зрушення у двосторонніх відносинах свідчить відкриття в Києві представництв впливових німецьких банків, зростання кількості спільних підприємств.

Останнім часом активізуються українсько-британські економічні відносини. За часткою в загальному обсязі приватних іноземних інвестицій в економіку України Велика Британія разом із США, Німеччиною, Голландією та Росією перебуває в п'ятірці найбільших зовнішніх інвесторів. Співробітництво з Британією в економічній сфері потребує подальшого розвитку, поглиблення та спеціалізації, адже Україна серед держав, у які надходять британські інвестиції, посідає лише 120-те місце. Наприкінці ХХ ст. помітно активізувалися контакти та співробітництво України з Італією, Францією, Австрією, Канадою.

Європейська інтеграція України передбачає налагодження добрих відносин з сусідніми європейськими державами. Активно розвиваються контакти з Польщею, яка першою визнала Україну незалежною державою (2 грудня 1991 р.). У травні наступного року було укладено українсько-польський Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. Пріоритетними

напрямами в економічній сфері договір визначав співробітництво в сільському господарстві та переробці сільськогосподарської продукції, фармацевтичній промисловості, енергетиці та охороні природи. У 1993 р. українсько-польські відносини набули нового імпульсу після утворення Консультативного комітету президентів України і Польщі. Плідно розвиваються міжпарламентські контакти, які стимулює діяльність польсько-української (у Польщі) та українсько-польської (в Україні) парламентських груп. Польща намагається сприяти реалізації прагнень України інтегруватися в європейські структури, енергійно підтримала вступ України до Ради Європи, її прагнення стати повноправним членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЄІ).

Починаючи з 1994 р., вищого рівня досягли українсько-польські економічні відносини. Лише в 1994 та 1995 рр. торговельний оборот між ними щороку подвоювався і вже в 1997 р. Польща посіла 4-5-те місце серед економічних партнерів України. На початку 2001 р. в Україні функціонувало понад 800 фірм за участю польського капіталу.

За роки незалежності Україна налагодила відносини та контакти з іншими сусідніми європейськими державами, зокрема зі Словаччиною. За десять років українсько-словацьких відносин було укладено до 50 державних угод, які відкривають перспективи для співпраці, взаємних капіталовкладень, створення спільних підприємств, ефективної транзитної торгівлі.

Плідно розвиваються українсько-угорські відносини. Угорщина першою уклала з Україною Договір про основи добросусідства та співробітництва (6 грудня 1991 р.). Сторони визнали кордони обох держав непорушними, передбачили надання взаємодопомоги, зобов'язалися брати участь у захисті етнічних, культурних, мовних та релігійних прав і свобод національних меншин відповідно до міжнародних документів. Наприкінці ХХ ст. в Україні функціонувало до 180 спільних українсько-угорських підприємств, переважно у вугільній, машинобудівній, металообробній галузях, у внутрішній торгівлі.

Неоднозначно розвивались протягом певного часу українсько-румунські відносини. Визнавши суверенітет України, румунська сторона одночасно висунула територіальні претензії стосовно Північної Буковини і Бессарабії. Сторонам вдалося знайти компромісне рішення, 2 червня 1997 р. було укладено Договір про відносини добросусідства і співробітництва, який вирішив більшість проблем.

Протягом останнього десятиріччя динамічно і складно розвивалася ситуація ще на одному з магістральних напрямів української зовнішньої політики - американському. Після проголошення незалежності України протягом двох з половиною років США дотримувались політики блокування американсько-українських економічних та політичних контактів. Але рішучі кроки нашої країни на шляху ядерного роззброєння сприяли переоцінці Білим Домом як розуміння місця України у світі, так і значення українсько-американських відносин. З часом ці відносини розвинулися на рівні партнерських. 19 вересня 1996 р. вперше в офіційному українсько-американському комюніке, присвяченому створенню Міждержавної комісії зі співробітництва між Україною та США, було вжито формулу «стратегічне партнерство», яка передбачає більш міцну вза-

емодію країн у сферах національної безпеки, зовнішньої політики, економіки, торгівлі, інвестицій тощо. У березні 1994 р. відбувся перший офіційний візит Президента України до США, а у травні 1995 р. – візит в Україну президента США Б. Клінтона.

Вашингтон дедалі частіше підкреслює, що Україна нині є важливим гарантом стабільності й безпеки в Європі, помітним чинником міжнародного життя. Про це свідчать дипломатичні контакти, схвалення Палатою представників Конгресу США резолюції на підтримку України, в якій зазначається, що існування незалежної України, забезпечення її територіальної цілісності відповідає національним інтересам США; підтримка демократичних сил України під час президентських виборів 2004 р., візит Президента України В. Ющенко до Сполучених Штатів. Нещодавно США відмінили поправку Джексона-Веніка, що забезпечує можливість виходу українських товарів на нові ринки збуту.

Отже, західний напрям зовнішньополітичної діяльності став одним із пріоритетних для незалежної України. Українська дипломатія намагається розширенням політичного діалогу і співробітництва на дво- і багатосторонній основі створити ґрунт для швидкої інтеграції нашої держави до європейських структур, налагодити регулярний політичний діалог із США, активізувати двостороннє співробітництво із західними державами, зміцнити зв'язки з НАТО. Ці процеси створюють підґрунтя для поступового перетворення України з пасивного об'єкта на активний суб'єкт міжнародних відносин.

Відносини Україна з державами СНД. Україно-російські стосунки. 8 грудня 1991 р. у Мінську президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л.Кравчук та голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич заявили про припинення дії Союзного Договору 1922 р. та про намір створити Співдружність Незалежних Держав (СНД). Після алма-атинської зустрічі 21 грудня до складу СНД увійшло 11 колишніх республік (без Грузії та держав Прибалтики). Зараз до СНД входить 12 країн.

25 грудня Президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку. СРСР припинив своє існування. З цього моменту відкривається новий етап у відносинах між тепер вже незалежними державами, що утворилися на уламках Радянського Союзу. Його суть – у спробі переходу від відносин залежності та підкорення в межах єдиної наддержави – СРСР – до відносин рівноправних партнерів.

Утворенню СНД сприяли тісні економічні та міжетнічні зв'язки колишніх республік, входження до єдиного воєнно-оборонного та фінансового простору; спільні стратегічні інтереси, пріоритетними серед яких були: збереження територіальної цілісності та юридичне визнання відмови від взаємних претензій; вихід із соціально-економічної кризи; проведення ефективних ринкових реформ; досягнення внутрішньої соціально-економічної та політичної стабільності тощо.

На жаль, хоча виникнення СНД певною мірою загальмувало процес хаотичного розпаду СРСР, вводячи його в цивілізовані рамки, але забезпечити збереження вигідних зв'язків і відносин не вдалось. В новоутворених країнах в економіці це призвело до катастрофічного падіння виробництва, що стало безпосереднім наслідком розриву коопераційних зв'язків, руйнування спільного

товарного та фінансового простору. У духовно-етичній сфері на зміну колишнім ідеалам і дискредитованим цінностям, у тому числі гордості за належність до великої країни, ще не прийшла нова система духовно-моральних орієнтирів.

Поява перспективи інтеграції із західними країнами зумовила розгляд СНД з моменту його утворення українським керівництвом лише як механізму «цивілізованого розлучення», як тимчасової міждержавної структури. Навпаки, російське керівництво за допомогою СНД сподівалося зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу.

Розвал СРСР одразу поставив на одне з чільних місць питання безпеки. Між українською та російською сторонами з цього питання були суттєві розходження. Якщо Україна робила ставку на побудову в республіці власних збройних сил на основі підпорядкування та реформування частин колишньої Радянської армії, то російська сторона чинила опір цим процесам, сподіваючись зберегти бодай частину збройних сил колишнього СРСР у формі Об'єднаних збройних сил СНД, бажаючи тим самим відновлення в новій якості контролю старого центру. Саме з метою поширення російського впливу в пострадянському просторі 20 березня 1992 р. без участі України було підписано угоду про створення Об'єднаних збройних сил СНД.

Наступним кроком у спробах створити регіональну структуру безпеки стало обговорення цього питання під час зустрічі глав держав СНД у Ташкенті 15 травня 1992 р. Тоді ж відбулося формальне укладання Договору про колективну безпеку за участю Росії, Вірменії, Казахстану, Узбекистану (у лютому 1999 р. Узбекистан заявив про припинення свого членства в Договорі), Таджикистану та Киргизстану. Незабаром, у грудні 1993 р. до Ташкентського договору приєдналася Білорусь, а пізніше постало питання про залучення до об'єднання Молдови та Грузії.

Наступним етапом військово-політичної інтеграції країн пострадянського простору мала стати нарада глав держав СНД у Бішкеку (Киргизстан), що відбулася 9 жовтня 1992 р. Планувалося навіть вироблення учасниками СНД спільної концепції колективної оборони. Однак здійснити це не вдалося, Об'єднаних збройних сил СНД так і не було створено. Новою спробою активізувати процес інтеграції у воєнній сфері стало підписання в лютому 1995 р. Алматинської угоди про створення Об'єднаної системи протиповітряної оборони держав-учасниць СНД. Україна підписала цю угоду із застереженням: «Із врахуванням національного законодавства України», а в квітні заявила, що буде виконувати угоду лише в галузі військово-технічного співробітництва.

Намагання перетворити СНД на наддержавну структуру з міцними координуючими та виконавчими функціями мали місце не тільки у воєнній сфері, а й у політичній. Найпринциповішою політичною проблемою було питання про Статут СНД, що вперше постало влітку 1992 р., коли зайшла мова про документ, який «визначив би правову та організаційну основу СНД». Вбачаючи в запропонованому Статуті значне звуження суверенітету країн співдружності, а

також модернізовану модель союзного договору 1922 р., Україна відмовилася його підписати в січні 1993 р.

Нові перспективи в міждержавних економічних відносинах у межах СНД були відкриті Договором про створення Економічного Союзу (24 вересня 1993). Трохи пізніше – у квітні 1994 р. до нього на правах асоційованого члена приєдналася Україна. Основні принципи побудови і напрями діяльності ЕС СНД були розроблені в травні 1993 р. на засіданні глав держав-учасниць співдружності в Москві. В ухваленій Декларації вказано на рішучість йти шляхом «глибокої інтеграції», створення спільного ринку для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, трудових ресурсів на спільному економічному просторі цих держав. Економічний союз планувалося створювати поетапним поглибленням інтеграції, координації дій у проведенні реформ через міждержавну (багатосторонню) асоціацію вільної торгівлі; митний союз; валютний союз.

Серед причин, які стимулювали участь України в ЕС СНД, однією з принципів є глибока інтегрованість економіки України в економічний простір СНД (і, насамперед, Росії), яка, незважаючи на розрив зв'язків, продовжувала існувати. Крім того, до економічної інтеграції в межах СНД підштовхували наявність спільної технології виробництва, неконкурентоспроможність на світовому ринку багатьох видів промислової продукції, гострий дефіцит валюти, необхідність збереження традиційних ринків збуту і проведення єдиної економічної політики на світовому ринку.

Позиція асоційованого членства в Економічному Союзі має свої позитивні і негативні сторони. З одного боку, часткове залучення України в інтеграційні процеси СНД дає їй змогу брати участь в економічних процесах, в яких вона зацікавлена і які не суперечать національним інтересам та її чинному законодавству. Тобто інтереси СНД не домінують над національними інтересами, створюється широкий простір для маневру. На країни СНД припадає лівова частка зовнішньоторговельного обігу України – 65,5% імпорту та 55,8% експорту в 1995 р.

Водночас пасивна інтеграційна стратегія, тобто цілком добровільна відмова від активної ролі у важливих базових структурах СНД, по-перше, суттєво посилює позицію Росії, по-друге, значно послаблює вплив України на прийняття в межах ЕС СНД тактичних та стратегічних рішень.

Таким чином, аналізуючи ставлення та підходи української дипломатії до визначальних, принципів питань побудови СНД та її механізмів, можна виділити такі характерні риси позиції України, як піклування про збереження національного суверенітету, опір становленню наднаціональних структур; пріоритет національних економічних інтересів, гарантування економічної безпеки держави; недопущення домінування однієї з країн у спільно створюваних міждержавних організаціях і об'єднаннях.

Зазначені принципи були покладені в основу відносин України та СНД. Поступово на їхній базі викристалізувалася концепція інтеграції на «різних швидкостях». На практиці реалізація цієї концепції виявилася у вибіркового підписанні документів (за п'ять років співпраці України з СНД на засіданнях Ради глав держав і Ради глав урядів було прийнято 600 документів, з яких наша

країна підписала 74%) та вибірковій участі в статутних міждержавних, міжгалузевих і галузевих органах співдружності (в межах СНД діє майже 90, з них Україна бере участь у 58).

За час перебування в СНД Україна апробувала різні тактичні моделі поведінки. На першому етапі (1991-1994) її позиція ґрунтувалась на принципі «балансу інтересів» і передбачала економічну взаємодію з країнами СНД та прогресуюче політичне відмежування від Росії. Та молодій українській дипломатії, яка робила перші самостійні кроки на міжнародній арені, не вдалося ефективно протидіяти наростаючому тискові Москви. Суттєвими поступками були одноосібне успадкування Росією активів СРСР, монополізація нею статусу, який належав Радянському Союзові, в міжнародних організаціях. Негнучкість української зовнішньополітичної лінії в СНД не дала можливості Україні зміцнити власні позиції в межах цього об'єднання, зумовила значні збитки від втрат російських, пострадянських ринків товарів і сировини.

На другому етапі (1994-1997) в основу тактичної лінії української політики в межах СНД було покладено активізацію двосторонніх стосунків між пострадянськими державами. Це аргументувалося тим, що СНД є аморфною, недієздатною структурою, правова база якої невизначена та суперечлива, а СНД дублює та відтворює на новому рівні традиційні імперські відносини: «центр – провінції». За цих обставин новоствореним пострадянським державам, переконала українська дипломатія, доцільно будувати якісно нові взаємини на рівноправній двосторонній основі.

Приваблива формула на практиці не дала бажаного ефекту. На тому етапі українські відносини з країнами СНД не змогли вийти за межі дипломатичного зондування. Тим більше, що спроба України зменшити сировинно-енергетичну залежність від Росії за рахунок туркменського газу та азербайджанської нафти закінчилася невдачею. А тактика двосторонніх відносин у межах СНД лише посилила позиції Росії, оскільки зняла проблеми консенсусного діалогу, колективного партнерства, врахування інтересів інших сторін, на зміну яким прийшли політичний, дипломатичний пресинг, економічна конкуренція.

Реагуючи на вимоги часу, Україна в 1997 р. суттєво оновлює та модернізує тактику своїх стосунків у межах СНД. Розпочинається новий етап її перебування в Співдружності. Ставку було зроблено на формування «другого центру впливу в СНД». 10 жовтня того ж року під час саміту Ради Європи в Страсбурзі Україною, Азербайджаном, Грузією та Молдовою було засновано консультативний форум ГУАМ. У спільній Декларації акцентувалося на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва між країнами в багатьох галузях на міжнародній арені і в торговельно-економічній сфері.

Стосунки в новоствореній міжнародній структурі розвивалися досить інтенсивно. Протягом 1997-1998 рр. у Баку, Копенгагені та Вашингтоні під час різних міжнародних форумів відбулися консультативні зустрічі державних делегацій країн-членів ГУАМ. 24 квітня 1999 р. у Вашингтоні відбулась зустріч Президентів держав-учасниць ГУАМ та Узбекистану, після якої межі форуму розширилися й він отримав назву – ГУУАМ. Основними напрямками співпраці в межах цього об'єднання було створення євразійського транспортного коридору,

співробітництво у сфері врегулювання конфліктів, військово-технічне, економічне співробітництво, взаємодія в межах міжнародних організацій. А однією з пріоритетних програм – транспортування каспійських енергоносіїв до Європи.

Таким чином, протягом всього часу існування СНД стратегія України щодо нього диктувалася геополітичними реаліями та економічною доцільністю. Україна виступала проти перетворення СНД на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного типу, надання їй статусу суб'єкта міжнародного права, обстоюючи ідею Співдружності як раціонального та ефективного механізму економічного співробітництва, покликаного забезпечити інтеграцію країн СНД у світовий економічний простір. Ці ідеї знаходили дедалі більшу підтримку серед лідерів Співдружності. Зокрема, в квітні 1999 р. Рада глав держав країн-учасниць СНД прийняла рішення про те, що основним напрямом діяльності стане економічне співробітництво, яке реалізуватиметься шляхом функціонування зони вільної торгівлі, яку, на жаль, до цього часу так і не вдалося створити.

Україно-російські відносини. Особливе значення для України має розвиток її відносин з Росією. Суть стратегічних інтересів Росії полягає в тому, що через територію України проходять життєво важливі для Росії транспортні транзитні шляхи (газо- і нафтопроводи, автомагістралі та залізниці), що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Саме через нашу країну пролягає найкоротший для Росії шлях до регіонів, у яких вона намагається зберегти свої присутність та вплив, – Балкани, Середземномор'я та Придністров'я. Що стосується України, то її «зав'язаність» на Росію пояснюється насамперед імпортом енергоносіїв, усталеними господарськими зв'язками, значним відсотком росіян у складі населення республіки тощо.

Проголошення Декларації про державний суверенітет України, провал спроби серпневого перевороту кардинально змінили характер російсько-українських відносин, обом державам потрібно було зважати на національні інтереси одна одної, налагоджувати взаємовигідні контакти на міждержавному рівні.

Уведенню відносин України з Росією як незалежних держав у правове поле сприяло підписання низки угод – на 1 грудня 1995 р. між ними було укладено 80 угод, з яких 46 економічного характеру. Про стратегічний рівень партнерства свідчать обсяги міждержавного зовнішньоторговельного обороту. Зокрема, у першому півріччі 1998 р. майже чверть експортних поставок Україна здійснювала в Російську Федерацію, що дорівнювало обсягу українського експорту в Китай, Туреччину, Німеччину, Білорусь та Італію разом узяті. Більша частина імпорتنих надходжень в Україну здійснювалася з Росії.

Однак інтенсивність політичних контактів та масштабність економічних зв'язків зовсім не означала безхмарності в українсько-російських відносинах, коли невирішеність окремих проблем і протиріч могла б за певних обставин перерости в пряму конфронтацію. Зокрема, це стосувалося Криму та подальшої долі Чорноморського флоту, умов постачання в Україну з Росії енергоносіїв, розподілу активів колишнього Радянського Союзу.

Безумовно, основною больовою точкою російсько-українських відносин останніх років була проблема Криму та Чорноморського флоту. У минулому Кримський півострів входив до складу РРФСР. Він був переданий Україні декретом Президії Верховної Ради СРСР (19 лютого 1954 р.) з ініціативи Президії Верховної Ради РРФСР (резолуція від 5 лютого 1954 р.), що остаточно узаконено Верховною Радою СРСР у «Законі про передачу Кримської області з РРФСР до Української РСР» (26 квітня 1954 р.). Дискредитація комуністичної партії після спроби путчу, утворення незалежних України та Росії підштовхнули російських політиків до розгляду цього питання під іншим кутом зору, вони почали стверджувати, що рішення про передачу Криму було прийняте партійним керівництвом, а не Росією.

Причиною винесення кримського питання на державний рівень стали дії російської парламентської комісії із закордонних справ та зовнішньоекономічних зв'язків, яка в січні 1992 р. у своєму проєкті резолюції запропонувала парламенту Росії проголосити рішення 1954 р. щодо Криму недійсним.

Подальшу ескалацію конфлікту спричинила резолюція закритої сесії російського парламенту (21 травня 1992 р.), в якій проголошено рішення 1954 р. «таким, що не має законної сили з моменту прийняття». Наступним кроком була ще одна постанова російського парламенту (липень 1993 р.), цього разу з приводу утвердження «російського федерального статусу» Севастополя, забезпечення фінансування з російського бюджету. Цей документ закликав до переговорів з Україною про статус міста «як головної бази єдиного Чорноморського флоту».

Цілком очевидно, що протягом всього розгортання конфлікту російська сторона намагалася використати Крим, як «розмінну монету» в переговорах про флот. Чорноморський флот, хоча і давно втратив своє стратегічне значення, становив для обох зацікавлених сторін певний інтерес, адже він налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації – майже 10% усього флоту колишнього СРСР вартістю понад 80 млрд. дол.

Численні російсько-українські переговори з приводу статусу Криму та Чорноморського флоту в Одесі, Дагомисі, Ялті, Москві, Масандрі мали однакові сценарій та результат. Ці зустрічі більше засвідчували наміри сторін, а не конкретні шляхи розв'язання «кримського вузла». Вистояти в умовах гострої політичної кризи, жорсткого пресингу російської сторони дали можливість, з одного боку, конструктивна, гнучка політика керівництва республіки, з іншого – підтримка міжнародної спільноти, в тому числі Рад Безпеки ООН та США, які на офіційному рівні критикували позицію Росії у кримському питанні, кваліфікуючи її як порушення міжнародних норм і угод.

Підсумком російсько-українських відносин перших років незалежності, спробою розв'язати існуючі протиріччя стало підписання 30 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. В цьому документі:

- визнавалась територіальна цілісність України й підтверджувалась легітимність і непорушність існуючого між Україною та Російською Федерацією кордону;
- вирішувалось питання про поділ Чорноморського флоту і статус Севастополя (флот та інфраструктура були поділені порівну, крім того, Росія викупила непотрібні Україні кораблі);
- врегульовувалась проблема взаєморозрахунків щодо зовнішнього боргу України перед Російською Федерацією (Україні практично списано зовнішній борг у рахунок оплати за 20-річну оренду військово-морської бази в Севастополі);
- забезпечувалась нормалізація українсько-російських торгово-економічних відносин та розв'язання питання гарантованого постачання Україні енергоносіїв.

Договір відкрив нові перспективи у розвитку українсько-російських відносин, створював політико-правові засади для їхньої гармонізації.

Під час державного візиту Президента України до Росії в лютому-березні 1998 р. було підписано Програму довгострокового економічного співробітництва до 2007 р. Останнім часом між Україною і Росією налагодився регулярний політичний діалог на найвищому рівні. Зміст та характер цих міждержавних контактів підтверджує, що українсько-російські стосунки вступили в нову фазу свого розвитку, якій притаманні нові підходи сторін до нагальних проблем.

Загалом, з моменту встановлення дипломатичних відносин між Україною та Росією укладено понад 240 міждержавних та міжурядових документів, що охоплюють усі напрями двостороннього співробітництва. Але певні проблеми в українсько-російських стосунках все ще залишаються. Ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво та партнерство було здійснено Державною Думою Росії лише в 1999 р., більш як на рік пізніше, ніж в Україні. Прикрим є те, що з боку Росії політичні розрахунки домінують над економічними інтересами, що зумовлює певну нестабільність економічних відносин, відбувається активне вторгнення російських політики і бізнесу в український політичний, економічний, інформаційний простір.

Крім налагодження добросусідських відносин з Російською Федерацією в межах СНД, для України пріоритетним є розвиток контактів, зміцнення та поглиблення політичних, торговельно-економічних зв'язків з іншими республіками колишнього СРСР, насамперед, з найближчими сусідами – Білоруссю та Молдовою.

Українсько-білоруські дипломатичні відносини було встановлено 27 грудня 1991 р., і нині вони ґрунтуються на понад 100 договорах та угодах. Завершено роботи щодо визначення лінії українсько-білоруського державного кордону. Постійно зростає зовнішньоторговельний обіг між країнами – Білорусь посідає друге місце після Росії в зовнішньоекономічній діяльності України. У 1995 р. було укладено Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво між Україною та Республікою Білорусь, а з квітня 1996 р. почала роботу спільна Міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва. У березні 1999 р. відбувся робочий візит Президента Білорусі

О. Лукашенка в Україну. За результатами переговорів укладено двосторонню угоду про спрощений порядок зміни громадянства, що стало важливим кроком у налагодженні добросусідських відносин, оскільки в Білорусі проживає 237 тис. осіб українського походження, а в Україні – 440 тис. осіб – білоруського. В 2000 р. було ратифіковано Договір про державний кордон між Україною та Республікою Білорусь.

У міждержавних відносинах України і Молдови принципово важливими наприкінці 90-х років ХХ ст. були такі проблеми:

- визначення державного кордону;
- визначення долі 259 об'єктів, що перебувають на території України, але є власністю Молдови (санаторії, пансіонати, бази відпочинку й підприємства в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях);
- урегулювання питання про функціонування залізниці (7 ділянок молдавської залізниці проходять через територію України).

Досить жваво розвивалося торгово-економічне партнерство, однак дедалі помітнішою стає переорієнтація Молдови на Росію та Румунію.

У серпні 1999 р. під час офіційного візиту в Україну Президента Молдови П. Лучинські було укладено українсько-молдовський Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса - Рені в районі населеного пункту Паланка. Напередодні цієї події завершилося урегулювання питання щодо власності на об'єкти залізничного транспорту. На прохання молдовської сторони Україна погодилася на миротворчу місію і виступила як країна-гарант та посередник в урегулюванні придністровського конфлікту.

1995 рік став переломним у співробітництві з країнами СНД азіатського регіону. Так, у квітні було укладено Меморандум про тристороннє співробітництво між Україною, Туркменістаном та Ісламською Республікою Іран. У червні підписано Договір про поглиблення економічної інтеграції між Україною та Республікою Узбекистан, а також угоди про співпрацю в галузі культури, науки, охорони здоров'я, спорту, туризму, інформації. У вересні підписано низку важливих документів з Казахстаном: міжурядову Угоду про співробітництво в галузі науки і технології, Угоду між міністерствами оборони в галузі військової освіти, Угоду між міністерствами соціального захисту населення обох країн про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення тощо.

У червні 1996 р. укладено повномасштабний Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою Киргизстан, а також пакет угод про принципи співробітництва в галузі виробництва і поставок авіаційної техніки в 1996-2001 рр. тощо.

Отже, двосторонні відносини України з країнами СНД розвиваються досить плідно і динамічно, забезпечуючи реалізацію національних інтересів нашої держави. Ці відносини в політичній сфері сприяють вирішенню проблеми кордонів, урегулюванню питань щодо спадщини СРСР, гарантуванню безпеки країни; в економічній сфері забезпечують стабільність поставок енергоносіїв в Україну та транзиту товарів через території інших держав, активізують процес виробничої кооперації; у гуманітарній сфері сприяють культурному та науко-

вому співробітництву, регулюють питання громадянства, здобуття освіти рідною мовою, забезпечення доступу населення до засобів масової інформації тощо.

Однак далеко не всі проблеми двостороннього співробітництва вже остаточно урегульовано. Ще потрібно вирішити питання кордонів, взаємних боргів, взаємовигідних умов торгівлі тощо. Попереду тривала копітка робота на дипломатичній ниві, робота, спрямована на зближення позицій, збалансування інтересів, пошук компромісу.

Україна перебуває на вирішальному етапі своєї історії, її майбутнє цілком залежить від далекоглядності та рішучості лідерів, толерантності та зваженості в діях різних політичних сил, єдності українського народу. Сьогодні наша держава має певний міжнародний авторитет, підтримує дипломатичні відносини з більшістю країн світу, є учасником багатьох міжнародних організацій. Таким чином, незалежна Україна має всі підстави для того, щоб стати розвиненою цивілізованою країною і посісти своє гідне місце серед народів європейського континенту.

Поняття і терміни

Ринкова економіка – економіка, що базується на приватній власності і вільному ціноутворенні.

Олігархічність влади – зосередження державної влади в руках невеликої групи представників політичної і бізнесової еліти.

Корупція – хабарництво державних посадових осіб, політичних діячів та урядовців.

Державний суверенітет – державна незалежність.

Реформа – перетворення на основі прийнятих законів.

Опозиція – політичні сили, які виступають проти політики існуючої влади.

Інфляція – знецінення грошей і підвищення цін, що викликається надмірною емісією (випуск паперових грошей).

ВВП – валовий внутрішній продукт – основний показник розвитку національної економіки.

Геополітика – політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) певної держави лежить співвідношення географічних чинників – просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Діаспора – розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.

Консолідація – зміцнення, згуртування, об'єднання.

Модернізація – оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду.

Пріоритет – першість у відкритті, винаході, висловлюванні ідеї; переважне право, значення чогось.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Питання для самоконтролю

1. Чим визначалося піднесення національно-визвольного руху в Україні на межі 80-90-х років?
2. Чому стало можливим проголошення незалежності України?
3. З чого почалася розбудова української держави?
4. Розкажіть про державну символіку України.
5. Які особливості формування багатопартійної політичної системи в Україні? Які перспективи її розвитку.
6. В чому полягали труднощі економічних перетворень на початку 90-х рр.? Чому гальмувалися реформи в Україні?
7. Як ви оцінюєте події Помаранчевої революції ?
8. Що необхідно для підвищення суспільно-політичної активності молоді?
9. Які, на Вашу думку, перспективи соціально-політичного, економічного і культурного розвитку українського суспільства?
10. На яких принципах ґрунтується зовнішня політика України? Як відбувалося її формування.
11. Назвіть пріоритетні напрями зовнішньої політики України. Які з них ви вважаєте найважливішими?
12. Як відбувається процес європейської інтеграції України? Які чинники заважають його прискоренню?
13. Розкажіть про відносини України зі Сполученими Штатами Америки.
14. Коли і за яких умов утворилося СНД?
15. Розкажіть про україно-російські відносини. Що, на ваш погляд, заважає їх успішному розвитку?
16. Що ви знаєте про українську діаспору?

Теми рефератів

1. Конституційний процес. Прийняття Конституції України.
2. Національно-державна символіка України.
3. Формування багатопартійності в Україні.
4. На шляху до економічної незалежності. Становище в соціальній сфері.
5. Духовне життя суспільства.
6. Зовнішня політика незалежної України.
7. Утворення та розвиток СНД.
8. Європейський вибір України.
9. Українська діаспора та її зв'язки з Батьківщиною.

Література для поглибленого вивчення теми

1. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1999.

2. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення. 90-ті рр. ХХ ст. – К.: Наукова думка, 2001.
3. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посібн. – К.: Знання-Прес, 2002.
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000.
5. Цвілюк С.А. Відродження держави: Україна 1991-2001 рр. – Одеса, 2002.
6. Чугуенко М. Шокирующая Украина. – К., 2002.
7. Стьопін А.О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність. – Одеса, 2006.

ЗМІСТ

<i>Передмова.</i> Загальна характеристика навчального курсу „Історія України”.	
Структура залікового модуля	4
Рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів	9
Тести для перевірки знань і вмінь студентів з програми модуля № 1 з історії України	11
Тести для перевірки знань і вмінь для ректорської та галузевих перевірок	17
Перелік знань і вмінь, які повинні набути студенти в процесі вивчення матеріалу модуля № 1 з історії України	23
Конспект лекцій з курсу „Історія України”	24
<i>Тема 1.</i> Історія як наука. Предмет та методологічні основи курсу „Історія України”	24
<i>Тема 2.</i> Первісне суспільство і перші державні утворення на території України.	28
<i>Тема 3.</i> Київська Русь. Галицько-Волинська держава.	40
<i>Тема 4.</i> Українські землі у складі Литви та Польщі (сер. XIV ст. - 1648 р.).	55
<i>Тема 5.</i> Козацько-гетьманська держава та її відносини із зовнішнім світом (1648 – кінець XVIII ст.)	66
<i>Тема 6.</i> Втрата української державності. Українські землі під владою Російської імперії та Австро-Угорщини (кінець XVIII - XIX ст.).	81
<i>Тема 7.</i> На шляху до відродження державності на початку XX ст. Українська національно-демократична революція (1917- 1920 рр.)	95
<i>Тема 8.</i> Радянська форма державності в Україні в умовах тоталітаризму (1920 – 80-ті рр.)	110
<i>Тема 9.</i> Історичні особливості пошуку оптимальних моделей будівництва незалежної України (кінець 80-х-2005 рр.)	133